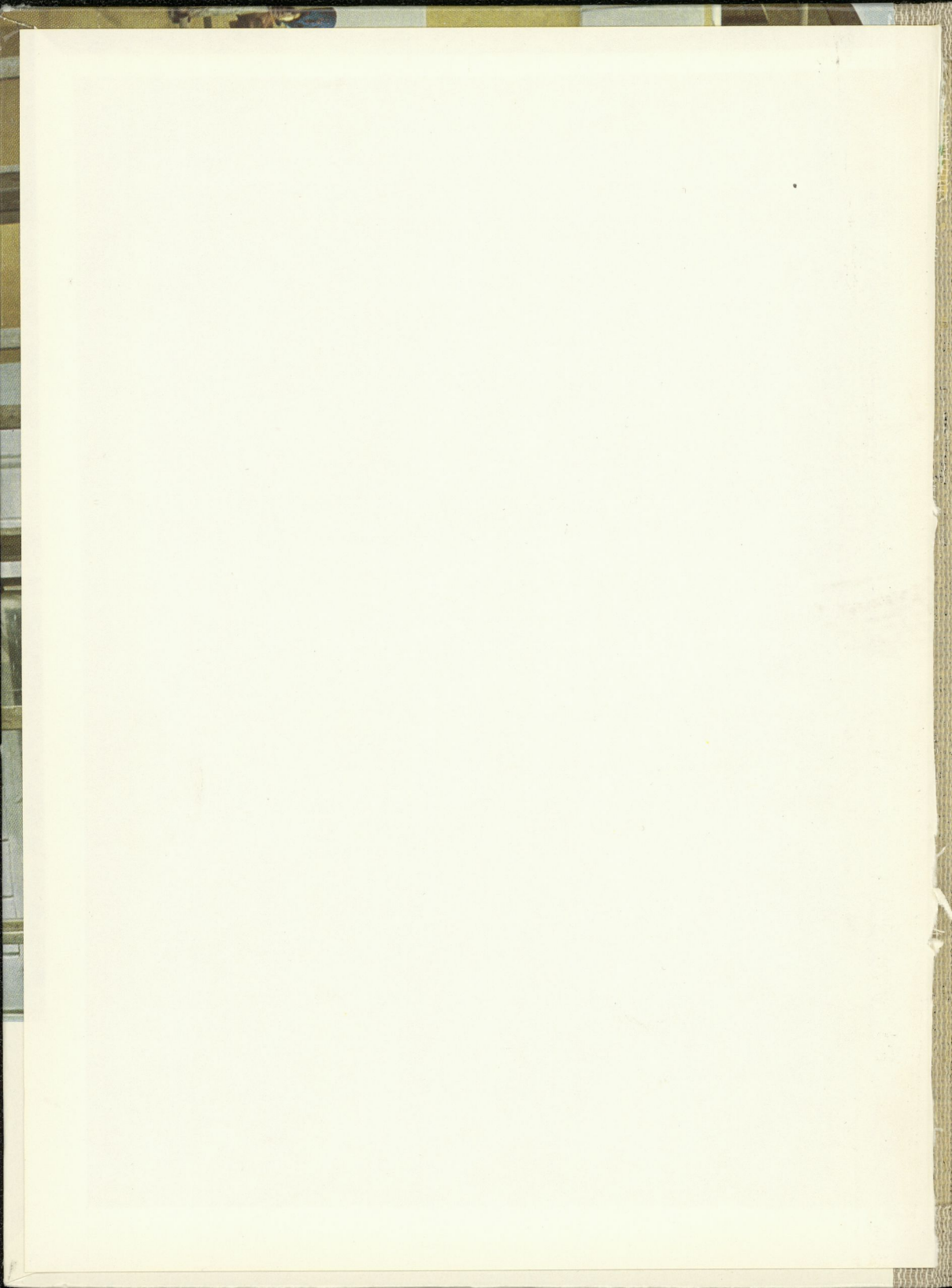

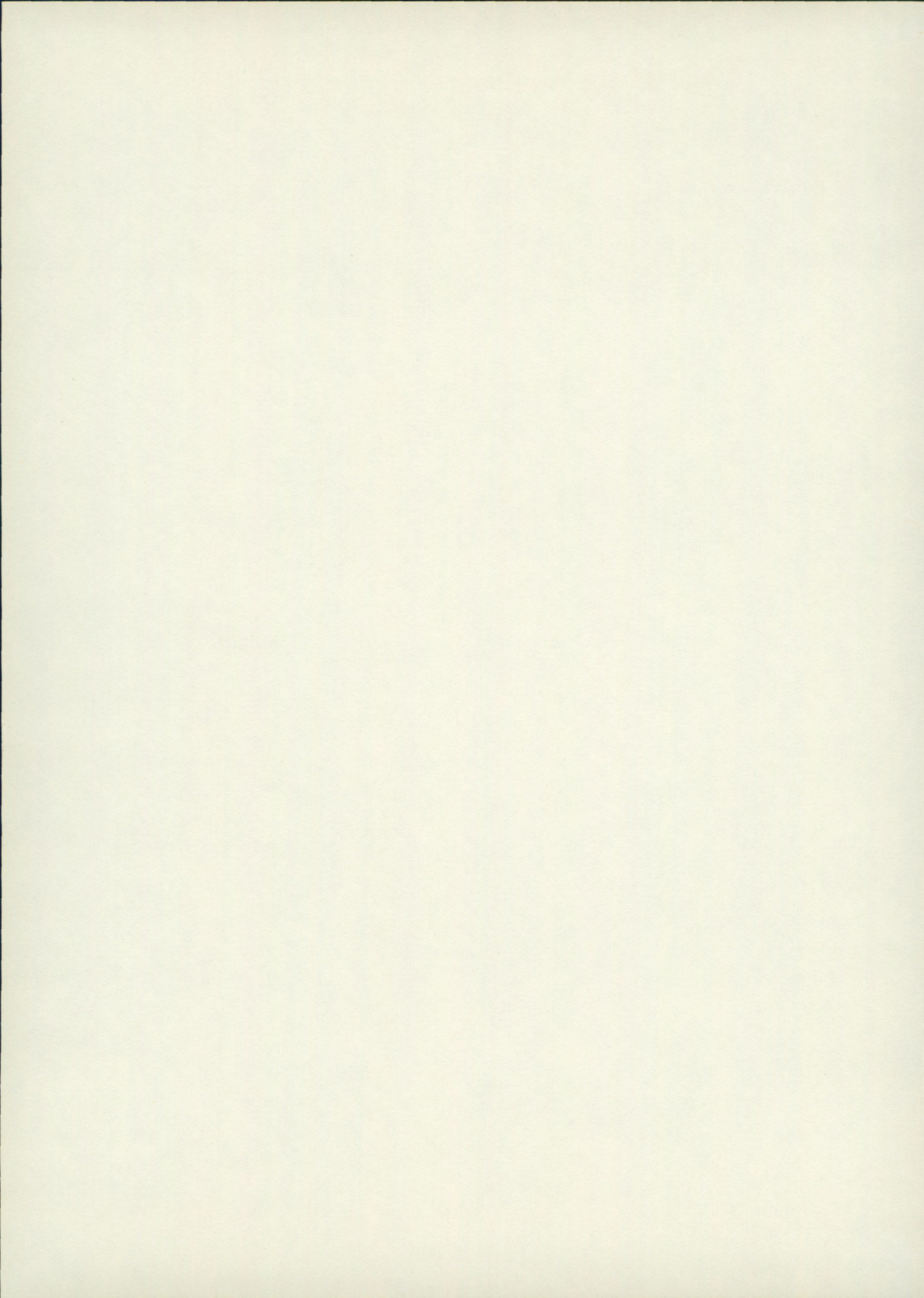
FATABUREN 1974

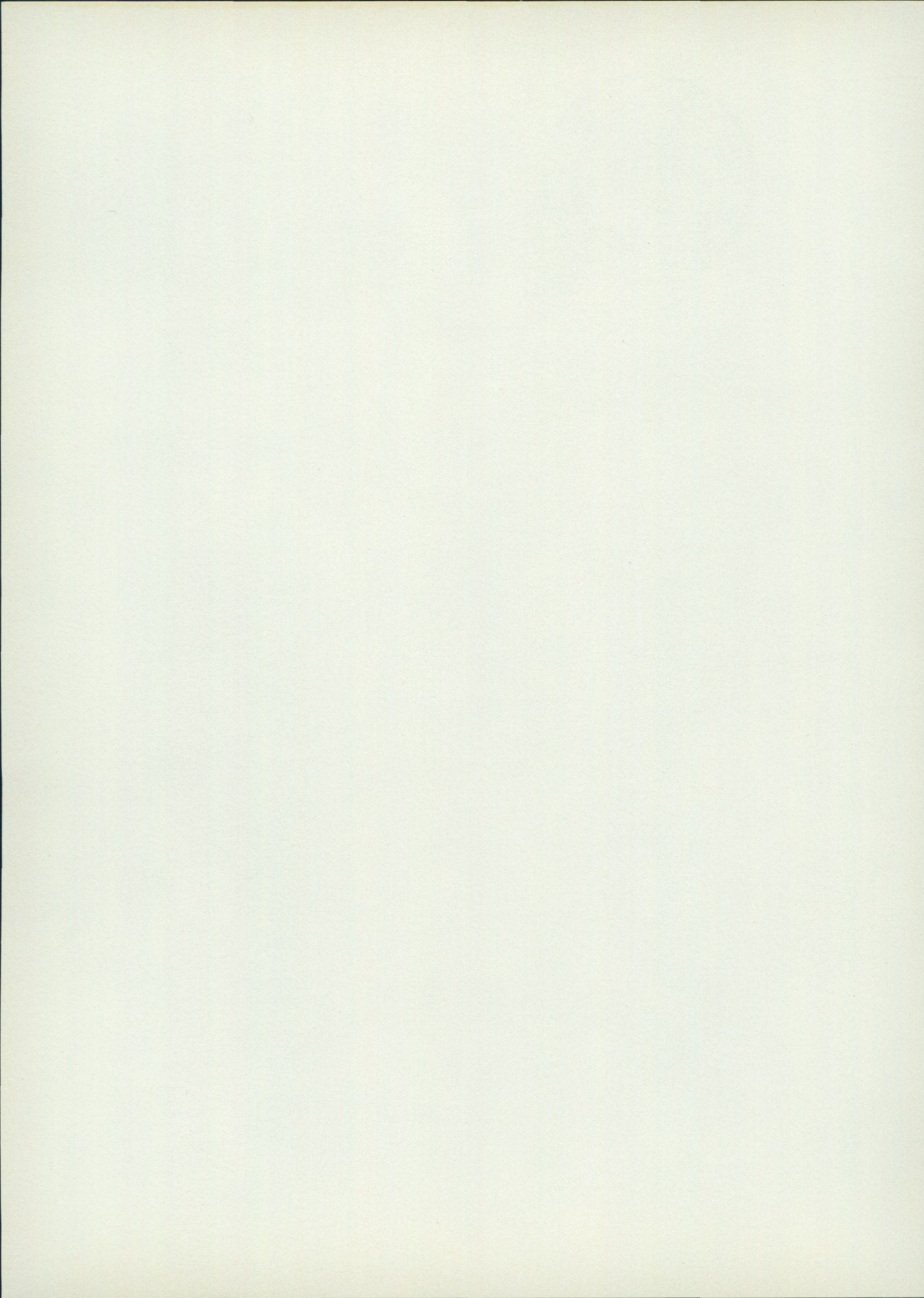
fataburen

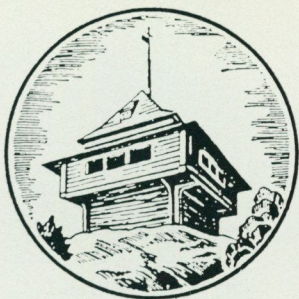
Nordiska museets och Skansens årsbok 1974

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1974

Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils Erik Bærendtz • Harald Hvarfner
• Skans Torsten Nilsson

Tryck: Kungl. Boktryckeriet P. A. Norstedt & Söner 1974

ISBN 91 7108 081 3

Pärmens färgbild: Avfärgning av huvudbyggnaden på Julita gård. Foto Ove
Hidemark 1974

Byggnaders vård och bevarande

Nordiska museet och Skansen har alltid som en central uppgift sökt belysa hur miljön utgestaltats under olika tider. När därför Europarådet för några år sedan förklarade att 1970 skulle bli ett naturvårdsår, var det naturligt att Fataburen det året under temat "Lort-Sverige?" gav återblickar på den personliga hygien och de sanitära förhållandena i människans närmaste omgivning. De mera vidsträckta naturföroreningarna var däremot okända företeelser i det gamla agrarsamhället.

Ett nytt temaår har av Europarådet utlysts till 1975. Denna gång gäller det byggnadsvården. Vår tid har inte endast ställts inför svårbemästrade naturvårdsproblem. Industrialiseringen har också medfört en kraftig struktumvandling av bebyggelsen, något som länge inte uppfattades som särskilt problematiskt annat än av några få kulturhistoriskt intresserade. Under senare år har opinionen svängt. Allt fler betraktar kontinuiteten med det förflutna som ett omistligt värde och därmed uppstår frågan hur den äldre bebyggelsen skall kunna bevaras inte endast genom att förvisas till små isolerade reservat utan genom att fylla en given funktion mitt i ett levande nu.

De omfattande byggnadsinventeringar som Nordiska museet bedrivit i många år över så gott som hela landet och de praktiska uppgifter man ställts inför vid vården av Skansens och Nordiska museets egna museala byggnader har skapat en stor fond av kunskaper och erfarenheter både i Nordiska museet och på Skansen. I förvissning om byggnadsvårdsfrågornas stora vikt har det därför syntts lämpligt att låta dem utgöra tema för Fataburen detta år. Därigenom föreligger boken tillgänglig under hela byggnadsvårdsåret 1975.

Redaktionen

Innehåll

- 7 *Bo Grandien*: Svensk monumentvård under 100 år. Några anteckningar
- 29 *Fredric Bedoire och Elisabet Stavenow-Hidemark*: Arkivguide för byggnadsforskare
- 69 *Erik Andrén*: Skråtidens byggnadshantverkare
- 101 *Arne Björnstad*: Handlagets bank
- 107 *Arne Björnstad*: Att flytta hus till museum
- 123 *Christian Axel-Nilsson*: Byggnadsvård på Julita gård
- 145 Nordiska museet under år 1973
- 161 Skansen under år 1973

Svensk monumentvård under 100 år

Några anteckningar

För några år sedan hände det sig att en femårig pojke i Uppsala plötsligt började stampa med foten av ilska. Sådana vredesutbrott är ju ingalunda ovanliga bland barn i den åldern och orsakerna är talrika. Men i det här fallet var anledningen kanske inte den vanligaste. När föräldrarna försökte utröna vari ilskan bestod förklarade nämligen barnet:

— Jag är så arg för att de ska restaurera Uppsala domkyrka!

Föräldrarna blev också något överraskade. Det visade sig dock att frågan om domkyrkans restaurering hade diskuterats i leksskolan. Vid ett besök i byggnaden hade lekskoleklassen kommit att få sin uppmärksamhet fäst på de många inknackade hål i väggmålningarna som vid den tiden väckte stor irritation. Hålen hade tillkommit som ett led i förberedelserna till den av domkyrkoarkitekten Åke Porne föreslagna restaureringen. De var de synliga följderna av provknackningar som gjorts för att utröna målningarnas tekniska kvalitet. Porne ville låta avlägsna de flesta av dessa 1800-talsmalerier, och de många knackningsskadorna — som lär ha uppgått till närmare 1 000 — tycktes snarare jämna vägen för utplåningen än berätta något om kvaliteten.

Barnen hade inga förutsättningar att a priori tycka illa om 1800-talets

färgrika muraldekorationer. De såg bara vad de uppfattade som en meningslös förstörelse av någonting fint, och så tog de självklart katedralens parti. Inte så att de gjorde det i religiöst nit men därför att de betraktade byggnaden som någonting stort och imponerande som också tillhörde dem själva. Domkyrkan var en del av deras miljö och om det är någon generation som är angelägen att skydda miljön, så är det den som nu växer upp.

Att också en gammal katedral utan vidare inräknas i den miljö som skall skyddas borde i själva verket inte förefalla överraskande. Det är tvärtom självklart, och vad mera är: det berättar om den utveckling som redan har inletts och i framtiden, om freden får bestå, antagligen blir ännu mera markerad, nämligen att kulturvård och miljövard smälter samman till ett begrepp.

Från en vidare synpunkt har fallet Uppsala domkyrka mycket att berätta — på gott och ont — om svensk monumentvård. Diskussionen om byggnaden har pågått nästan oavbrutet sedan Helgo Zettervalls restaurering och omgestaltung blev färdig 1893. I denna diskussion har kritiken mot Zettervall varit praktiskt taget enhällig, och en av förklaringarna är,

Bo Grandien:
Svensk monument-
vård under 100 år

som Anders Åman uttryckt det, att den publik som tog emot det färdiga arbetet inte var densamma som den som en gång beställt det. Kritiken hade sin grund i en smärtsam generationsmotsättning, ”från vilken endast den överlevande sidans argument” blev ihågkomna.¹ Samma kritik har inte endast gällt Zettervall utan 1800-talets restaureringar i allmänhet. 1900-talets kyrkorestaureringar har ända in i våra dagar färgats av viljan att korrigera vad det föregående åstadkommit.²

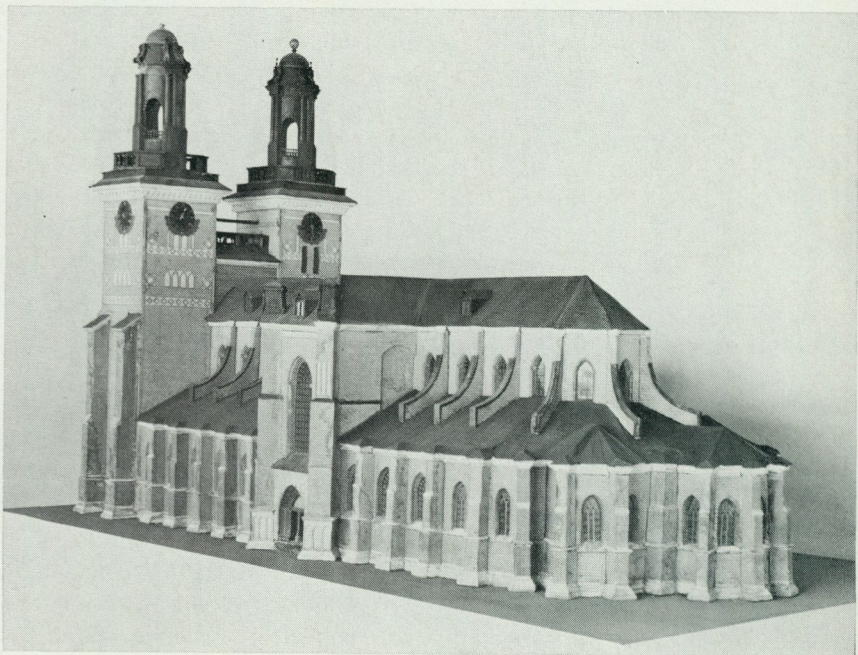
Att kollisionerna blivit så många beror på att de flesta äldre monumentala byggnader började restaureras på 1800-talet; i en rad fall måste därför de moderna restaureringsarkitekterna direkt ta ställning till föregångarnas arbeten. Det är 1800-talet som har äran av att åtskilliga av ifrågavarande

byggnader överhuvudtaget räddades från förfall eller rivning; en senare generation har ofta glömt bort att hotet om förstörelse var konkret. Valv var nära att stöta in, stenar ramlade ned över menighetens huvuden, ugglor flög in genom dåligt lagade fönster, ytterväggarna lutade utåt och stora sprickor löpte överallt.

På 1830-talet hade några av pelarna inne i Lunds domkyrka blivit nästan ihåliga sedan kärnan förstörts. Om man gjorde en öppning längst ned ramlade fyllningen ut som löst grus ur ett rör, och om ett brinnande ljus fördes till öppningen släcktes lågan genast av draget.³

Den första uppgiften för 1800-talets restaurerare gick därför under rubriken ”istandsättning”, och därtill kom den andra, av eftervärlden så beklagade, nämligen ”försköning”. Den

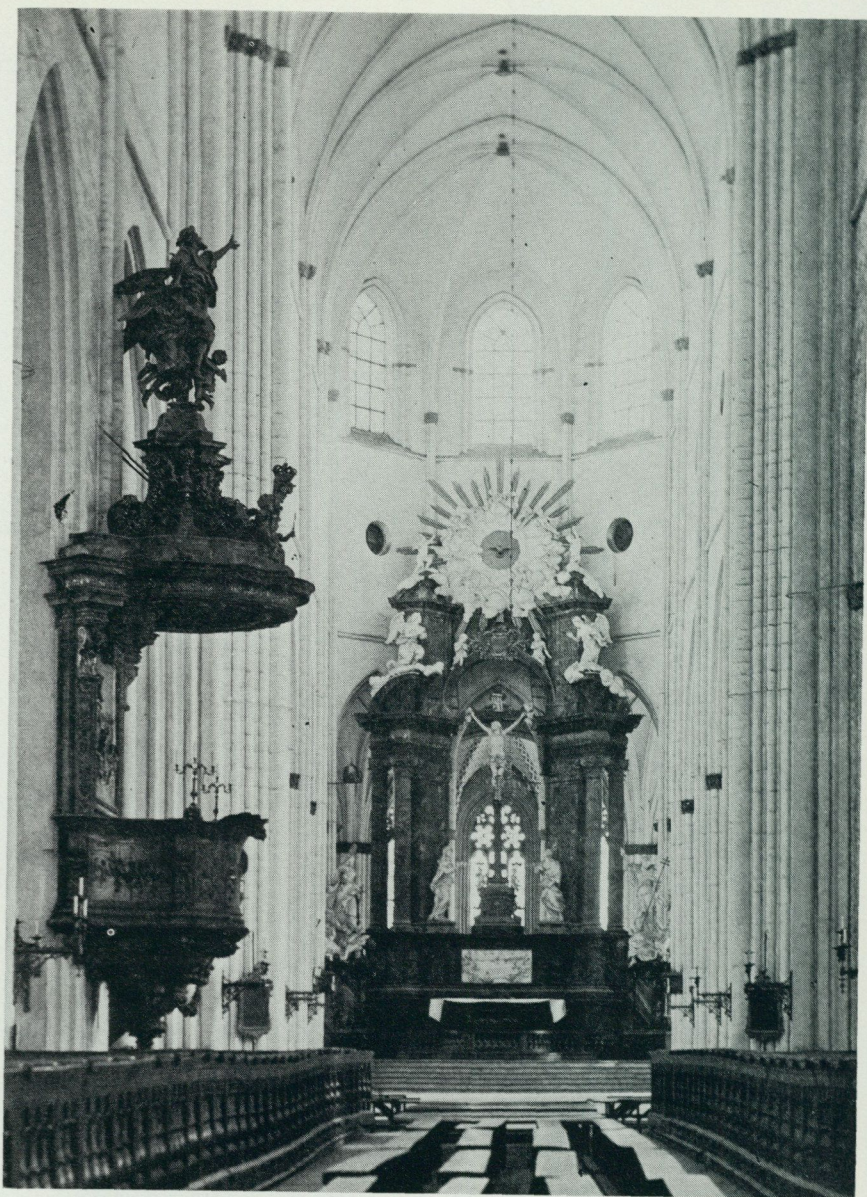
1. Uppsala domkyrka har bytt utseende ungefär en gång varje sekel. 1600-talets två barockspiror på västtornen förstördes vid branden 1702 och ersattes 1741—45 av de Härlemanska huvarna, vilka gav byggnaden ett karakteristiskt utseende fram till Zettervalls restaurering. Hur huvarna såg ut framgår av denna modell av Uppsala domkyrka, som Nordiska museet köpte på auktion efter Christian Hammer 1905. Foto Nordiska museet.

2. Uppsaladömen
efter Helgo Zetter-
valls restaurering
1885—93 i idealise-
rad franskgotisk
anda. Bilden visar
hur den nyrestaure-
rade byggnaden
tedde sig i all sin
knivskarpa preci-
sion och med alla
de många småtorn,
fialer och prydnader
som därefter undan-
förs undan skalats
bort. Foto Axel
Lindh 1898, i
Nordiska museet.

3. Även det inre av Uppsala domkyrka har förändrats under tidens gång. Längre bestod högaltaret av det altargerät som Burchard Precht byggde efter ritningar av Nicodemus Tessin d. y. Det sattes upp 1725 — 28 men ansågs vid Zettervalls restaurering strida mot kyrkans medeltidsstil. Det togs ned och flyttades 1906 till Gustav Vasakyrkan i Stockholm. Foto omkring 1870, i Nordiska museet.

tredje var ofta "utvidgning", eftersom folkökningen i förening med religiös renässans framtvingade ombyggnad eller rivning av de äldre kyrkorna i synnerhet på landsbygden.

Under 1800-talets första hälft gjordes de nödvändiga reparationerna och tillbyggnaderna utan metod, generellt sett. Det uppfattades inte som felaktigt att foga ett nytt tvärskepp i

Bo Grandien:
Svensk monument-
vård under 100 år

4. Ända fram till 1964 bevarade högkoret i Uppsala-dömen det utseende som Zettervall gav det vid restaureringen 1885–93. Dominerande var det nygotiska altarskåp som helgedomens senaste restaurerare i sin tur bedömde som stillöst och utan vidare lät montera ned, vilket väckte stark kritik. Hur högkoret skall se ut i fortsättningen är ännu en öppen fråga. Foto Axel Lindahl 1898, i Nordiska museet.

empirestil till en medeltida byggnadskropp eller att ersätta förvittrade kalkstensposter i domkyrkofönster med sådana av gjutjärn. Det var bara frågan om att lappa så gott det gick.

Men den nya historieuppfattningen tillsammans med en snabbt växande byggnadsarkeologisk forskning skapade förutsättningar för en restaureringsmetodik, och den som i stor ska-

la introducerade denna i Sverige var professor Carl Georg Brunius.

Kortast uttrycker han sitt och den samtida internationella nygotikens program i de berömda orden vid Lunds domkyrkas högaltare 1845: "Vi skola börja der, hvarest medeltidens stora byggmästare slutade."⁴ Därmed förstås att 1800-talets restaurerare av den lärda Viollet-le-Duc-typen handlade i god tro när de trodde sig ha knutit direkt an till de medeltida mästarnas sätt att bygga, beräkna, tänka, ja t. o. m. organisera själva arbetet. De trodde på fullt allvar att de återupprättat en bruten kontinuitet, och i detta betraktelseätt fanns det inte rum för kompromisser eller möjligheter att ge avkall på ambitionen att konsekvent åstadkomma en sådan helhetsgestaltning, som de medeltida byggmästarna enligt deras, låt vara ohistoriska uppfattning borde ha eftersträvat. De inskräpte ofta nödvändigheten av att försöka sätta sig in i hur medeltidens mästare själva skulle ha gjort om de hade kommit till liv igen. Strävan efter stilrikhet var därför varken en nyck eller utslag av pedantisk städmani utan resultat av en genomtänkt åskådning för vilken både historieromantik och religiositet, djup inlevelse och forskarmöda stått fadder — kort sagt vad jag tillåtit mig att kalla drömmen om medeltiden, drömmen om en bättre värld.

Det fanns ett starkt moraliskt inslag i detta, och i begreppet "försköning" låg inte bara genomförandet av en konsekvent konstnärlig idé utan också ett aktivt återskapande av det som tiden förstört. Den tidigare ruinromantikens idé att bevara ett vackert

förfall hade inte längre giltighet. De gamla mästarna visade man sin vördnad genom att rädda deras verk från förstörelse och därigenom återge det dess forna värdighet; därför var det snarast en dygd och inte en vandalism att ersätta skadade skulpturfragment med nyhuggna skulpturer, att byta förvittrade lister mot nya eller att omhugga skadade kolonner i enlighet med det utseende de antogs ha haft vid tillverkningen i den medeltida stenhuggarhyttan. Samma anda genomsyrar restaurerarna när de försökte åstadkomma enhetlighet i interiörerna genom att rensa ut modernare inslag och låta nytillverka inredning i en stil som de fromt och uppriktigt ansåg vara genuint medeltida. Men det primära var, det måste upprepas, att säkra byggnadens existens.

Det är möjligt att den vetenskapligt lagde Brunius stod närmare den ideologiska grunden än vad den mera artistiske Zettervall gjorde, men man bör ge båda rättvisan att försöka spåra deras argument och de förutsättningar som bestämde deras arbete. En sådan förståelse är ju också på väg i samband med att 1800-talets arkitektoniska prestationer i allmänhet börjat omvärderas.

Sigurd Curman är det namn som framför allt förknippas med 1900-talets stora restaureringsarbeten, och det är intressant att han tillsammans med Ragnar Hjort så tidigt som 1931 avrådde från andra ingrepp på Uppsala domkyrka än dem som syftade till ren reparation och konservering. De beklagade visserligen att Zettervalls ingripande spolierat byggnadens yttre, men skadan var en gång skedd och en återgång till en tidigare pe-

riods arkitektur skulle "utan tvivel" vara en omöjlighet. Det vore onaturligt att låta ett monument som detta titt och tätt byta dräkt, och för övrigt, framhölls det, hade domkyrkan i sin nuvarande skepnad redan börjat få affektionsvärde och framstod som ett representativt vittnesbörd för sin tid. Det senare är ett mycket viktigt påpekande.

Curman och Hjort avrådde bestämt från den "fasadhyvling" som numera blivit ett så sorgligt faktum och rekommenderade i stället att de vittrande cementdelarna — resultatet av ett misslyckat experiment med en ny teknik som i andra sammanhang hade framtiden för sig — skulle ersättas av likadana av natursten.⁵ Bortsett från den sistnämnda rekommendationen ser det nu ut som om deras principförklaring i frågan om Uppsaladömens restaurering efter 40 år och ändlösa diskussioner omsider skulle omsättas i verklighet. Det Porneska förslaget till yttre och inre omgestaltung, av sina kritiker bedömt som ännu ett försök till de smakrestaureringar som drabbat svenska kyrkor under de senaste 100 åren, har undan för undan urholkats. Med stöd av den ändrade opinionen räddas t. o. m. Agi Lindgrens kalkmålningar.

Man kan undra vad som skapade den långvariga och intensiva motviljan mot 1800-talets byggnadskonst — samma motvilja som underlättade genomförandet av Nedre Norrmalmsregleringen i Stockholm och som ända till för ett par år sedan tog sig uttryck i ideliga krav på att bl. a. Operahuset och Riksdagshuset på Helgeandsholmen skulle jämnas med marken. Förklaringen kan inte enbart

ligga i det ena tidsskedets fallenhet för att med förakt betrakta vad det närmast föregående åstadkommit, ehuru man givetvis bör påminna om att 1800-talet betraktade 1700-talet som ett århundrande av krass gudlöshet, plumphet och dålig smak, således raka motsatsen till den bild av aristokratisk förfining som sedermera målets upp.

Snarare är det nog just den nämnda visionen av 1700-talet betraktat som ett i estetiskt avseende förfinat skede, som bidragit till att ställa 1800-talet i en så mörk dager, och här har de aktuella tidsströmningarnas verkan förstärkts genom en rad inflytelserika personligheters framträdanden. Oscar Levertin banade väg för den nya 1700-talsuppfattningen, och den fördes vidare av konsthistoriker och arkitekter; man kan nämna namn som Carl Laurin, Ragnar Östberg, Curman själv, Sigurd Wallin, Gösta Selling och Gustaf Näsström, ja, varför inte Yngve Berg med hans Bellmansillustrationer. 20-talsklassicismen inom arkitekturen såg ett naturligt samband med den gustavianska byggnadskonsten, och samma klassicism fördes vidare till funktionalismen. Detta blev grunden inte bara för restaureringsarkitekter och konsthistoriska forskare utan framför allt för den stora generationen av stadsplanerare, som har kommit att sätta sin prägel på efterkrigstidens genomgripande förvandlingar av våra stadskärnor. Fronten mot 1800-talet var typisk.

Det är naturligt att denna grunduppfattning lett fram till de många smakrestaureringar av kyrkor, vilka ofta med aktivt stöd av prästerskap och församlingar initierats av arkitek-

ter — till bekymmer och oro för den antikvariska expertisen. Vanliga argument från prästerskapets sida har varit att ändrade liturgiska förhållanden kräver ändrade och mera tidsenliga anordningar, men många gånger visar sig dessa argument botten i estetiska snarare än praktiska överväganden. Landsantikvarierna och de centrala myndigheterna i Stockholm har haft den känsliga uppgiften att så att säga slå vakt om monumentets egna intressen.

Karakteristisk för den centrala granskningsmyndighetens nuvarande restriktiva inställning är en cirkulärskrivelse som byggnadsstyrelsens kulturhistoriska byrå (numera överflyttad till riksantikvarieämbetet) sände ut till landets domkapitel 1953. Där berättades det att styrelsen årligen handlade omkring 900 ärenden rörande restaureringar och förändringar av landets kyrkor. Vid behandlingen av dessa ärenden hade styrelsen funnit att "de föreslagna, av församlingen beslutade åtgärderna mera grundar sig på en i förhållande till närmast föregående generationer ändrad smakuppfattning än på verkliga eller praktiska behov". Vad församlingarna däremot tycktes fästa mindre vikt vid var det kontinuerliga underhållet av byggnaderna. Byggnadsstyrelsen förklarade sig i princip inte ha något att invända mot sådana förändringar som gjorde kyrkorna mera lämpade för de ändrade tidsförhållandena. "Däremot anser styrelsen att såväl kulturhistoriska som allmänna ekonomiska skäl talar för att försiktighet bör iakttagas i fråga om sådana förändringar av kyrkornas arkitektur och inredning, som huvudsakligen betingas av starkt

tidsbundna stilväxlingar och att större uppmärksamhet bör ägnas åt byggnadernas löpande underhåll."⁶

Vad de liturgiska kraven beträffar har Bengt Cnattingius, en av de landsantikvarier som i decennier lagt ned ett outtröttligt arbete på monumentvård i vid bemärkelse, gjort en kärv kommentar som är värd att citeras. Han säger sig villigt medge att vissa kyrkointeriörer, t. ex. strängt klassicistiska eller nygotiska, kan vålla praktiska olägenheter i gudstjänsten. Men hellre än att begå våld mot en arkitektur som inte kan ändras utan att helheten går förlorad "borde prästen försöka ingjuta sin andes hela kraft i själva det liturgiska utförandet vid gudstjänst och kommunion, så att församlingen inte märker rummets brister. Det är ju i själva verket samma ord, som framsägas vid altaret nu och sedan århundraden tillbaka oberoende av rummet."⁷ En senare generation bör måhända också påminnas om att en nygotisk kyrka från helhet till minsta detalj var tänkt som ett symboliskt konstverk; den var själv en gudstjänst i sten och trä.

Kulturminnesvårdens historia i Sverige har ofta skildrats. Den hade sin stora uppblostring i tecknet av 1600-talets storsvenska strömningar, förföll delvis — och förhånades — under 1700-talet och väcktes till nytt liv fram emot 1800-talets mitt, efter aktioner från riksantikvarier som Johan Gustaf Liljegren och Bror Emil Hildebrand samt utomstående entusiaster som Carl Georg Brunius och Nils Månsson Mandelgren. De offentliga byggnaderna i statens ägo stod då sedan länge under speciell övervak-

ning och vård genom överintendentens-
ämbetet, vars befogenheter Gustav III
ökat undan för undan. Ämbetsverket
ombildades 1918 till byggnadsstyrel-
sen. En viktig lag gällande skyddet av
äldre byggnader och byggnadsläm-
ningar, kyrkliga såväl som profana,
var 1828 års fornvårdsplakat. Milstol-
par i den utveckling som sedan följde
är 1867 års fornminnesförordning,
1920 års kungörelse med föreskrifter
rörande det offentliga byggnadsväsen-
det, 1942 års lag om skydd för kul-
turhistoriskt märkliga byggnader och
1960 års lag om byggnadsminnen.

Riksantikvarieämbetet, Vitterhets-
akademien och landsantikvarierna har
sett till att kulturminnesvården blivit
verklighet, i samarbete med hem-
bygdsföreningar, församlingar, kom-
munala myndigheter etc.

Men naturligtvis garanterar inte
blotta existensen av bestämmelser
och förordningar att resultatet av ar-
betet blir det bästa. Det var detta Ver-
ner von Heidenstam insåg när han
under rubriken "Modern barbarism"
1893 och 1894 riktade sin bekanta
protest mot de hänsynslöst konsekven-
ta stilrestaureringarna (främst av Upp-
saladömen och Gripsholms slott), som
redan på 1890-talet började väcka
kritik.⁸ Vid denna tidpunkt hade ock-
så, som antytt, själva det ideologiska
underlaget för sådana restaureringar
börjat svikta. von Heidenstam och
med honom många andra bedömare
krävde nu att hänsyn skulle tas till
alla de vittnesbörd, som olika tids-
åldrar lämnat kvar i en byggnad. Den-
na tanke blev efter hand alltmera
omfattad, och den återspeglas i en
framställning som arkitekten Ferdi-
nand Boberg gjorde till Konstakade-

mien, vilket resulterade i en skrivelse
från denna till regeringen i mars 1902.

I denna framhölls att de gamla
byggnadsverken trots gällande författ-
ningar stod försvarslösa mot den re-
staureringsmani som i Sverige liksom
överallt i Europa hade sin grund i en
nästan blind vördnad för det äldsta
och det tänkta ursprungstillståndet.
Enligt denna doktrin var senare ti-
ders tillsatser i en gammal byggnad
en akt av vandalism och ett misstag
som måste rättas till. Undan för un-
dan hade alla sådana tillsatser ploc-
kats bort, och när byggnaden till slut
var helt utplundrad inleddes den "stil-
rena" rekonstruktionen av bit efter bit
av vad som uppfattades vara de äldsta
partierna. Men "numera", skrev aka-
demien, borde det anses självklart att
en sådan stilrenhet var av minst sagt
underordnad betydelse, då det gällde
byggnadsverk som förfädren använt
genom århundraden och där tillsatser-
na "alltid hade sitt givna intresse och
berättigande ur kulturhistorisk syn-
punkt" och "i många fall just utgjorde
charmen".⁹

Det låter som ett helt modernt pro-
gram, och man vore böjd att inse att
denna uppfattning verkligen också
vunnit allmänt behör. Kravet på att de
förändringar ett byggnadsverk genom-
gått under tidernas lopp skulle respek-
teras och redovisas vid en restaurering
var ju också en av Sigurd Curmans
huvudidéer och förknippades intimt
med kravet på en noggrann föregående
byggnadshistorisk undersökning.
Men vad är de många förslagen under
1900-talet till olika åtgärder på Upp-
saladömen annat än talande bevis på
svårigheterna att omsätta dessa idéer i
praktiken? Och i vilken utsträckning

5—7. Växjö domkyrka är ett drastiskt exempel på en byggnad som gång på gång förändrats. T. v. efter Kurt von Schmalensees restaurering 1956—60, då han på nytt försåg västtornet med två spiror, därmed förbigående cirka 200 år i byggnadens historia. Foto S. Hallgren, 1968, ATA. Överst t. h. dômes utseende ungefär från 1620-talet till 1740 års brand, då dubbelspiorna förstördes och 30 år senare ersattes av en enkel tornhuv utförd efter ritningar av C. F. Adelcrantz. Lito-grafi från 1800-talet, tydligen efter Erik Dahlbergs teckning i *Suecia antiqua*. Nederst t. h. dōmen 1852—1957 präglad av Brunius stora exteriörförändring. Han anknöt helt till vad han föreställde sig vara byggnadens ursprungliga romanska karaktär. Foto Hanna Furtmeier vid slutet av 1800-talet, i Nordiska museet.

har de, just i fråga om de senaste hundra årens förändringar, följts vid de genomgripande restaureringarna av Växjö domkyrka 1956—60 och av Västerås domkyrka 1958—1961? Den senare var ändå utförd av Curmans elev, den ytterst lärde arkitekturhistorikern och arkitekten Erik Lundberg. Det finns sannerligen skäl att med Sverker Janson ställa frågan om da-

gens stora restaureringar verkligen utförts i den modifierade form med all hänsyn till senare inslag, som alla i princip tycks vilja slå vakt om.¹⁰

Givetvis får de kritiska synpunkterna inte undanskymma det viktiga förhållandet att den svenska monumentvården genomgått en helt omvälvande utveckling under de hundra år som gått. Det är som samme Lundberg

konstaterat: hur "ofattbart blygsamt" ställde man inte ännu vid sekelskiftet kraven på vetenskapliga undersökningar av byggnadsverk och därpå följande åtgärder! De framsteg som gjorts t. ex. i fråga om konservering av ruiner, skulpturer och kalkmålningsar eller byggnadsarkeologisk analys har med vissa reservationer varit mycket stora, och som alltid har det gällt att ta lärdom av misstagen.

Vården har ju inte heller bara gällt kyrkor och slott utan redan från Artur Hazelius tid också profana byggnader av mindre spektakulärt slag. Eftersom dessa inte kan skyddas lagvägen på samma effektiva sätt som kyrkorna har enskilda och kommunala intressen i större utsträckning engagerats i detta arbete. Men här är inte platsen att räkna upp de otaliga objekt som skyddats för framtiden; däröver finns redogörelser på skilda håll. De innehållsrikaste samlande framställningarna över såväl de offentliga som enskilda arbetena har gjorts av Per Olof Westlund och Sverker Janson, vilka också behandlat de ekonomiska problemen.¹¹ Byggnadsvården är sedan länge en del av ett större komplex.

Precis som år 1920 enligt Westlund blev ett gränsår mellan gammalt och nytt i den svenska byggnadsvårdens historia,¹² kan man säga att slutet av 1960-talet och början av 1970-talet markerar ännu en övergång till något nytt. Uppmärksamheten har alltmera riktats på de samlade miljöerna och inte bara på dem som har ett utpräglat antikvariskt eller kulturhistoriskt intresse, utan dem som ingår i den vanliga, "triviala" vardagsvärlden. Om

kulturvården tidigare emellanåt har fått lida av att känna sig isolerad, kämpande för värden som ansetts ligga vid sidan av den stora utvecklingen, dras den i fortsättningen direkt in i samhällsplaneringen. Det arbete som ligger bakom den fysiska riksplaneringen är ett uttryck för detta.

Den numera förhärskande uppfattningen att en samlad miljö kan vara viktigare att bevara i sin helhet än enskilda tre- eller fyrstjärniga byggnadsverk har visserligen gammal hävd. Intresset för bevarande av vissa bruksmiljöer, ålderdomliga byar eller "kyrkstäder" har t. ex. länge varit starkt, och man behöver bara erinra om det arbete som utträttats för Gamla stans räddning och vård, med Gösta Selling och Samfundet Sankt Erik som drivande krafter redan på 1930-talet. Under 1950-talet, då städernas centrala delar började förvandlas i allt snabbare takt, togs flera initiativ för att rädda hotad bebyggelse av det pittoreska och idylliska format som av ekonomiska skäl inte längre kunde bli kvar på tomter, vars priser steg skyhögt. Olika metoder prövades: från fullständig förflyttning av dylika byggnader till nyskapade reservat av typen Gamla Linköping och Wadköping i Örebro till etablerande av reservat på isolerade platser där sådana hus redan fanns i tillräcklig mängd, t. ex. Kyrkbacken i Västerås. Gamla Gävle är ännu ett exempel.

Men det visade sig att resultatet av sådana aktioner inte alltid blev tillfredsställande. Städerna blev inte bättre av att det fanns några reservat i dem, i allmänhet bebodda av ett litet antal på ett eller annat sätt privilegierade eller utvalda personer;

8. Gamla Linköping en bit utanför den centrala delen av staden blev i början av 1950-talet ett av svaren på frågan hur man skall rädda gammal träbebyggelse i städerna vid nybyggnader. Man flyttade helt enkelt ut husen till ett reservat, men genom att dessa rycktes bort ur sin miljö har lösningen blivit mycket kritiserad. Foto Hans Kruse 1966, i Nordiska museet.

9. Kyrkbacken i Västerås är ett exempel på att man lyckats bättre än i Gamla Linköping bevara den gamla bebyggelsen. Där har den fått stå kvar på sin ursprungliga plats, vilket minskar intrycket av artificiellt kulturhusområde. Foto Bertil Forsén 1974.

de forna invånarna hade tvingats flytta därifrån på grund av ökade kostnader.

Vad som hänt i dag är att den nya helhetssynen på städernas miljöproblem börjat tränga igenom. De väldiga förändringar av stadskärnorna som 1950- och 60-talens explosionsartade utveckling av bilism och anläggande av stora detaljhandelscentra förde med sig har ödelagt stora värden och skapat förfulning, uniformitet och vantrivsel. Händelseförloppet har ofta varit enahanda. Hela kvarter i stadens känsligaste partier, d. v. s. kärnan, rivs för att ge plats åt stora varuhus, ofta flera stycken. Dessa varuhus kräver i sin tur tillfredsställande av snabbt ökande parkeringsbehov. Med hjälp av generalplaner och olika sorters trafikprognoser räknas detta behov ut. Prognoser leder till kravet på byggande av parkeringshus inom bekvämt gånghåll från varuhusen, således alltjämt i stadskärnan, men innan parkeringshusen hinner byggas måste provisoriska p-platser anordnas. Då rivs hus i närheten, och på rivningstomterna parkeras bilarna. Dessa p-platser är visserligen provisoriska, men de blir kvar år efter år som gapande sår i stadsbilden, eftersom tomtpriserna har stigit så kraftigt att få har råd att bebygga dem. In mot varuhusen och parkeringshusen leds bilströmmarna i bullrande motorleder som därigenom försämrar miljön i de bostadsområden som ligger utanför de ombyggda, skövlade och om kvällarna öde stadskärnorna.

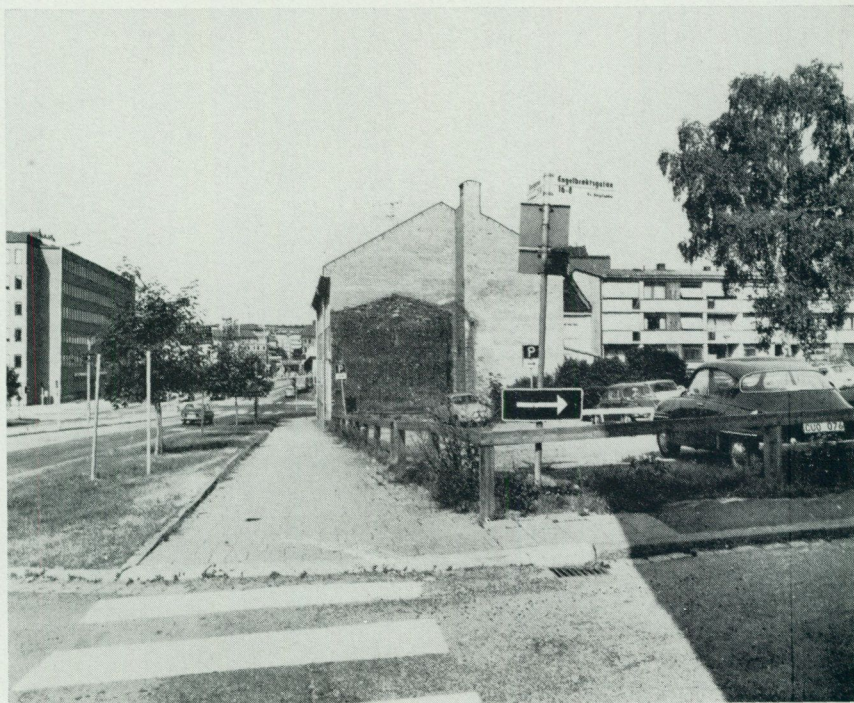
Alla dessa förändringar skedde i tecknet av lysande framtidsprognoser och en ekonomisk optimism, som mot

slutet av 1960-talet inte visade sig hålla vad den lovade. Den skimrande ballongen sprack, och där stod vi mitt bland våra ruinerade städer, sönderslagna för att ta emot en utveckling som kanske aldrig eller i varje fall inte på mycket länge infin- ner sig.

Vid det laget hade dock många varnande röster höjts; byalag, cykelgrupper och hyresgäster i hotade hus uppträdde, ofta i gemensamma aktioner. Ett belysande exempel på den nya och seriösa kritik som tidigt växte fram i förening med en samlad vision av hur bevarande- och förnyelseproblemet skulle lösas är den verksamhet som Konstakademiens arkitekturskola satte i gång med under ledning av professorerna John Sjöström och Göran Lindahl. De analyserade metodiskt de problem som en hel rad stadskärnor drabbats av som en följd av 50- och 60-talens expansion. Analyserna åtföljdes av recept för hur skadorna skulle kunna botas. Dessa recept kallades användningsplaner, vars poäng låg i att de byggde på den redan existerande miljön. Planerna kännetecknades av en klart humanistisk ambition med syfte att åter göra städerna beboeliga och på nytt ta vara på de värden som en förtätad och differentierad innerstadsmiljö alltid har erbjudit. Man kritiserade det ödesdigra begreppet totalsanering och gav mängder av konkreta förslag om hur ett existerande byggnadsbestånd kunde upprustas eller användas för andra ändamål. Man föreslog ändrade normer för ombyggnader, så att sådana inte skulle bli dyrare än nybyggnader, och rekommenderade åtgärder för hur tomtprissteg-

10. 1950- och 60-talens centrum-sprängningar har åstadkommit irreparabla skador på många av de svenska stadskärnorna. Bilden är från Lidköping, där det stora varuhuset i fonden håller på att äta upp omgivningen. Foto Lis Hogdal.

11. Denna bild kunde vara från vilken svensk stad som helst: en brandgavel som aldrig var tänkt att synas ligger blottad och rivningstomten har tills vidare förvandlats till parkeringsplats. Här ses korsningen mellan Engelbrektsgatan och Gruv-gatan i Falun. Foto Hans Rehnberg 1973.

ringen i innerstäderna skulle kunna hejdas. Överhuvudtaget lades en huvdvikt vid de ekonomiska sammanhangen.

Projektet om de nordiska trästäderna, som resulterade i ett stort antal publicerade undersökningar och slutade med en nordisk konferens i Sandefjord, var ett led i samma arbete på att rädda — och humanisera — städerna. Det är karakteristiskt att arkitekturskolan nu övergått till att studera problemen i stadsbygdens periferi, med tonvikt inte på de etablerade, geografiskt avgränsade satellitförstäderna utan på de många och brokiga områden som breder ut sig kring dessa. Avsikten är att genom studier och inventeringar försöka klarlägga de processer som styrt förändringarna i dessa områden och föreslå "medel ägnade att mildra stadsväxtens ibland brutala effekter".¹³

Skolan ägnar sig åt vidareutbildning av såväl arkitekter som andra lämpligt utbildade personer med intresse för bebyggelsevård i vid mening; det är ju också sådana uppgifter som i framtiden blir allt viktigare. Undervisningen, som skjuter det estetiska momentet åt sidan till förmån för en bred orientering i stadsbyggnadsproblemets vidare aspekter, är främst avsedd för experter och planerare som inriktar sig på statlig eller kommunal tjänst; vad man ytterst syftar till är en förändring i arkitektyrkets inriktning och den enskilde arkitektens ambitioner. Ett mål är det ökade samhällsengagemang, som har kommit all kulturvård till godo och i sin tur sammanhänger med den fördjupade och ofta av berättigad harm burna miljödebatten.

12. En av de viktigaste uppgifterna för dagens bebyggelsevård har blivit att inventera industribebyggelsen och i möjligaste mån medverka till att de intressantaste eller mest typiska objekten bevaras. Under de senaste åren har en intensiv forskning inom området kommit i gång. Bilden visar den slottslika exteriören till Strömsbros f. d. textilfabrik utanför Gävle, byggd av Gefle Manufaktur AB. Foto Marie Nisser.

De nya idéerna om allsidigare planerad och mera balanserad urban utveckling har naturligtvis understötts av konjunkturdämpningen, som gjort nödvändigheten till en dygd. De har också efter hand slagit igenom på det politiska planet, ehuru efter mycken kritik i början, särskilt på kommunalt håll; man bör betänka att det även här är frågan om ett generationsbyte, och det kan kännas tungt att kasta ljusa generalplaner, prognoser och radikala saneringsutredningar på sophögen. Men vittgående åtgärder till stöd för bevarande och för ombyggnader enligt lindrigare villkor är redan beslutade, och uppenbarligen har det numera, låt vara i elfte timmen, blivit lättare att realisera projekt sådana som bevarandet av Katarinabergets bostadsbestånd. Riksantikvarien har också inför det europeiska byggnadsvårdsåret erinrat om de förbättrade möjligheter för byggnadsvård som kan bli följden av riksplaneringen, en förändrad saneringspolitik och en moderniserad bygglagstiftning.¹⁴

Många lättade iakttagare tycker sig också ha observerat att intresset för historia ökat, inte minst bland de yngre generationerna. Också detta torde ha samband med det aktiva intresset för miljöfrågorna. Engagemang för med sig behovet av kunskap och nyfikenhet på det förflutna. Och att historien inte får bli historikernas eller ens antikvariens monopol — den läxan har inte minst marxismen lärt ut.

Om man avslutningsvis skulle nämna några exempel på städer där bevarande och förnyelse för ovanlighetens skull kunnat förenas på ett lyck-

13. Något så ovanligt som en väl vårdad stenstad finner man i det centrala Sundsvall. Nästan hela bebyggelsen från sekel-skiftets ekonomiska glansdagar är i behåll, och för-tjänsten av detta ligger hos de kom-munalna myndig-heterna som konti-nuerligt och diskret hållit tillbaka riv-ningar och nybygg-nadsplaner. Där- emot finns det goda exempel på att interiörer moderni-serats bakom fasa-derna. Foto Stig A. Nilsson 1969.

ligt sätt, tack vare goda insatser från alla parter, så vore det två sinsemellan så olika orter som Ystad och Sundsvall. Men jag väljer ändå Visby, den stad som de fornvårdande myndigheterna under de senaste 100 åren ägnat sig mest åt, låt vara med ibland sviktande ekonomiska resurser.

Själva förhistorien till vårdandet av Visby ringmur och ruiner är inte uppbygglig. Vid två beryktade tillfällen under 1700-talet var det meningen att ruinerna skulle utbjudas på offentlig auktion. Under 1800-talets början togs visserligen flera initiativ för deras vård, med det dröjde ändå till 1860-talets slut och 1870-talets början innan åtgärder på allvar började vidtagas. Det intressanta blir

då att studera riktlinjerna för detta arbete. Man finner dem klart uttryckta i de "Anteckningar om Visby fornlemningar" som den extra ordinarie arkitekten vid överintendentsämbetet F. G. A. Dahl (sedermera Kungliga Bibliotekets arkitekt) den 2 november 1864 avlämnade till Vitterhetsakademien. Denna hade gett honom uppdraget att göra en plan för ruinernas vård; de var vid denna tid nästan helt in- eller kringbyggda av hus, skjul, verkstäder, stall, svinstior, avträden etc, och på många håll var rasrisken akut.

De åtgärder Dahl rekommenderade är de som i huvudsak följts än i dag. De har, skulle man kunna säga, i huvudsak en defensiv karaktär. Den

viktigaste uppgiften var att se till att inte fler skador vållades än de som redan uppstått. Partier som omedelbart hotades av instörtning skulle uppstötts, och om detta var omöjligt skulle platsen under inhägnas för att förekomma olyckor. De delar av murarna som låg närmast marken skulle ses över för att inte de övre skulle sätta sig eller rasa, och vid eventuella förstärkningsarbeten gällde det att använda bruk av samma färg som den ursprungliga och om möjligt också gammal ej vittrad sten. Vegetation som med sina rötter sprängt sig in i murar eller valv skulle avlägsnas, medan träd som genom sin grönska bidrog till att "höja ruinernas anseende" fick behållas.

Rasmassorna skulle sorteras så, att alla stenar som visade spår av bearbetning skulle förvaras på lämplig plats i den ruin där de hörde hemma, medan de övriga kunde bortskaffas. Kyrkorna skulle inte tillbommas med täta dörrar utan alla dörr- och portöppningar skulle få gallergrindar så att det blev möjligt för de "resande" att utifrån se in i ruinerna. Vidare borde naturligtvis de byggnader som låg i omedelbar anslutning till ruinerna avlägsnas genom inköp och rivning. Vad stadsmuren beträffar rekommenderades att ett hängtorn på norra sidan stöddes genom anbringande av en contrefort. Dahl hoppades att en promenad med tiden kunde anordnas längs murens insida. Vidare krävde han förbud mot de godtyckliga nedrivningar av sjömuren som ägare av boningshus innanför denna ansåg som sin "ovillkorliga rättighet" att utföra. Som en slutkläm föreslog Dahl att alla åtgärder för att vidmakt-

hålla Visby fornlämningar "ovillkorligen" skulle utföras under tillsyn och ledning av byggnadskunnig expertis.¹⁵

Det är givet att detta restaureringsprogram, som utmärks av en för sin tid ovanlig och i det långa loppet lyckosam anspråkslöshet, främst diktades av de knappa ekonomiska tillgångarna. Bristen på tillräckliga anslag för ruinernas vård skulle ju också allt framgent bli ett återkommande problem, trots större eller mindre anslag från riksdagen, förstärkta genom privata donationer. Men det är också möjligt att Vitterhetsakademien även av andra skäl anbefallde försiktighet; så genomfördes ju inte heller Fredrik Wilhelm Scholanders idé att bygga in ett kupolförsett museum åt Gotlands fornsal i en av kyrkorna.

Det principiellt viktiga med Dahls rekommendationer och det även i fortsättningen tillämpade programmet är att åtgärderna alltid syftat till en ren reparation och till underhåll, aldrig till rekonstruktion. Däri skiljer sig Visby ringmur och ruiner från flertalet av sina europeiska motsvarigheter. De har i Visby bevarat en grad av autenticitet och en patina som knappast skulle ha tillåtits exempelvis i Frankrike. Besökaren kan se eller studera dem i den trygga förvisningen att allt är äkta och ursprungligt, endast i nödfall säkrat mot ras genom diskreta anordningar. Man vågar knappast tänka på hur annorlunda dessa ruiner skulle ha sett sig om de vid slutet av 1800-talet hade fallit i händerna på den franska restaureringskonstens skickliga experter av Viollet-le-Ducs skola, tränade i tjänst hos den berömda Commission des Monuments historiques.

14. Visby en regnig vinterdag 1974. En av innerstadens allt färre invånare skyn-dar med uppspänt paraply förbi en stängd korvkiosk, medan Stora torget som skymtar till höger ligger lika öde som Sankta Karins kyrkoruin. Foto Stig A. Nilsson.

Till upplevelsen av de medeltida byggnadsverken kommer själva Visby, vars innerstad är en av de få i Sverige som nästan oskadd klarat sig undan de senaste decenniernas citysprängningar. Ett omdiskuterat problem för närvarande är dock hur man skall kunna ge mera liv åt denna stadskärna under den långa tid av året då turistsäsongen inte pågår. Andra frågor gäller trafiken och den prioritering av olika intressen som ibland måste göras vid restaurerandet av äldre profanhus: skall man föredra en vetenskaplig dokumentation av tidigare skeden, åskådliggjord i fasadbehandlingen, eller en mera diskret anslutning till den hävdvunna helhets-

miljön? Dessa problem är likväl jämförelsevis små i förhållande till de svårigheter som förekommer på andra håll. Ett faktum är att Visby, genom en traditionell och allmänt omfattad insikt om stadsbildens ovanliga värden och genom ett i huvudsak gott samarbete mellan de antikvariska och de planerande myndigheterna — trots skandalerna vid Borgen och Östertull — har bevarat en karaktär som gör staden enastående i Europa. Bebyggelsen, den storartade naturen och de historiska minnesmärkena i för- ening skapar denna karaktär.

Finns det bättre platser för raska, ensamma promenader en höst- eller vinterdag, vare sig man styr stegen

bland stängda gatukök till de skyddande trånga medeltidsgränderna, stiger upp på klinten och ser staden nedanför sig eller stretar fram med uppslagen rockkrage utanför sjömuren vid de dånande vågorna, som stänker salt i ansiktet på vandraren? Det är inte bara havet som svallar och sorlar, det är också historien.

Noter:

¹ *Åman*, Anders, Skall Uppsala domkyrka "restaureras"? Svenska Dagbladet 24/2 1962.

² *Lindahl*, Göran, Restaureringskonst. SvD 3/5 1967.

³ *Brunius*, Carl Georg, Nordens äldsta metropolitankyrka eller Historisk och arkitektonisk beskrifning öfver Lunds domkyrka, Lund 1836, sid. 302 ff.

⁴ —; Tal vid en minnesfest öfver Lunds domkyrkas invigning för 700 år sedan hållet i samma domkyrkas högkor. Lunds domkyrkas jubelfest den 1 och 2 september 1845, Lund 1845, sid. 19 f.

⁵ Utlåtande rörande nödvändiga yttre underhållsarbeten å Uppsala domkyrka, avgivet 31/10 1931 av riksantikvarie *Sigurd Curman* och byggnadsrådet *Ragnar Hjort*.

⁶ *Söderholm*, Sven, Smakrestaureringarna. SvD 16/5 1967.

⁷ *Cnattingius*, Bengt, Kulturminnesvård i Östergötland under 40 år. Meddelanden från Östergötlands och Linköpings

stads museum, Linköping 1965, sid. 21.

⁸ *Heidenstam*, Verner von, Modern barbarism. Dagens Nyheter 21/6 1893. Återgivet bl. a. i *Sandström*, Sven, Konstkritik, Stockholm 1968, sid. 277—286.

⁹ Referat i Betänkande med förslag till lag angående kulturminnesvård samt omorganisation av kulturminnesvården. Statens offentliga utredningar 1922: 11, Sthlm 1922, sid. 67 f.

¹⁰ *Janson*, Sverker, Kulturvård och samhällsbildning, Sthlm 1974, sid. 255 ff.

¹¹ *Westlund*, Per-Olof, Byggnadsminnen, i Ad Patriam illustrandam, Hyllningskrift till Sigurd Curman 30 april 1946, Uppsala 1946, sid. 321—374, och *Janson*, Sverker, a. a., passim. Se vidare t. ex. ovannämnda (not 9) Betänkande med förslag till lag etc. [avgivet av 1913 års fornminnesvårdskommitté], sid. 1—173 och Antikvitetskollegiet, Centralorgan för svensk kulturminnesvård, Betänkande utgivet av antikvarieutredningen. SOU 1965: 10, Sthlm 1965, sid. 13—36.

¹² *Westlund*, Per-Olof, a. a., sid. 348.

¹³ Konsthögskolans arkitekturskolas program 1974—75, Sthlm 1974.

¹⁴ Anförande av riksantikvarie *Roland Pålsson* i Stockholm 28/5 1974 inför det Europeiska byggnadsvårdsåret 1975.

¹⁵ Anteckningar om Visby Fornlemningar, dat. Stockholm 2 november 1864 av F. G. A. Dahl. Manuskriptet i Antikvarisk-Topografiska Arkivet (A.T.A.), Vitterhetsakademien. Se även *Westlund*, Per-Olof, a. a., sid. 324 ff.

SUMMARY

A hundred years of Swedish monument conservation

No Swedish issue of monument conservation has been as vividly contested as that referring to Upsala Cathedral, the national shrine. The debate has been a

continuous one ever since the restoration in 1885—93 of this church—founded in the 13th c and fully built up during the 15th c—which was carried out in a very

consistent dogmatic neo-gothic style. The neo-gothic attire in which the building was thus arrayed was out of date already when it was completed, and the restoration work which was led by the architect Helgo Zettervall, has been sharply criticized.

Even today the debate over the cathedral goes on, and it turns out to have much to tell about the principles applied in Sweden to the preservation of monuments. One unifying theme has been the criticism of the 19th c remodelled shape which authors of new proposals over the years have tried to eliminate and if possible replace by a new design, both exterior and interior.

However as early as 1931 the originator of the present-day Swedish school of architectural restoration, professor Sigurd Curman (1897—1966) advocated refraining from all other operations on Upsala Cathedral than measures aiming at plain reparation and conservation. It would be a mistake, he held to make a national shrine of this kind change its costume every now and then, and moreover, the neo-gothic style at this time had come to acquire both the acceptance of old usage and a value of affection.

Since then such a principle has been generally adopted (at least nominally) for major restoration projects. However quite a few of those that were carried out will reveal how difficult it is to live up to in practice. The basic idea of allowing each era to be represented by its own additions to an ancient building—instead of, like Viollet-le-Duc, aiming at consistent purity of style departing from what is believed to be an original state—has seldom been accepted in cases where 19th c additions have been concerned. The extensive restoration of Växjö Cathedral (1956—60) is a case in point, with all due respect for the tech-

nical skill characterizing this project and the immense amount of restoration work that has been completed in the 20th c.

Only lately has the understanding of the 19th century awakened. Also, during the last decade the protection afforded the architectural heritage has undergone marked change. More and more, attention is turning over from single objects to whole environments; and special efforts have been made—not least by the School of Architecture of the Academy of Art—to rescue the central parts of the Swedish towns, the "city cores". In practically all cities these cores have been broken up, due to the expansion of motorism and retail trade. Old housing with a rich heritage of tradition has been demolished in order to give way to shopping centres requiring vast nearby areas for parking. At the same time the prices of building sites have risen so much that it has become less and less profitable to keep the older housing. The economic downgrade in the beginning of the 1970s in combination with new housebuilding and credit policies have now begun to check this development, most unfortunate as it has been for the cities.

Visby on the isle of Gotland is one of the few Swedish towns whose central parts have been preserved intact. Visby's medieval town wall and many medieval church ruins form another interesting example of a model policy of preservation of building monuments, which was brought to bear right from the beginning (i.e. a hundred years ago) in accordance with strictly antiquarian principles. There have been reparations only, and no reconstructions whatsoever. This background lends to the ruins of Visby a distinctive authenticity and a unique position in Europe.

Arkivguide för byggnadsforskare

Det kan finnas många anledningar att söka historiska fakta om byggnader. Vid inventeringar av husbestånd ger handlingar ur arkiv i regel många upplysningar som huset självt förtiger. Kunskap om äldre förhållanden kan vid ombyggnader och restaureeringar ge uppslag till hur man klarar sig med minsta möjliga ingrepp, vilket ofta både skyddar äldre delar av huset och sparar omkostnader.

Många husägare har rent personligt intresse av att lära känna något om sitt hus äldre historia, om gamla tomtgränser, ägoförhållanden och om människor som bott på platsen. Men detta intresse delas också av många andra människor. De kan vara intresserade av att veta något om det hus de bor i, men också om andra byggnader i grannskapet, en fabrik, en skola eller en frikyrka. För en del vaknar intresset för byggnaderna först när den invanda miljön blir hotad. Man slår sig samman i föreningar eller byalag och söker efter argument för att huset eller stadsdelen skall få bli kvar. Då räcker det inte alltid med uppgifter om hur huset varit utan det är ofta lika viktigt att få fram aktuella data om de boende och verksamheter just nu, ägarförhållanden, taxeringsvärden och gällande planer.

I alla delar av landet pågår för

närvarande kulturhistoriska bebyggelseinventeringar av olika slag, på bl. a. uppdrag av läns museerna, riksantikvarieämbetet eller de enskilda kommunerna. Inom avgränsade områden fotograferas och beskrivs varje byggnad och fastighet; materialet skall bilda underlag för kommande planering. Inventerare som står inför denna uppgift har ofta anledning att söka fram fakta ur arkiven.

Vi har alltså funnit skäl att göra en sammanställning över vad för slags olika arkivalier som kan tänkas vara till nytta, vad de har att ge och var de bör sökas. Sverige är ett ovanligt lyckligt lottat land i detta hänseende. Våra kyrkböcker som i regel sträcker sig till 1600-talet, vår lantmäteristyrkelse som samlat kartor sedan början av 1600-talet och våra utförliga mantalslängder, bouppteckningar och brandförsäkringsvärderingar utgör tillsammans ett enastående forskningsmaterial. Inte minst viktigt är att så mycket av såväl äldre som aktuella uppgifter är offentligt tillgängliga. Genom att sammanställa uppgifter av olika slag, hämtade från skilda arkiv, kan i många fall en förbluffande mångsidig bild av äldre förhållanden växa fram. Materialet är emellertid ojämnt, för vissa landsdelar är det utmärkt, för andra tunt och ibland kan material helt saknas. Om

man ställer samman dessa forskningsresultat med lättillgängliga uppgifter ur fastighetsregister, stadsingenjörskontorens och byggnadsnämndernas arkiv får man fram byggnadens hela historia ända till våra dagar.

Arkivforskandet ger emellertid mycket olika utdelning och vill man snabbt få resultat kanske man in-skränker sig till att söka fram fotografier och byggnadsritningar, eventuellt även brandförsäkringar.

En fråga som man naturligt ställer inför en byggnad eller fastighet är: *Hur såg fastigheten ut?* Under den frågan inordnar sig en rad olika aspekter: ägogränser, markens beskaffenhet, husets eller husens fasader och planer, material, byggnadstid, till- och ombyggnader och eventuella rivningar. Kartor, beskrivningar, ritningar och gamla bilder kan ge svar på denna fråga.

Den andra huvudfrågan är: *Hur fungerade byggnaden?* Var det ett bostadshus, vem bodde där, hur många var de, vilka yrken hade de och vad ägde de? Eller om det gäller en stor arbetsplats som en industri, rör frågorna hur många som arbetade där, vad man tillverkade och om någon bodde i byggnaden. Svar på dessa frågor ger t. ex. brandförsäkringsvärderingar, mantalslängder, kyrkoböcker och bouppteckningar.

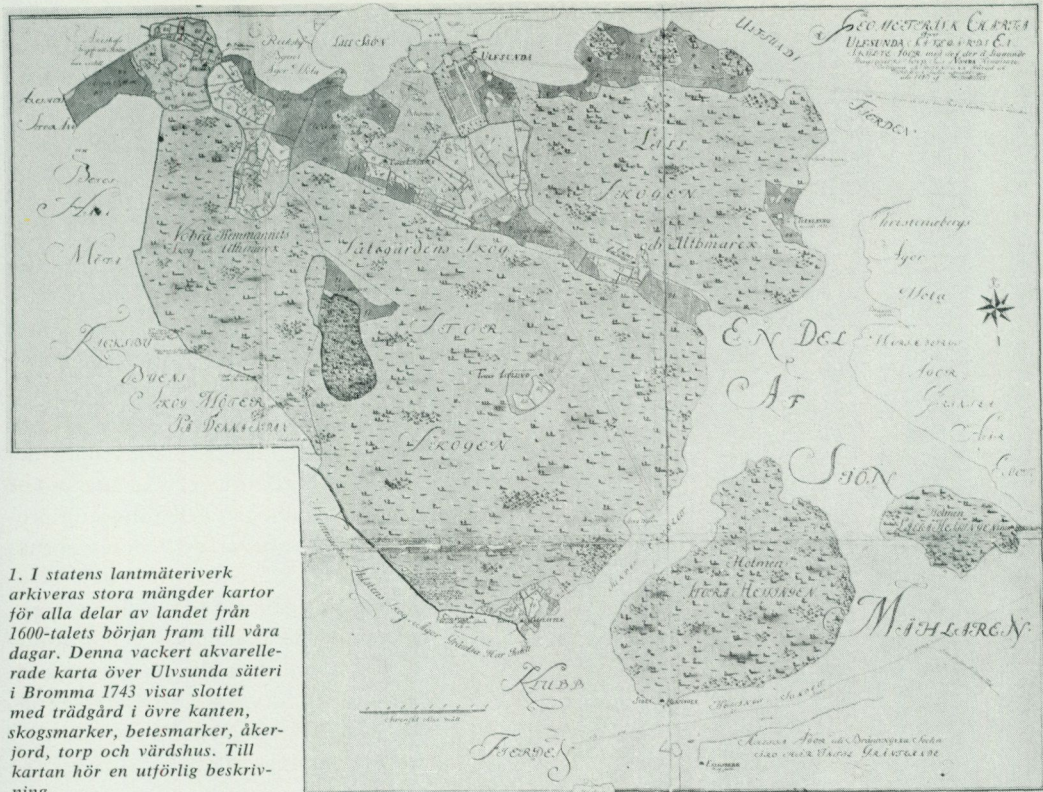
En tredje fråga kan man formulera ungefär så här: *Vad gäller idag?* Hur används byggnaden, krävs det några åtgärder för att den skall stå kvar och vilka planer gäller i området? I dessa sammanhang får man anledning att uppsöka fastighetsregister och olika handlingar i kommunernas arkiv.

Hur såg fastigheten ut?

MARKEN

Kartor med ägogränser och beskrivningar av markbeskaffenhet samt med angivande av byggnaders läge söker man i statens lantmäteriverks arkiv, f. d. lantmäteristyrelsen, i Stockholm (efter utlokalisering 1 juli 1975 i Gävle) eller i länsstyrelsernas lantmäterienheter. Kartor över olika delar av Sverige finns bevarade sedan 1600-talets början, dels översiktliga, dels detaljerade över mindre områden. I länsstyrelserna finns ofta även koncept till äldre lantmäterikartor som kan ge mer än de utförda kartorna. Till kartorna hör bilagda beskrivningar, en ofta förbisedd källa som kan ge värdefulla uppgifter. Man bör inte heller glömma de ekonomiska och topografiska kartorna, som Generalstaben började ge ut i tryck vid 1800-talets mitt. F. d. rikets allmänna kartverk, numera statens lantmäteriverks produktionsavdelning i Vällingby (också detta efter 1975 i Gävle) och krigsarkivet, Banérgatan 64, Stockholm, förvarar samtliga kartor av detta slag. Den aktuella ekonomiska kartan visar alla fastighetsgränser och byggnader samt ruiner, fornminnen m. m. Fastighetsgränserna på den ekonomiska kartans svartryck ajoudförs på lantmäteriets fastighetskarta, som förvaras på respektive länsstyrelse. Dessa nyare kartor ger god hjälp om man vill beskriva en sammanhängande miljö, men de är också en utmärkt utgångspunkt för studier av äldre kartmaterial.

För stadsbebyggelse finns en mängd kartmaterial i kommunernas

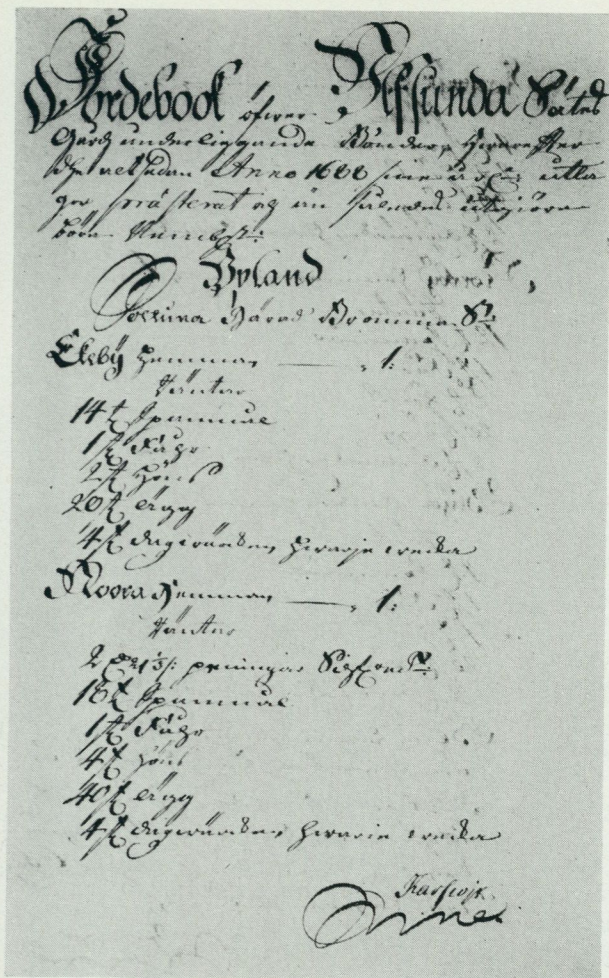

1. I statens lantmäteriverk arkiveras stora mängder kartor för alla delar av landet från 1600-talets början fram till våra dagar. Denna vackert akvarellrade karta över Ulvsunda säteri i Bromma 1743 visar slottet med trädgård i övre kanten, skogsmarker, betesmarker, åkerjord, torp och vårdshus. Till kartan hör en utförlig beskrivning.

egna arkiv, men också särskilda publicerade kartserier såsom Gustaf Ljunggren: Atlas öfver Sveriges städer med deras alla egor och jordar jemte areal-beskrifningar (1862). Olika slag av kartor, stadsplaner, brandkartor, regleringskartor och tomtkartor från de senaste hundra åren förvaras i stadsingenjörskontorens arkiv i resp. kommun. Där kan också äldre material finnas, men i regel finns detta i stadsarkiven eller i stadens arkiv i resp. landsarkiv.

Stockholm, Borås, Eskilstuna, Gävle, Göteborg, Karlstad, Malmö, Norrköping, Uppsala, Västerås och Örebro har egna stadsarkiv, medan övri-

ga städers arkiv inordnar sig under landsarkiven. Landsarkiven är sju till antalet och förlagda till Lund (Blekinge, Kristianstads, Malmöhus och Hallands län), Göteborg (Göteborgs och Bohus län, Älvsborgs, Skaraborgs och Värmlands län), Vadstena (Östergötlands, Jönköpings, Kronobergs och Kalmar län), Visby (Gotlands län), Uppsala (Stockholms, Uppsala, Södermanlands, Örebro, Västmanlands och Kopparbergs län), Östersund (Jämtlands län) samt till Härnösand (övriga Norrland). Landsarkiven mottar material från arkivbildande institutioner i regel när handlingarna blivit 100 år gamla.

2. Jordeböckerna ger upplysning om äldre jordegendomar kamerala förhållanden. De förvaras i kammararkivet i riksarkivet och i resp. landsarkiv. — En sida ur jordebok för Uppsunda sätesgård, Bromma sn, 1688 med uppgifter om underlydande gårdars dagsverksskyldighet. Riksarkivet.

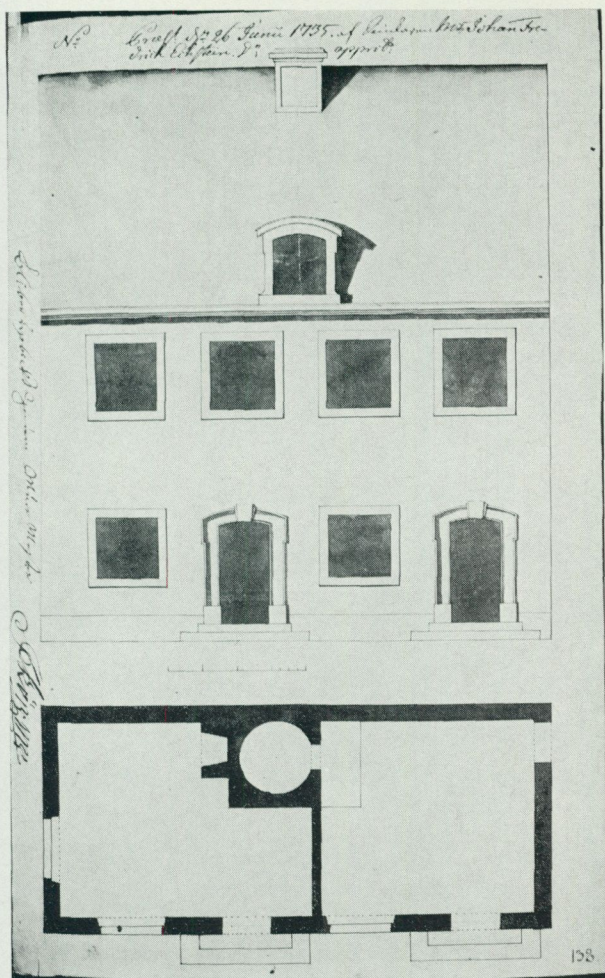
Jordeböcker ger upplysningar om äldre jordegendomar kamerala förhållanden, antal mantal, skattepålagor och ägare. I dessa framgår om en gård var skatte-, krono- eller frälsehemman eller säteri. Kyrkans jord tas med först i samband med reduktionen på 1680-talet. De första jordeböckerna härstammar från 1500-talets mitt och serierna avslutas vid sekelskiftet 1900. De finns bevarade i

två exemplar, varav det ena är i Kammararkivet i riksarkivet, Fyrverkarbacken, Stockholm, och det andra i respektive landsarkiv.

Domböcker innehåller rättegångsprotokoll och kan berätta om ägotvister, arv och lagfarter. Man kan också få veta när en bonde trädde från sin gård för sina barn och "ställdes på undantag". Dessa handlingar finns också i två exemplar, det ena i landsarkiven och det andra i hovrätternas arkiv i Stockholm, Jönköping och Malmö. Svea hovrätts arkiv finns deponerat i riksarkivet. Senare tiders lagfartshandlingar och rättegångsprotokoll finns bevarade i domsagornas arkiv.

När det gäller städerna finner man motsvarande handlingar i rådhusrätternas arkiv. Handlingar beträffande äldre tider förvaras i stadsarkiven eller landsarkiven och för senare tid i respektive tingsrätts arkiv.

Tänkeböcker, de äldsta domböckerna, med uppgifter om ämbetsmän, bur-skap, ägoförändringar, biläggande av tvister m.m. finns för vissa städer under 1500- och 1600-talen. Eftersom de är mycket svårlästa hänvisas endast till dem som i sen tid utgivits i tryck, men även dessa bör användas med stor försiktighet eftersom bestämningen av hus, tomter och husägare är svårtolkade. Stockholms stads tänkeböcker finns i tryckt utgåva för åren 1474—1618; också för Arboga, Gävle, Jönköping, Nya Lödöse (Göteborg) och Vadstena finns tänkeböcker utgivna i tryck.

3. Byggnadsritningar för Stockholm finns redan från 1730-talet i byggnadsnämndens arkiv i Stockholms stadsarkiv. De äldre ritningarna är vackert akvarellerade och inbundna i stora skinnband. — Snickaren Fredrik Ecksteins hus i kv. Orgelpipan vid Klara kyrka, nybyggnadsritning godkänd 1735.

HUSET

Byggnadsritningar

Det är långtifrån alltid som nybyggnadsritningar finns bevarade. Många gånger får man därför nöja sig med ombyggnadsritningar eller uppmätningar. Ibland finns inga ritningar alls.

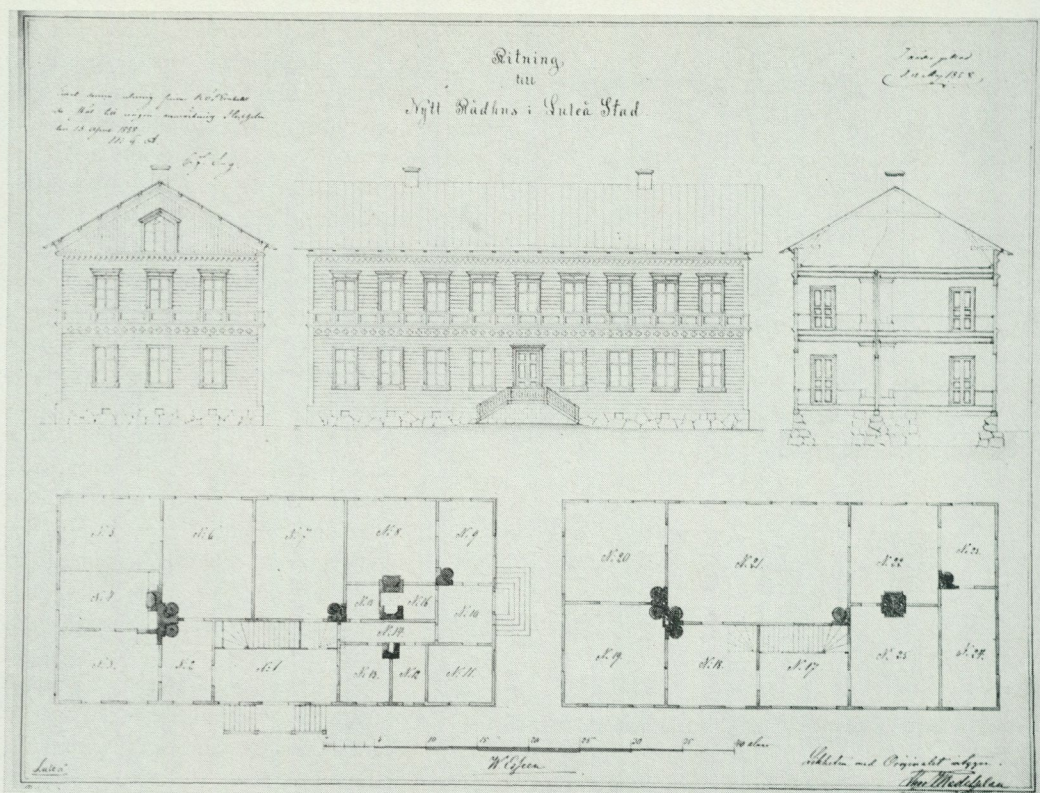
Landsbygden: Hela den äldre anonyma allmogebebyggelsen är uppförd utan ritningar. Uppmättningsrit-

ningar av gårdar kan i vissa fall finnas i läns museerna eller i Nordiska museets arkiv. Ibland kan man i dessa arkiv hitta uppmätningar och fotografier av likartade byggnader i önskad trakt och av dessa få en viss ledning beträffande konstruktioner och byggnadsdetaljer.

Herrgårdar och andra större gårdar har liksom en del villor ofta egna arkiv, där ritningar finns bevarade. Också för herrgårdarna hänvisas till läns museernas arkiv och Nordiska museets arkiv. Byggnadsnämnderna kan i undantagsfall ha ombyggnadsritningar till större hus på landet, i synnerhet om de ligger i områden som senare inkorporerats med en tätort.

Städerna: Byggnadsritningar för städerna är lättast att finna för hus byggda efter 1874, det år då byggnadsstadgan för rikets städer fastställdes. I denna bestämdes att situationsplan samt plan-, sektions- och fasadritningar skulle inlämnas till respektive byggnadsnämnd, där dessa handlingar i regel ännu arkiveras. Där förvaras även kontinuerligt inkomna ombyggnads- och tillbyggnadsritningar, ordnade efter fastighetsbeteckningar (kvarter och tomtnummer, ibland stadsäga). En svårighet är att kvarters- och tomtbeteckningar vanligen ändrats ett flertal gånger. Stadsingenjörskontoren har förteckningar eller kartor som kan tjäna som nyckel till äldre beteckningar. Äldre byggnadsnämndsritningar förekommer mera sällan för områden i städernas utkanter.

För Stockholms innerstad finns ett mycket välbevarat material från 1730-talet till 1875, förvarat i bygg-

4. Överintendents-
ämbetets arkiv i
riksarkivet innehåller omfattande
ritningssamlingar
med både kyrkliga
och profana byggnader fram till 1918. Bland de senare finns institutions-
byggnader såsom
rådhus, tingshus,
läroverk, länsresiden-
dens samt vissa
fängelser och sjuk-
hus. Bilden visar
fasad-, sektions-
och planritningar
till ett ovanligt
anspråkslöst rådhus
i trä för Luleå stad,
utförda av W. Es-
seen 1858. Fotoko-
pior förvaras i K-
byråns arkiv i riks-
antikvarieämbetet.

nadsnämndens arkiv i Stockholms
stadsarkiv. Senare material finns i
byggnadsnämndens arkiv, centralar-
kivet i Tekniska nämndhuset, Fle-
minggatan 2, Stockholm.

Städer med egna stadsarkiv kan
själva förvara äldre ritningssam-
lingar, men gamla ritningar kan ock-
så ligga i byggnadsnämndernas arkiv
inom kommunförvaltningen. Äldre
ritningar kan dessutom sökas bland
städernas handlingar i respektive
landsarkiv. Många byggnadsnämnder
har sina ritningar mikrofilmade.

I Nordiska museets arkiv finns
uppmätningar och fotografier av äld-
re bebyggelse i flertalet svenska stä-

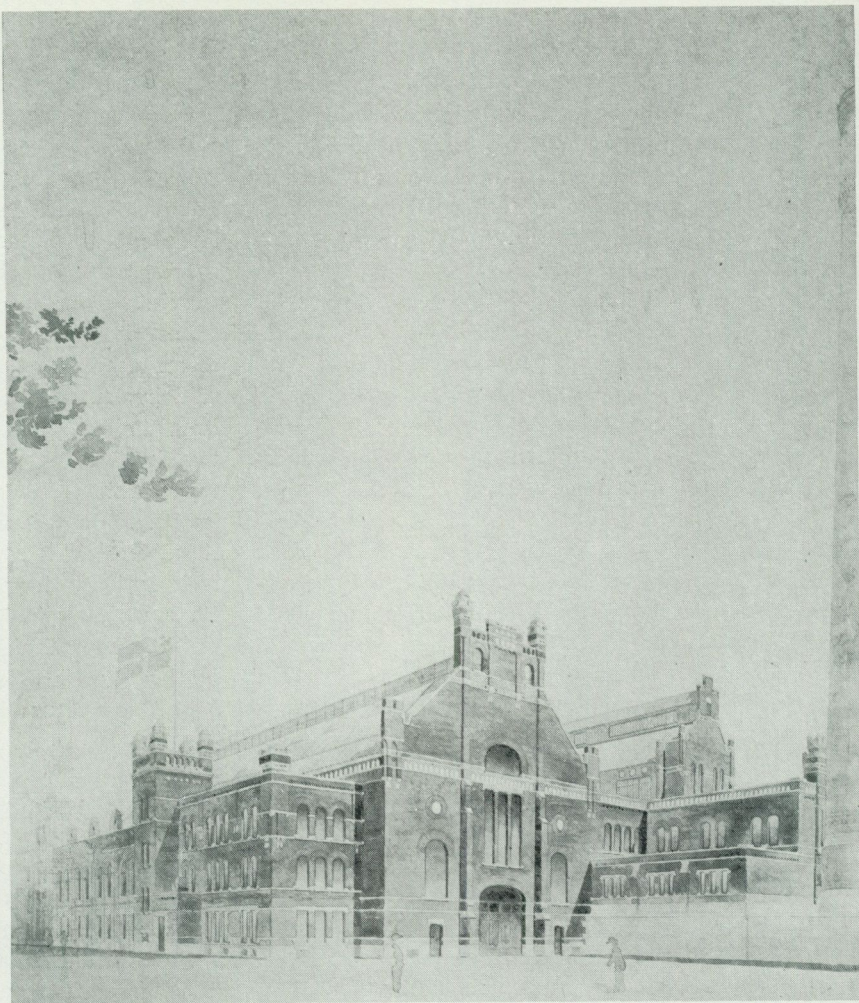
der. Detta material har insamlats se-
dan 1900-talets början men är ojämnt
fördelat.

Statliga offentliga byggnader såsom
länsresidens, läroverk, tingshus, fäng-
elser, fyrrar och broar har sedan 1750-
talet byggts under kontroll av Över-
intendentsämbetet (omorganiserat
1918 till byggnadsstyrelsen) och dess
arkiv finns i riksarkivet, som har ett
omfattande ritningsregister ordnat ef-
ter ort.

Äldre ritningar till regementsbygg-
nader är förvarade i krigsarkivet och
nu aktuella ritningar i fortifikations-
förvaltningens arkiv i Stockholm.

Gällande ritningar till statliga insti-

5. Många vackert utförda ritningar och akvarellerade perspektiv till byggnader av mera offentlig karaktär kan man finna inramade på väggarna i respektive byggnad eller på något centralkontor. Detta perspektiv till elverket i Värtan i Stockholm av arkitekten Ferdinand Boberg omkring 1900 hänger framme i Stockholms elverks huvudkontor vid Tulegatan, där också ritningsarkivet för elverk är att finna. Foto Stockholms stadsmuseum.

tutioner såsom teatrar, högskolor och sjukhus arkiveras i byggnadsstyrelsens intendenturbyrå, Karlavägen 100, Stockholm (sjukhusritningar finner man annars vanligen i landstingens arkiv, men för äldre tider i riksarkivet).

Statens järnvägar och postverket har egna arkiv där ritningar till stationshus, järnvägsbostäder respektive posthus förvaras.

Kyrkor byggdes i likhet med statliga offentliga byggnader under Överintendentsämbetets kontroll och ritningarna förvaras i dess arkiv i riksarkivet. Praktiskt taget alla ritningar från 1750-talet till idag finns avfotograferade i K-byråns arkiv i riksantikvarieämbetet. Det finns som regel innehållsrika kyrkoarkiv på pastors-expeditionerna, där man kan hitta både gamla och nya ritningar liksom

aldrig utförda ombyggnadsförslag. Ritningar efter 1918 finns i regel inte i original. Kopieringsdugliga ritningar till nya kyrkor är arkiverade i byggnadsnämnderna. Äldre handlingar rörande kyrkor finns såväl i kyrkoarkiven som i Antikvarisk-Topografiska Arkivet (ATA) i riksantikvarieämbetet.

Ritningar till *prästgårdar* finns för ungefär de senaste 100 åren i kyrkoarkiven på pastorsexpeditionerna. Äldre uppgifter kan sökas bland kyrkoräkenskaper och protokoll i landsarkiven. Åtskilligt material om prästgårdar finns också i Nordiska museet, bl. a. materialet från prästgårdsinventeringen, som påbörjades 1917, sedan en lönereform avskaffat prästernas egna jordbruk. För närvarande pågår prästgårdsinventeringar i flera län.

Ritningar till *folkskolor* är från och med folkskolereformen vid 1800-talets mitt förvarade i kyrkoarkiven på pastorsexpeditionerna.

Ritningar till *kommunala offentliga byggnader* såsom rådhus och stadshus finner man i allmänhet i byggnadsnämndernas arkiv, men äldre ritningar kan finnas i stadsarkiven eller i Överintendentsämbetets arkiv i riksarkivet. Till andra slag av kommunala byggnader hittar man ritningarna i fastighetskontorens arkiv eller i särskilda arkiv hos respektive kommuns elverk, gas- och vattenverk etc.

Något arkiv som systematiskt samlar handlingar och ritningar från *industrier* har ännu inte kommit till stånd. Tekniska museet har dock en omfattande ritningssamling, där i synnerhet ritningar till järnindustriens anläggningar är att finna.

Fotografier och avbildningar

Fotografier av byggnader och bebyggelsemiljöer kan finnas i länsmuseumnas och stadsarkivens bildarkiv eller i Nordiska museets arkiv. Material från Stockholm sökes bäst i Stockholms stadsmuseums arkiv, där även äldre målningar och teckningar är avfotograferade och ordnade kvartersvis. Göteborgsmaterial finns främst i Göteborgs historiska museums arkiv. Kyrkor finns vanligen väldokumenterade i ATA i riksantikvarieämbetet. Där är även ett fotoarkiv över profanbyggnader med topografiskt ordnade bilder från hela landet. Även K-byrån i riksantikvarieämbetet har ett fotoarkiv med både kyrkor och profana byggnader. Ett omfattande bildarkiv rörande industrier inom järnhanteringen finns i Jernkontoret i Stockholm. Sveriges Arkitekturmuseum har ett fotoarkiv över modern svensk byggnadskonst.

Specialsamlingar av ritningar, teckningar och gravyrer

Sveriges Arkitekturmuseum har stora samlingar byggnadsritningar från kända arkitekter under 1800- och 1900-talen, likaså handlingar och fotosamlingar från enskilda arkitekter och delar av Konstakademiens arkitektursamlingar. Ritningar av de främsta arkitekterna under 1600- och 1700-talen ingår emellertid i Tessin-Hårleman-samlingen, Cronstedt-samlingen och Eichhorn-samlingen i Nationalmuseum. Gravyrer, teckningar och kartor kan sökas såväl i Nationalmuseum som i kart- och planschavdelningarna vid Kungl Biblioteket och vid universitetsbiblioteken i Uppsala och Lund.

6. I Antikvarisk-Topografiska Arkivet (ATA) i riksantikvarieämbetet har sedan 1890-talet systematiskt insamlats fotografier, andra bilder och handlingar rörande kyrkor i Sverige. Även profana byggnader är representerade. Interiören i Södra Råda kyrka, Värmland, foto 1960.

Specialsamlingarna är många. Ett exempel på en av de större är Nils Månsson Mandelgrens samling av avritningar av såväl kyrkor som profanbyggnader, fornminnen m. m. bevarad i Folkliivsarkivet i Lund.

Register över byggnadsritningar

I Nationalmuseum (gravvirsalen) finns ett register över byggnadsritningar som förvaras i Nationalmuseum, Slottsarkivet, Övedskloster, Bällingsamlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Kungl. Biblioteket samt i Överintendentsämbetets handlingar i riksarkivet.

Ett register över Överintendentsämbetets ritningssamling har nyligen

utarbetats på uppdrag av Sveriges Arkitekturmuseum. Denna institution strävar att utarbete ett centralregister över svenska byggnadsritningar. Ritningssamlingen i Stockholms stadsmuseum är färdigregistrerad. Av krigsarkivets material har stads- och befästningsplaner samt tält och byggnader förtecknats, medan den Wermingska samlingen av äldre stadsplaner är under arbete. Detta register finns tillgängligt i Arkitekturmuseum.

Ett annat register i Arkitekturmuseum innehåller alla uppgifter om arkitekter och byggnader som förekommer i Teknisk tidskrifts avdelning för arkitektur.

Hur fungerade byggnaden?

Brandförsäkringshandlingar

Brandförsäkringshandlingar kan ofta vara de mest utförliga källorna till kunskap om äldre hus. I dessa finner man uppgifter om antalet hus på en viss tomt, byggnadsmaterial, mått, antal våningar, funktion, antal eldstäder och invändiga ytskikt (bjälktak, gipstak, stengolv etc.) Ibland ingår schematiska planer över anläggningarna eller husen, stundom med be-teckningar på rummen. Ofta beskrivs byggnader i termer som "i kammaren till vänster om förstugan" och därmed får man upplysning om rummens läge. Brandförsäkringen utmynnar i en värdering. Så snart fastighetens värde ändrats har nya handlingar utfärdats. Varje fastighet kan alltså beskrivas vid ett flertal tillfällen och därigenom får man uppgifter rörande om- och tillbyggnader, ägoförhållanden samt bränder.

Landsbygden: Representativa byggnader på landet, herrgårdar och större gårdar har från 1782 vanligen varit försäkrade i Brandförsäkringsverket (förut kallat Allmänna Brandförsäkringsverket för Byggnader å landet), Strandvägen 19, Stockholm, där det finns ett stort arkiv.

Många bondgårdar har varit försäkrade i något av de lokala brandförsäkringskontor som vid 1800-talets mitt började bli vanliga i varje län. Värderingshandlingarna bör finnas i kontorens egna arkiv i den mån dessa bevarats, men ofta händer det att man inte hittar någonting efter de lokala brandförsäkringskontoren.

Många mindre byggnader har givetvis aldrig försäkrats.

Städerna: Fastigheter i Stockholm har i allmänhet försäkrats i Stockholms stads brandförsäkringskontor, Mynttorget 4, där ett mycket välordnat arkiv finns med handlingar från 1740-talet och framåt.

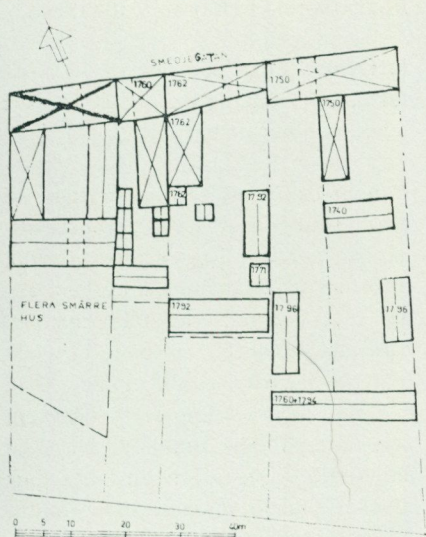
Byggnader i landsortsstäder har fram till 1828 försäkrats i det ovan nämnda Brandförsäkringsverket, men rörande dessa finns endast schematiska protokoll samt brandkartor bevarade.

Byggnader i städer har sedan 1828 varit försäkrade i Städernas Allmänna Brandstodsbolag och dess arkiv är bevarat i Stockholms stadsarkiv. En nyckel till handlingar 1828—1847 i detta arkiv finns i Nordiska museet hos arkivarien, nämligen register över de försäkringshandlingar som är bevarade. De är upptagna stadsvis med angivande av försäkringsnummer, år och fastighetsbe-teckning.

Rörande ett antal städer, däribland Jönköping, finns också värderingshandlingar från före 1828 i Städernas Allmänna Brandstodsbolags arkiv i Stockholms stadsarkiv. Ytterligare en möjlighet att finna handlingar av detta slag är Westinska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek, där stora mängder värderingshandlingar bland annat från Stockholm kommit att bli förvarade. I Stockholms stadsmuseums arkiv finns ett register över Westinska samlingens värderingshandlingar rörande Stockholm.

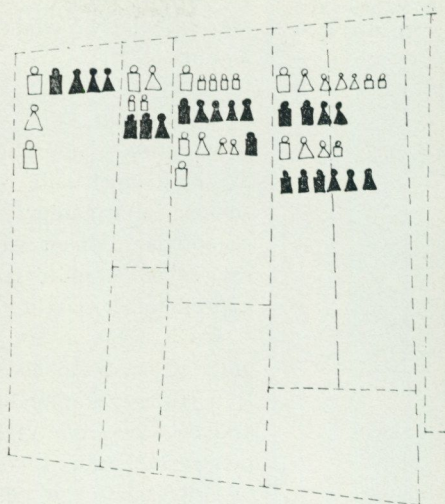
Även vissa städer, t. ex. Uppsala har sedan 1800-talet haft lokala brandstodskontor. (Se ovan under landsbygden.)

Industribyggnader har ofta försäkrats i Svenska Skadeförsäkringsföreningen

Bebyggelsestrukturen i kvarteret Arkadien år 1800

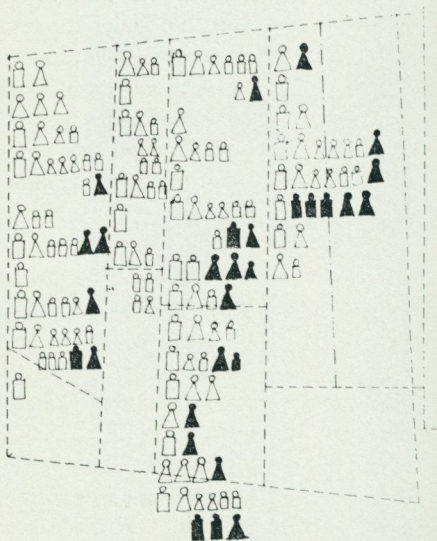
- Bostadshus
- Uthus, förråd
- 1762 Byggnadsår
- - - - - Dåtida tomtragr ns r
- Nutida tomtragr ns r genom utfyllnader

Boendestruktur i kvarteret Arkadien 1828

- Man
- Kvinna
- Flicka
- Gosse
- T janstefolk

7. Uppgifter från brandförsäkringar och mantalslängder kan sammanställas och ge en intressant bild av den gamla strukturen. Ovan till vänster borgarg rdarna i kvarteret Arkadien (f. d. Torgkvarteret) vid Smedjegatan i Jönköping rekonstruerade enligt brandförsäkringar från slutet av 1700-talet och tidigt 1800-tal (i Städernas arkiv i Stockholms stadsarkiv). Till höger de boende i kvarteret 1828 och 1880 inritade på en karta över tomterna, enligt mantalslängder i riksarkivet. Det framgår tydligt hur den gamla k pstadens struktur förändrades i och med industrialismen. Ur Arkitekturskolans skrift "Centrala Jönköping — en anv ndningsplan" i serien Den nordiska trästaden (1972).

Boendestrukturen i kv Arkadien 1880

och dess arkiv finns förvarade i försäkringsbolaget Skandias arkiv i Norrköping.

Syneprotokoll

Syneprotokoll upprättades vid byte av tjänsteinnehavare på militära boställen, prästgårdar och kronans egendomar. För en del typer av hus, som saknar brandförsäkringar, är syneprotokollen särskilt viktiga.

Synehandlingar för officers- och underofficersboställen från Krigskollegii Husesynekontor bevaras i krigsarkivet. Dessa omfattar en tvåhundraårsperiod från 1700-talets början till 1800-talets slut och berör 3 000 svenska och 600 finska boställen för militärer med rang från korpral till överste. För soldattorpen finns särskilda torpsyneprotokoll, upprättade i två exemplar, det ena förvarat i krigsarkivets regementsarkiv och det andra i respektive länsstyrelse. Protokollen ger beträffande torpen betydligt mindre detaljerade uppgifter än vad som gäller för boställena, ofta är de också svårare att identifiera. Många av dessa boställen och torp har under det senaste århundradet använts civilt och uppgiften om deras ursprungliga funktion fallit i glömska.

För kyrkans byggnader såsom prästgårdar kan man hitta "av- och tillträdessyner" i landsarkiven eller för senare tid på pastorsexpeditionerna.

Syneprotokoll från 1600- och 1700-talen kan för mer representativa byggnader i statlig ägo på landet, t. ex. kungsgårdar, finnas i Kammarkollegii arkiv i riksarkivet eller i landsarkiven.

BOSTADSHUSET OCH MÄNNISKORNA

Det finns olika sätt att ta reda på fakta om människorna som bott i husen och hur de har levat.

Bouppteckningar, som upprättas vid ett dödsfall för att beskatta boets tillgångar, var förr i tiden mycket mera utförliga än de är nu. I stora hem anges ofta inventarierna från rum till rum med uppgifter om både färg och material i gardiner och möbler. Ofta får man också rummets benämning och därmed dess funktion. Det kan emellertid vara svårt att veta hur mycket som är undantaget av andra hushållsmedlemmars personliga egendom. Gårdens storlek och antalet husdjur framgår också av dessa handlingar. För medellösa uppges att ingenting fanns att förteckna. Bouppteckningar förvaras i domsagornas arkiv och för äldre tider i häradsrätternas arkiv som överförts till landsarkiven (jmf s. 31). Bouppteckningar efter personer som bott i Stockholm finns bevarade från 1600-talet fram till omkring 1930 i Stockholms stadsarkiv. Adelsn bouppteckningar fram till 1916 finns vanligen i hovrätternas arkiv i Jönköping och Stockholm (riksarkivet). Härifrån undantages adliga bouppteckningar från Skåne och Blekinge åren 1851—1917 vilka förvaras i hovrätten i Malmö.

Mantalslängder är listor över skattepliktiga hushåll och finns i regel från 1600-talet och till vår tid. I äldre tid nämns endast antalet familjemedlemmar (hustru, söner, döttrar, drängar och pigor) under husfaderns namn; barn under 14 år och gamla över 64

981 Transport		4289 10
<u>Nr 7. i Samvillernas rum.</u>		
1 Hörn soffor	6	
1 Byrå med Marmorskåp	15	
1 Toilett-spegel af Mahogny	8	
8 st. Svarta Rottens Stolar	16	
2 hvita förfärd bord	1	
1 hvitt Bord	1	
1 Nattbord	20	
1 Comod	1	
1 Pall	25	
1 Taffel på vägg	25	
1 Golfmatta	50	
1 Sängemhänge	2	51 50
<u>i Östra Gängen</u>		
1 Hagbord	8	
1 Lyskta	1	9
<u>Norra Väningen</u>		
<u>Sängkammaren</u>		
1 Soffa med 5 stolar	20	
1 Draghästa	4	
1 Bord med bänkar	2	
1 Nattbord af Mahogny	5	
1 Comod	3	
1 Toilett Spegel	4	
4 Taffel	2	
1 Pall, grönmålad	15	40 15
Transport		4289 75

8. Bouppteckningar
är ibland mycket
detaljrika vilket gör
att man kan följa
inventarierna i rum
efter rum, särskilt i
större hus. Sida ur
bouppteckning efter
brukspatron Jan
Fröding i Alsters
bruk, Karlstads
landsförsamling,
1858. Göteborgs
landsarkiv.

år anges i regel inte alls. På 1700-talet börjar man ta med och namnge samtliga hushållsmedlemmar. Förteckningen upprättades sockenvis, by efter by, gård efter gård, hushåll efter hushåll. Uppgifternas art växlar. Gårdens storlek anges i mantal. Tidvis uppges antalet husdjur, hur många kannor brännvin som brännes, om personerna röker tobak eller bär guldklocka, allt avsett som underlag för bedömande av förmögenhet och skatt.

Från 1700-talets mitt finns för vissa delar av landet och från omkring 1810 obligatoriskt parallellt med mantalslängderna särskilda verifikationer till länsräkenskaperna, *taxeringslängder*, som ger mer detaljerade upplysningar om ekonomiska förhållanden och ibland vissa beskrivningar av byggnaderna, till exempel hur många fönsterluster som finns i huset och om det är försett med sidenmöbler. Mantalslängder och taxeringslängder för hela landet finns i riksarkivet och dublettexemplar i landsarkiven och vad Stockholm beträffar i Stockholms stadsarkiv.

Kyrkoböckerna, födelse-, vigsel- och dödböcker samt in- och utflyttningslängder, ger närmare upplysningar om de människor som bott i husen. Dessa handlingar finns i landsarkiven och för Stockholm i stadsarkivet. För de senaste hundra åren finns kyrkoarkiven kvar på församlingarnas pastorsexpeditioner.

Husförhörslängderna är den kyrkliga motsvarigheten till mantalslängderna. Hushållens alla medlemmar är förtecknade här, oavsett ålder, och i

stället för uppgifter om yttre rikedomar finner man under äldre tider anteckningar om hur ofta man tog nattvarden, moralisk vandel (om dålig) och läskunnighet. Husförhörslängderna finns liksom övriga kyrkoböcker i landsarkiven. För dessa handlingar gäller att något förenklade dublettexemplar finns för tiden från 1860 till 1946 i statistiska centralbyråns arkiv, Karlavägen 100, Stockholm.

Arkivhandlingar som mantalslängder och kyrkoböcker finns mikrofilmade i länsbibliotekens ägo. Dessa filmer lånas ut till övriga bibliotek som har läsapparat. Härigenom besparas forskaren mödan att bege sig till landsarkiven.

FABRIKEN OCH ARBETARNA

Mantalslängder, kyrkoböcker och försäkringshandlingar kan också ge många uppgifter om bruksbyggnader, fabriker och andra slag av nyttobyggnader. Man får i regel veta en del om ägaren eller nyttjaren och ibland om antalet anställda. Men i dessa sammanhang finns också andra handlingar att tillgå.

Fabriksberättelser (från början Hallrättens berättelser) finns i Kommerskollegii arkiv i riksarkivet för varje år alltifrån 1738 då Manufakturkontoret inrättades. Dessa uppgifter, som också går under namnet *industristatistik*, finns kontinuerligt fram till 1923, då dessa längder övertogs av statistiska centralbyrån. Uppgifterna varierar för olika tider, men ofta får man reda på vad för slags industri det gäller, uppgifter om produktionsvärde och omfång, ny- och tillbyggnader under året och antalet an-

ställda. Rör det sig om en textilfabrik under 1700-talet kan man hitta helt oblekta tygprover fästade vid papperet. Dessa handlingar är ordnade efter ort och anläggningens eller ägarens namn. Vill man ha mer detaljerade uppgifter kan man hitta fakta om understöd och lån i Manufakturkontorets räkenskaper och registratur eller i motsvarande handlingar i kommerskollegii manufakturdiskontkontors arkiv.

Uppgifter om arbetarnas förhållande och om anslutning till fackföreningar kan man få i Arbetarrörelsens arkiv, Upplandsgatan 4, Stockholm.

Vad gäller idag?

Är man intresserad av en byggnads eller ett kvarters historia ligger det nära till hands att också vara intresserad av dess fortbestånd. En rad offentliga data finns här att tillgå. Varje fastighet ingår i ett *fastighetsregister*: Fastigheter på landet är upptagna i jordregister med s. k. upplägg för varje hemman eller jordeboksenhet (enligt 1908 års jordregisterförordning) som förs av överlantmätaren vid länsstyrelsen. Fastigheter i tätort står i *stadsregister*, som förs av respektive stadsingenjörskontor (enligt 1917 års lag om fastighetsbildning). I dessa får man oftast uppgifter om standard, tekniskt skick, fastighetsvärde, ägare, antal hyresgäster och verksamheter. Mer innehållsrikt är emellertid *fastighetstaxeringsregistret* som förs vid länsstyrelsens datakontor, dels för fastighetstaxering, dels för folkbokföring, med mycket

omfattande datainnehåll: ägare, förvärvsdag, köpesumma, hustyp, byggnadsår, standard, areal, antal byggnader, taxeringsvärde, byggnadsvärde, lägenhetsfördelning, hyra kr/kvm i genomsnitt m. m. Detta dataregister finns att tillgå i utskrift dels på länsstyrelsen, dels i lokala skattemyndigheten; det kan också finnas i stadsingenjörskontoret. Detta gäller också ett dataregister, det s. k. kameralbandet, som utgör underlag för mantalslängderna med uppgifter om boende i varje fastighet. Vissa städer har egna statistiska kontor, som kan tillhandahålla olika slag av befolkningsuppgifter.

Under senare år har publicerats några användbara böcker om var man kan finna aktuella data i offentliga arkiv, t. ex. Owe Salomonsson, *Offentliga data. Uppgifter om dataregister för forskning, marknadsföring och samhällsplanering* (1971), samt Erland Hofsten, *Vägvisare i svensk statistik* (1971).

Uppgifter om *gällande stadsplaner och aktuella utredningar* som berör ett område får man genom kommunens stadsarkitektkontor eller stadsingenjörskontor. Aktuella förslag till fastighetsändringar och planer ställs ut av kommunen som information till berörda parter och till allmänheten.

Tryckta böcker

Till sist vill vi nämna något om det oerhört rika material som står till förfogande när det gäller tryckta skrifter. Vi behandlar emellertid inte speciallitteratur om enskilda byggnader eller olika arkitekter, utan koncentre-

rar oss på några allmänna översiktsverk.

En typ av skrifter är att betrakta som tryckta urkunder och till dessa hör *adresskalendrar och topografisk-statistiska översikter*. De förra finns ofta tryckta från och med slutet av 1800-talet eller början av detta sekel (för Stockholm från 1800-talets mitt) och i dessa ingår ofta en del som fastighet för fastighet talar om vem som var ägare och vilka hyresgäster och verksamheter som fanns där. I Stockholm har sedan 1926 givits ut registret *Röda Boken* med uppgifter om boende och verksamheter förtecknade efter adress.

Parallellt med uppbyggnaden av det svenska kartverket publicerades från och med 1800-talets mitt topografisk-statistiska (och ibland historiska) översikter, dels för hela landet såsom Historiskt, geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige, 1—8 (1859—66) och Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige (1882—83), dels mer detaljerade beskrivningar för olika härader, fögderier eller liknande områden. Dessa böcker ger ofta upplysningar om enskilda gårdar på landsbygden (näringsar, vegetation, ägare, ibland uppgifter om husen, hur de är byggda, tidigare ägare etc). Upplysningar om var böcker av detta slag finns, kan man säkerligen få i kommun- eller länsbiblioteken; Kungl. Biblioteket i Stockholm har dem i alla händelser katalogiserade. (Se litteraturlista s. 68)

I samband med kommunreformerna 1952—72 och 100-årsjubileet av kommunallagstiftningen 1966 har åtskilliga kommuner givit ut historiker över sin kommun, som kan innehålla

bebyggelsehistoriska uppgifter och hänvisningar. En rad städer har också publicerat större stadshistoriska verk.

Forskar man i ett hus historia kan man ofta ha användning för standardverk om vissa typer av byggnader, och även om det eftersökta huset inte är med kan man hitta liknande byggnader i samma trakt. I inledningarna till exemplen i följande avsnitt nämns några övergripande arbeten.

Som nämnts inledningsvis har en mängd byggnadsinventeringar utförts för olika delar av landet och man kan genom landsantikvarierna eller landsantikvarieavdelningen (L-avd.) vid riksantikvarieämbetet få reda på om byggnaderna i den aktuella trakten behandlats i dessa sammanhang. Är så fallet, har man i regel en väl förberedd utgångspunkt för sina forskningar. Några av inventeringarna är särskilt lättillgängliga och publice-rade med listor över alla hus i området och uppgifter om dessa. Detta gäller emellertid huvudsakligen städerna. Med upplysningar om *varje byggnad* i stadens centrala delar har en rad stadsinventeringar offentliggjorts: Stadsbildens framtid (Uppsala 1964), Storgatan i Vimmerby (1965), Lunds stadsbild (1968) och Örebro — kulturhistorisk byggnadsinventering (1973). I Stockholm publicerades redan 1916 Ragnar Josephsons bok *Borgarhus i Gamla Stockholm* med uppgifter om alla hus inom Staden mellan broarna. Inventeringen *Malmarna*, utgiven av Stockholms byggnadsnämnd 1970, ger uppgifter om byggnadsår, byggherre, byggmästare och arkitekt för samtliga byggnader i innerstan utanför Gamla stan. Mer detaljerade byggnadsinventeringar

har givits ut av Stockholms stadsmuseum rörande Katarinaberget (1972) och delar av Östermalm och Vasastaden (1974).

Det vanliga har annars varit att man presenterat kulturhistoriska bebyggelseinventeringar med endast särskilt utvalda objekt såsom i skrifter om Karlskrona (1970), Landskrona (1960), Gävle (1974) och Umeå (1974). I skriftserien Den nordiska trästaden har Konsthögskolans arkitekturskola givit ut ett stort antal publikationer om svenska städer, däribland en översiktlig inventering av

samtliga trästäder (i Trästäder i Norden 1972).

Den oerfarne forskaren kommer att möta en rad svårigheter och i många fall kan han säkert få hjälp av vänliga arkivtjänstemän. Ett problem bör han emellertid från början vara beredd på, nämligen svårigheten att tyda äldre handskrifter. Sist i denna uppsats lämnar vi anvisningar om lämplig litteratur i handskriftsläsning, men också om hur man tolkar och översätter gamla mått- och viktangivelser samt penningvärden. Där finns också flera handledningar i arkivforskning upptagna.

EXEMPELSAMLING

Vi har vänt oss till en rad byggnadshistoriker — Torbjörn Almquist, Henrik O Andersson, Ove Hidemark, Marie Nisser, Sten Rentzhog, Lena Simonsson, Lars Sjöberg, Göran Söderström och R. Axel Unnerbäck — och bett dem redovisa ett eller flera objekt från sina forskningsfält. Vi har valt byggnader av vanligt slag för att de skall kunna tjäna som modeller för hur forskning kan bedrivas och ge anvisning om vilka arkiv som kan användas. Var och en har haft ett speciellt syfte och arkivmaterialet har sökts med detta syfte för ögonen. Man kan därför utgå från att det i de flesta fall finns ytterligare handlingar att tillgå fast dessa inte i det aktuella fallet ansetts nödvändiga. Vi har strävat att ange källor av allmängiltigt slag men ej slumpartade fynd i litteratur, brevsamlingar etc.

Anonym allmogebebyggelse

För denna grupp byggnader finns aldrig några nybyggnadsritningar eftersom de uppfördes i enlighet med generella plantyper och ett på orten godtaget mönster. Har huset ombyggt under sen tid kan ombyggnadshandlingar finnas i byggnadsnämndens arkiv, i synnerhet om huset då legat i eller vid ett samhälle. Uppmåtningsritningar finns endast i enstaka fall i läns museerna eller i Nordiska museets arkiv. I Sigurd Erixons stora verk, Svensk byggnadskultur, Sthlm 1947, finns en översikt över allmogebebyggelse i landet. Svenska gods och gårdar, 47 band, 1935—1943, utg. av Wald. von Sydow och Sten Björkman ger en illustrerad katalog av samtida gårdsbestånd.

9. I Nordiska museets arkiv finns fotografier och uppmätningar av gårdar ordnade sockenvis. Genom att fältundersökningarna började mycket tidigt och gärna koncentrerade sig på ålderdomlig bebyggelse, när man långt tillbaka i tiden. Hannäs gård i Lilla Malma sn, Södermanland, fotografierad 1909 av Axel Nilsson.

Hannäs, 1/4 mantals hemman, Lilla Malma sn, Södermanland

Kartor utvisande gårdens läge 1678 och 1686 finns i statens lantmäteriverk. Utförlig karta med uppgifter om markens beskaffenhet 1912 i samma arkiv.

Jordeböcker i Kammararkivet i riksarkivet ger uppgifter om ägoförhållanden och skatteskylldighet t.ex. 1697, 1718, 1727, 1878 (alla årgångar ej genomgångna, säkert finns mer att hämta). I dessa böcker får man reda på att gården först betalt skatt till kronan och omkring 1720 blivit frälsegård under närbeläget säteri, under 1800-talet arrendegård.

Uppmåtningsritningar (plan och sektion) samt *exteriörfotografier* 1906 och 1909 i Nordiska museets arkiv.

Mantalslängder i riksarkivet, vissa år genomgångna. Mantalslängder finns också i Uppsala landsarkiv.

Kyrkoböcker för de senaste 100 åren i Lilla Malma församling och dessförinnan i Uppsala landsarkiv.

Bouppteckningar saknas under den tid vi sökte dem, nämligen mellan 1830—1860 då ingen innehavare dog i stugan. För att få ett ungefärligt begrepp om vad man kunde äga i en gård av detta slag, har jämförande studier gjorts i bouppteckningar från gårdar på 1/4 mantal (Hannäs storlek) i samma trakt.

Materialet framtaget för utställningen Svensk bostad i Nordiska museet.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Torpet Pärlanda, enkelstuga i Björnlunda sn, Södermanland

Syfte: Försök till datering av manbyggnad, uthus och odlingsmark.

Lantmäterikartor fr. o. m. 1600-talet i statens lantmäteriverk samt *avstyckningshandlingar* och *lantmäterikartor* i lantmäterienheten i Nyköping visar att marken till 1914 tillhörde angränsande herrgård samt var obebyggd före 1700-talets slut. 1800-talets kartor visar detaljerat manbyggnadens och uthusens placering, liksom vägar och tillhörande åkerlappar.

Jordeböcker (Kammararkivet i riksarkivet) ger upplysning om när första gången en torpare finns på gården, mellan 1780 och 1790. Sviten av jordeböcker är starkt gallrad.

Mantalslängder (riksarkivet) ger upplysning om boende särskilt under 1800-talet.

Sammanläggningshandlingar (lantmäteriverket) visar att gården 1952 lades samman med grannortet och enkelstugan upphörde att vara permanentbostad.

Fotografi och text i volymen Svenska gods och gårdar, 14, 1940, ger uppgifter om gården vid 1930-talets slut.

Byggnadsundersökningar visar att huset sannolikt är det första på platsen, har fått vissa fönster förstorade och ett norrfönster igensatt samt att vissa dörrar av 1600-talstyp sannolikt utmönstrats från huvudgården när torpet skulle uppföras.

Undersökningar av bevarade grunder ger stöd för tolkningen av äldre kartmaterial, fynd av en slipsten daterad 1797 ger indicier för torpets hävdande vid 1700-talets slut.

Intervjuer med barn till äldre brukare ger datering av vissa av uthusen, verandan och fruktträdgården.

Kyrkböcker är ännu inte genomgångna, men torde i huvudsak ge personhistoriska upplysningar.

Undersökningen har motiverats av att torpet ägs av för:s släkt.

Göran Söderström

Slott och herrgårdar

Om slott och herrgårdar finns en omfattande tryckt *litteratur* av skiftande art från gods- och byggnadshistoriska utredningar till allmänt hållna kulturhistoriska eller personhistoriska skildringar. Man gör klokt i att börja sina forskningar med en genomgång främst av samlingsverk och äldre topografisk litteratur. — Se Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början (1908—10, ny samling 1922—23, ny följd 1932—34) och Allhems Slott och herresäten i Sverige (1966—71). I dessa rikt illustrerade verk skildras främst ägarhistoria, man-gårdshusens byggnadshistoria och inredning. Bland äldre verk i genren kan nämnas P. O. G. Eneroth—Fr. Richard, Herregårdar och slott uti Södermanland (1864—69), G. Ljunggren, Skånska herregårdar (1852—63) och Ulrik Thersner, Fordna och närvarande Sverige (från 1817), alla med litografiska planscher. Användbar är också Erik Åkerhielm, Svenska gods och gårdar (1924), en omfattande herrgårdskatalog i bild och text. En ovärderlig källa är Erik Dahlbergs stora planschverk Suecia antiqua et hodierna, påbörjat ca 1660 och utgivet vid 1700-talets början (nya upplagor bl. a. 1900 och 1924) samt Teckningarna till Suecia antiqua et hodierna 1—4 (1963—70). J. A. Almquist, Frälsegods i Sverige un-

der stormaktstiden (1931—34) ger utförliga historiker över säteriernas godsbestånd och ägare.

Herrgårdsbebyggelsens kultur- och arkitekturhistoria har skildrats i flera översiktsverk såsom Gösta Selling, Svenska herrgårdshem under 1700-talet (1937), Manne Hofrén, Herrgårdar och boställen (1937), Hans Beskow, Bruksherrgårdar i Gästrikland (1954), H. H. von Schwerin, Skånska herrgårdar under svensk tid (1935) och Sigurd Wallin, Västgötagårdar (1932). Även om dessa böcker inte behandlar just den gård man är intresserad av, kan de ge värdefullt jämförelsematerial och intressanta ledtrådar och i källförteckning och noter kan man få bra tips om var man skall söka vidare.

Arkivmaterialet kan vara spritt och mångskiftande. Undersök först om det finns gårdsarkiv på platsen eller i något offentligt arkiv, därpå bör släktarkiv uppsökas för byggherrens och senare ägares familj. För att gå vidare i de officiella myndigheternas arkiv är det värdefullt med en viss kännedom om äldre tiders administration. Man måste våga pröva sig fram och använda sin fantasi, följa uppslag och ledtrådar även om de inte alltid verkar att ge några direkta resultat. Många gånger kan en rad indirekta uppgifter, funna på skilda håll, till slut ge svar på de frågor som man ställt.

Ållonö gods och slott, Östra Stenby sn, Östergötland

Slottet byggt 1675 av riksrådet Gustaf Kurck, brunnet 1719, återuppyggt i

förändrad form 1740—43, restaurerat till ursprungligt utseende under ledning av arkitekt Rudolf Enblom 1906—13.

Kartor: bl. a. översiktskarta över Norrköpingstrakten 1653, visande att Ållonö var bebyggt med trähus (särskilt tecken för herrgårdar med stenhus); karta 1822 över godsets ägor och bebyggelse — båda i statens lantmäteriverk; ytterligare kartmaterial i lantmäterienheten i länsstyrelsen i Linköping.

Jordeböcker från 1600-talets slut och 1700-talets mitt i Kammararkivet i riksarkivet samt i Ållonö gårdsarkiv, överfört till Vadstena landsarkiv.

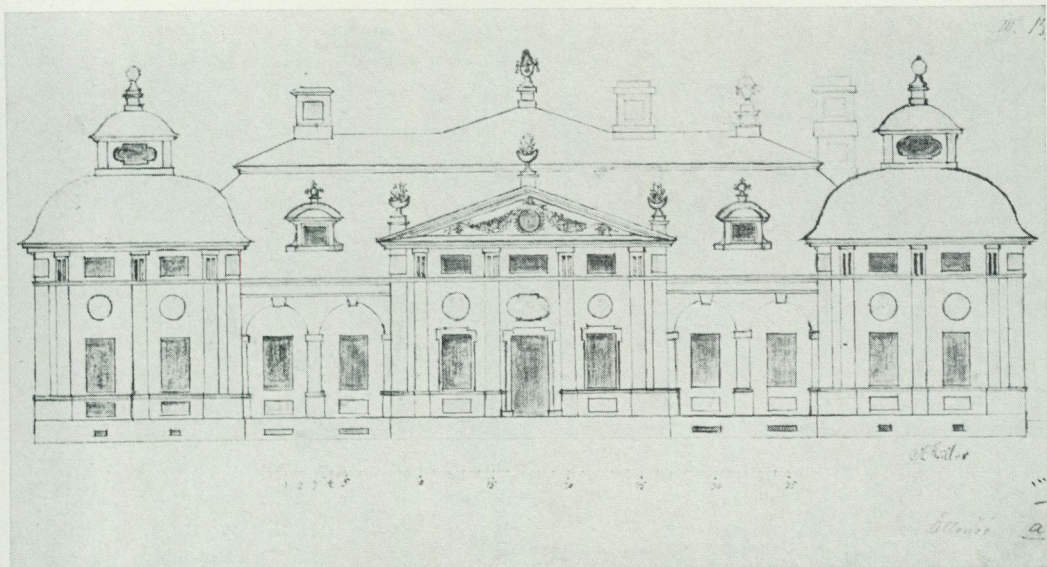
Avbildningar: se Suecia antiqua; värdefullare är dock förstudierna till sueciaplanscherna, förvarade i Dahlbergssamlingen i Kungl. Biblioteket, däribland Dahlbergs egenhändiga blyertsteckning gjord på platsen 1675. I handskrifts-avdelningen vid Kungl. Biblioteket finns en omfattande korrespondens mellan Dahlberg och olika slottsherrar om sueciaverkets framställning och om en planerad textdel. Tre teckningar som hör samman med sueciamaterialet finns i Palmskiöldska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek.

I Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund, finns avbildningar 1864 av viss inredning i slottet.

Äldre fotografier tagna före restaureringen 1906—13 i förre ägarens familjealbum, hos släktingar till restaureringsarkitekten och i Nordiska museet.

Ritningar: Situationsplan och fasadritningar till slottet i Dahlbergssamlingen i KB (inlånade av Dahlberg för sueciaverket).

Ombyggnadsritning för taket, 1740-talet, i Ållonö gårdsarkiv i Vadstena landsarkiv; uppmättningsritning från 1800-talets slut samt ombyggnadsritningar 1906—13 i samma arkiv. Ytterligare restaureringsritningar hos arkitekten Enbloms släktingar och i dennes ritningsarkiv i Sveriges Arkitekturmuseum.

10. Kopia av byggnadsritning, möjligen murarmästarritning, till Allonö, signerad M. Müller och förvarad i Dahlbergssamlingen i Kungl. Biblioteket. I denna samling ingår Dahlbergs egna skisser och annat material för Sueciaverkets framtällning. Foto Nordiska museet.

Ritning till stallbyggnad omkr. 1900 på Allonö.

Uppmåtningsritningar av slottet och vissa inredningsdetaljer i Nordiska museet; uppmätning av parken, koncept 1931, i läns museet i Linköping.

Byggnadsräkenskaper och kontraktshandlingar dels i släkten Kurcks familjepapper (bland enskilda arkiv i riksarkivet), dels i Allonövolymen i Vadstena landsarkiv (i den senare bl. a. kontrakt med murmästare och byggmästare om 1740-talets ombyggnad). Byggnadsräkenskaper från 1600-talet har ej återfunnits, däremot från senare ombyggnader i Allonövolymen och Allonö gårdsarkiv i Vadstena landsarkiv.

Köpekontrakt, värderingshandlingar och andra gårdshandlingar finns i Allonövolymen i Vadstena, i Westins samlingar i Uppsala universitetsbibliotek (där finns även handlingar angående arvsskiftet efter Gustaf Kurck) samt i enskilda släktarkiv efter ägarna i riksarkivet. Arrendekontrakt med trädgårdsmästare 1726 med bra beskrivning av trädgården i Allonövolymen i Vadstena.

Bouppteckningar efter olika adliga ägare i Svea och Göta hovrätters arkiv samt i Allonövolymen i Vadstena. I en del av dessa beskrivs bebyggelse och inredning i detalj.

Brev. Byggherrens och senare ägares korrespondens i enskilda arkiv i riksarkivet, i krigsarkivet m. fl. arkiv (i riksarkivet finns register över brevskrivare).

Reduktionshandlingar från Karl XI:s reduktion i riksarkivet.

Rättegångshandlingar från process mellan Kurck och handelsmannen Jacob Reenstierna i Svea hovrätts domböcker. Här finns uppgifter om leveranser av material till slottet. Eftersom byggnadsräkenskaper saknas, blev denna källa betydelsefull för dateringen av byggnaden.

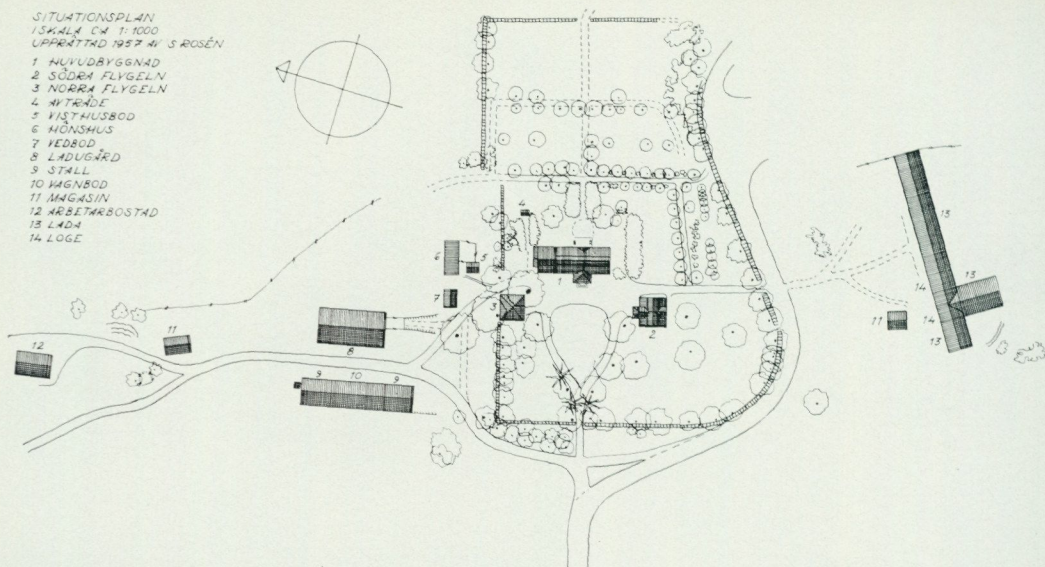
Utredning angående försvaret av ostkusten vid ryssarnas angrepp 1719 (varvid Allonö nedbrändes) i riksarkivet. Ger skildringar av händelseförloppet och bebyggelsens tillstånd.

Forskningsresultaten presenterades i tryckt doktorsavhandling (1971).

R. Axel Unnerbäck

SITUATIONSPLAN
1:5000 C4 1:1000
UPPRÄTTAD 1957 AV S. ROSÉN

- 1 HUVUDBYGGNAD
- 2 SÖDRA FLYGELN
- 3 NORRA FLYGELN
- 4 AVTRÄDE
- 5 VÄSTHUSBOD
- 6 HÖNSHUS
- 7 VEDBOD
- 8 LADUGÅRD
- 9 STALL
- 10 VÄGNBOD
- 11 MAGASIN
- 12 ARBETARBOSTAD
- 13 LADA
- 14 LOGE

11. Nordiska museets herrgårdsundersökningar startades 1925. Materialet som förvaras landskapsvis rymmer uppmätningar, fotografier, reprofoto av äldre kartor och handlingar. Situationsplan över Odenslunda gård, Fresta sn, Uppland, uppmätning av Sander Rosén 1957.

Odenslunda gård, Fresta sn, Upplands-Väsby kommun, avstyckad mangård från 1 mantal skattehemman. Under vissa tider har enheter i Fresta by hört till gården. Sedan 1900-talets början har marken delvis styckats för bostadsbebyggelse. Huvudbyggnad i en våning av panelat timmer, 6-delad plan, säteritak täckt med tegel, två flyglar av olika datum.

Kartor i statens lantmäteriverk, Stockholm.

Äldre ägokartor, räkenskaper rörande bl. a. kakelugnar och veranda, brev och fotografier samt synehandlingar vid arrenden 1885, 1895 i gårdsarkivet, som av säljaren överlämnades till nye ägaren. Aktuella kartor och utbyggnadsplaner på stadsarkitektkontoret i Upplands-Väsby.

Uppmättningsritningar (planer, sektioner, situationsplan) utförda 1957 samt fotografier 1958 i Nordiska museets arkiv.

Bouppteckning 1759 efter Fr. Gyllenborg, i Svea hovrätts arkiv, adliga bouppteckningar, riksarkivet.

Bebyggelseinventering med fotografier 1960–70-talen hos landsantikvarien i Stockholms län. Fotografier i förre ägarens familjealbum.

Muntliga uppgifter av tidigare ägare om förhållanden på gården, om husens användning, utförda reparationer, brunnar, vägar, trädgårdens odling. Andra äldre personer som kan minnas förhållanden på gården och möjligen äga fotografier skall i framtiden intervjuas.

Undersökningen gjord med anledning av att förf. inköpt gården.

Lars Sjöberg

Fastigheter i Staden mellan broarna

Denna bebyggelse har en så lång och komplicerad historia att det fordras inträngande specialstudier och byggnadsarkeologiska undersökningar för att man skall få fram de mest väsentliga data ur ett mycket rikt material. Många byggnader består av delar

från medeltiden med otaliga om- och tillbyggnader och har genomgått olika slag av funktionsförändringar, vilket endast till ringa del belyses av lättillgängliga byggnadsnämndsritningar och värderingshandlingar. För ett flertal borgarhus och adelspalats, gäller att de övertagits av offentliga institutioner och statlig administration. Därmed kan man också få anledning att söka upp en rad mer speciella statliga arkiv.

Gamla stan har varit föremål för omfattande forskning och stora mängder av uppsatser och publikationer, i vilka man kan hitta utförliga käll- och litteraturförteckningar. Den omfattande restaureringsverksamheten under senare år motiverar forskning som tillför ny kunskap om dessa fastigheter.

Norra Bankohuset, Österlånggatan 53, kv. Proserpina i Gamla stan

Kvarterets bebyggelse har gradvis övertagits och omgestaltats av riksbanken. Tidigast kända byggnadsperiod är 1500-talet, därefter till- och ombyggnader under 1600- och 1700-talen med utvidgning av kvarterets yta i riktning mot Skeppsbron. Under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal omgestaltas kvarterets bebyggelse genom den intilliggande riksbankens expansion. Den tidigare bebyggelsen avsåg i huvudsak bostadsändamål.

Stockholms stads tänkeböcker (tryckta) utnyttjade för åren 1544—1591. Ger upplysningar om ägoförändringar, nybyggnader och i vissa fall tomtstorlekar. *Stadsplaner* 1626 och 1636 i krigsarkivet; 1703, 1730 och 1734 i Stockholms stadsarkiv.

Tomthandlingar från 1640, 1684, 1687, 1714, 1744, 1753 och 1764 i Stockholms

stadsarkiv; 1734 och 1765 i riksbankens arkiv; 1772 i Överintendentsämbetets arkiv i riksarkivet. Tillsammans med stadsplaner och grändmått ger dessa handlingar möjlighet att måttmässigt jämföra tomt- och byggnadsstorlek och ange stomförändringar.

Byggnadsritningar för tiden före riksbankens ombyggnad av kvarteret: 1749 i Stockholms stadsarkiv; 1734 och 1763 i riksbankens arkiv; för tiden efter riksbankens övertagande finns ritningar ca 1770 samt 1803, 1816, 1823, 1830, 1856, 1872 i Överintendentsämbetets arkiv i riksarkivet; 1804 i Stockholms stadsarkiv.

Många av dessa ritningar är att betrakta som ombyggnadsförslag, delvis realiserade.

För jämförande studier och attribuering har Cronstedt-samlingen i Nationalmuseum utnyttjats.

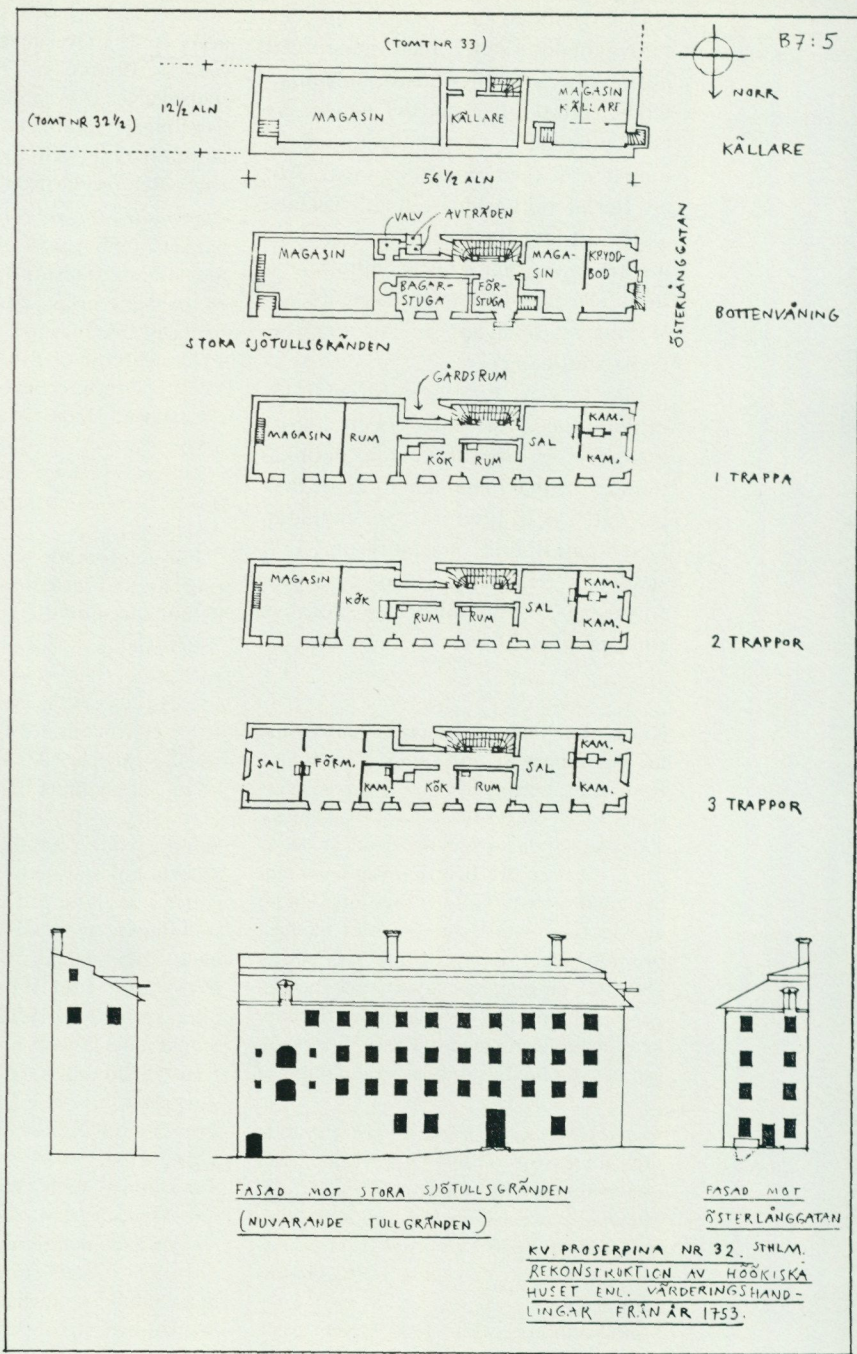
Avbildningar i form av gravyrer och målningar: vädersolstavlan ca 1530, Hogenberg ca 1570, Keyser 1637, Vogel 1647, Hartmann 1650, Swidde 1691 och 1693 i Suecia Antiqua et Hodierna, osign oljemålning 1707, J. F. Martin 1790-talet och F. Tollin 1840-talet. Samtliga dessa avbildningar har sökts i Stockholms stadsmuseums bildarkiv. Det gäller i de flesta fall övergripande framställningar av Stadsholmen eller speciellt Skeppsbron.

Fotografier från sekelskiftet och 1920-talet samt från 1950- och 1960-talen i Stockholms stadsmuseums bildarkiv, från 1920-talet även i byggnadsstyrelsens arkiv.

Brandförsäkringshandlingar 1747, 1751, 1758, 1759, 1803, 1819 samt 1872 i Stockholms stads Brandförsäkringskontor, Mynttorget 4. Dessa handlingar är av skiftande detaljeringsgrad.

Fastebrev och försäljningshandlingar har sökts i fastighetsägarregistret i Stockholms stadsarkiv för åren 1625—1875, ca 40 olika handlingar. Jämför

12. Arkivuppgifter från skilda håll kan i gynnsamma fall bilda underlag för en rekonstruktion. — Kryddkrämaren Carl Hööks hus, kv. Prosperina nr 32 i Staden mellan broarna. Rekonstruktion utförd 1974 av Ove Hide-mark på grundval av följande handlingar: byggnadsbeskrivning i värderingshandlingar 1753 i Stockholms stadsarkiv; tomtkarta i Figur-bok fria i samma arkiv; uppmätning av kvarteret o 1770 i överintendentsämbetets arkiv i riksarkivet; uppmätning av grunden 1803 i samma arkiv samt ytterligare uppmätning av grunden 1804 i Stockholms stadsarkiv.

text under rubriken tomthandlingar som i stort avspeglar samma händelser.

Värderingshandlingar 1753 och 1802 i Stockholms stadsarkiv; 1748 och 1757 i Westinska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek. Värderingarna är utomordentligt detaljrika och medger med utgångspunkt från tomtmätt, fönster- och dörrantal, väderstrecksangivelser och rummens inre sammanhang utförliga rekonstruktioner av byggnadernas utseende.

Bouppteckningar 1753, 1788 och 1795 efter privata ägare i Stockholms stadsarkiv.

Besiktningar av befintlig bebyggelse utförda av eller på uppdrag av riksbanken 1752, 1762, 1763, 1770, 1772, 1804, 1816, 1820 i riksbankens arkiv.

Räkenskaper: Borgmästar- och rådsarkiv före 1636 (1588—1592) i Stockholms stadsarkiv.

Byggnadsräkenskaper och protokoll över Bankofullmäktiges beslut som beskriver nybyggnads- och ombyggnadsföretagens förlopp 1772—1900-talets början i riksbankens arkiv. Dessa källor har givit det rikaste materialet belysande kvarterets nuvarande gestaltning.

Litteratur kring kvarterets historia har bl. a. sökts i periodika av typ S:t Eriks årsbok där i en mängd uppsatser företeelser i anslutning till kvarterets historia skildras. Även Fornvännen 1908 och 1941 har använts. Följande skrifter kan utnyttjas för liknande forskningsobjekt: S. Berg—L. M. Bååth, *Utredningar rörande Statens mark och tomter i Stockholm* (1911).

G. Bolin, *Kvartersindelning och tomt-numrering i Gamla Stockholm*, S:t Eriks årsbok 1922.

H. Hansson, *Stockholms stadsmurar* (1956).

R. Josephson, *Borgarhus i Gamla Stockholm* (1916).

R. Josephson, *Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800* (1918).

O. Sirén, *Gamla stockholmshus II* (1913).

Gamla stans restaurering; redogörelser, synpunkter och förslag från expertutskottet för Gamla stan (1973).

Syftet har varit att ge underlag för bedömning av kvarterets framtida nyttjande. Uppdraget givet av byggnadsstyrelsen.

Ove Hidemark

Borgarhus och handelsgårdar

De förnämsta borgarnas stora gårdar från perioden 1750—1870 har satt sin prägel på de centrala delarna i de svenska städerna långt fram i vår tid. I sitt utseende strävade de att imitera det främsta i sin tids arkitektur; gatufasaderna skulle också vara en skylt för handelsmannens rörelse. Bebyggelsen har skildrats av Gregor Paulsson i *Svensk stad*, 1 (1950), av Sten Rentzhog i *Stad i trä* (1967) och i Arkitekturskolans publikationer om den nordiska trästaden. Snabbaste sättet att få en stomme av uppgifter om denna typ av bebyggelse får man genom äldre fotografier, brandförsäkringshandlingar och ombyggnadsritningar i byggnadsnämndens arkiv. Ritningar från byggnadstiden saknas i regel. Timmerhusen visar sig också ofta vara mycket äldre än vad deras nuvarande utseende låter förmoda.

Tröneska gården i Hudiksvall kv. Tröne 1, Östra Storgatan 40, uppfört 1818—1826.

Ombyggnadsritningar 1886, 1893, 1906, 1908 och 1914, *stadsplaner, kartor, tomtregister* i byggnadsnämndens arkiv. *Magistratens protokoll* 1792—1850, *koncept till femårsberättelser, samlingssvit*

syneprotokoll 1825, *handlingar rörande kungabesöket* 1835, *dombok* 1848 samt *bouppteckningar* i Hudiksvalls stadsarkiv i landsarkivet i Härnösand.

Dödbok 1801—1860 i Hudiksvalls kyrkoarkiv i landsarkivet i Härnösand.

Brandförsäkringshandlingar 1828 och senare i Städernas allmänna brandstodsbolags arkiv i Stockholms stadsarkiv.

Uppgifter om inkomna försäkringar 1792—1828 i Allmänna brandförsäkringsverkets arkiv i Stockholm.

Historiska anteckningar av skilda författare, *äldre fotografier* fr. o. m. 1879, tavlor av Albert Blombergsson (1860-talet) i Hälsinglands museum i Hudiksvall.

Äldre fotografier, släktpapper, byggnadsritning utan år samt muntlig tradition hos privatpersoner (arvingar till byggherren och senare ägare).

Forskningsresultaten presenterade i ovan nämnda doktorsavhandling (1967).

Sten Rentzhog

Bergenstråhlska gården i Vadstena, kv. Borgmästaren 6, 7, reveterat trähus vid Storgatan.

Stadskartor: Den äldsta kartan från 1642 (statens lantmäteriverk) visar kvarteret och gatusträckningarna samt att inget stenhus fanns på tomten. Nästa karta, från 1705 (samma arkiv), visar tomten med samma storlek som i dag och den senare tillagda granntomten som obebyggd trädgårdstomt. En revidering av 1705 års karta 1783 (Brandförsäkringsverket) ger i kartbilden inga nya upplysningar men förtecknar ägare. En separat förteckning från 1752 (Vadstena landsarkiv) ger också ägare samt redovisar bebyggelse, material och antal våningar. Två kartor från 1894 respektive 1914 redovisar utförligt bebyggelse, material, trädgårdar (1894) (Städernas arkiv i Stockholms stadsarkiv).

Köpehandlingar från 1650 och 1682 re-

dovisas i tryckt skrift av förre landsantikvarien C. M. Kjellberg men har ännu inte återfunnits i original (landsarkivet).

Olika uppbördslängder, under 1600-talet utan tomtnummerangivelse, redovisar första gången 1685 en senare känd ägare som fastighetsägare i kvarteret. 1712 redovisas han under tomtnumret som ägare till ena tomten, 1716 till båda. Längder fram till 1772 visar ägare, andra boende, i vissa fall ägarens förmögenhetsförhållanden ("utfattig"), ibland under tomtnummer, ibland endast på återkommande plats i förteckningen (Rådhusrättens och magistratens arkiv i Vadstena landsarkiv).

Kronoräkenskaper fr. o. m. 1741 med tiondelängder och restlängder ger motsvarande redovisning utan angivande av tomtnummer; ny ägare kan påvisas endast genom att ett namn försvinner och ett nytt kommer i stället i ungefär samma ordning under respektive stor-kvarter (samma arkiv som ovan).

Mantalslängder fr. o. m. 1807 ger utförliga uppgifter om ägare och samtliga boende (Vadstena landsarkiv och riksarkivet).

Uppbuds- och lagfartsprotokoll, före 1737 i domböckerna, därefter i egen serie, ger upplysningar om köpare och säljare samt försäljningspris samt vissa andra upplysningar, som att arvingarna förgäves försökt sälja gården mellan 1819 och 1828. I samband med uppbud ingiven kopia av köpekontrakt finnes från 1791 (Rådhusrättens och magistratens arkiv i Vadstena landsarkiv).

Bouppteckningar, den äldsta från 1722 och därefter från 1729, 1737, 1797, 1819, ger utförliga beskrivningar av inventarier i olika rum och därmed även av rummen (Rådhusrättens och magistratens arkiv, landsarkivet).

Brandförsäkringsvärderingar från 1828 och fram till 1900-talets början (Städernas arkiv i Stockholms stadsarkiv) ger upplysningar om husets utseende sär-

13. Fotografier av Stockholms äldre bebyggelse finner man bäst i Stockholms stads-museums arkiv. Foto vid 1900-talets början av bryggeri-byggnaderna i kv. Marsvinet, Höbergsgatan 56.

skilt före och efter en genomgripande ombyggnad 1837, liksom om övrig gårdsbebyggelse. *Brandförsäkringsverkets protokoll* (Strandvägen 19) ger upplysningar om värdet och ägaren vid första brandförsäkringen 1798, liksom av beviljad inteckning 1811.

Byggnadsundersökningar ger möjlighet att belägga de arkivaliska uppgifterna samt visar att huset till sin bottenvåning måste vara identiskt med det sena 1600-talets hus.

Fotografier i Nordiska museets arkiv ger gårdens utseende före vissa ombyggnader i början av 1910-talet.

Ritningar. I byggnadsnämnden en uppmätning och en icke genomförd förändring kring 1915. I Nordiska museet uppmättningsritningar från 1960.

Bevarade gjutformar till utvändiga arkitekturdetaljer liksom en anteckning i ar-

kitektens levnadsbeskrivning ger säkra belägg för arkitekten vid 1837 års stora ombyggnad.

Personhistoriska uppgifter om ägarna återfinns på grund av gårdens karaktär i olika biografiska verk: Elgenstierna, Svenska adelns ättartavlor; Ekstrand, Svenska lantmätare 1628—1900; Sveriges Apotekarhistoria; Sverige Läkarehistoria.

Undersökningen har motiverats av att förf. restaurerar gården.

Göran Söderström

Höbergsgatan 56, kv Marsvinet, Stockholm

Bostadshus på bryggeritomt, uppfört under 1700-talets förra del, rivet 1906, varvid en rumsinredning överlämnades till

Nordiska museet. Uppgifter om huset föreligger i detta fall därför i museets huvudliggare och bilaga.

Stadsplanen, se t. ex. Tillæus karta över Stockholm, tryckt 1733, nytryck 1953, och Neuhaus panorama i fågelperspektiv, 1870-talet, nytryck 1954. Äldre kartor finns i Stockholms stadsmuseums bibliotek.

Tomthandlingar 1770, 1784, 1802 och 1809 i Stadsingenjörskontorets arkiv i Stockholms stadsarkiv. Sökes genom Stadsingenjörskontorets designationsregister (planer över tomten och grann-tomten i Figur-böckerna).

Byggnadsritningar för bostadshuset ej påträffade. De borde ha funnits bland ritningar för nybyggnader och ombyggnader i byggnadsnämndens arkiv i Stockholms stadsarkiv. Ritning för brännhus och bagarstuga 1734 och för mindre byggning 1737 i nämnda handlingar. Ansökan om uppförande av en stallbyggnad 1740 finns i Ämbets- och Byggningskollegii protokoll i samma arkiv.

Ombyggnadsritning 1876, ansökan om att ta upp dörr 1880; i byggnadsnämndens arkiv i Tekniska nämndhuset (Centralarkivet).

Fotografier från ca 1906 i Stockholms stadsmuseums bildarkiv och Nordiska museets bildarkiv.

Brandförsäkringshandlingar 1757, 1786, 1806 i Stockholms stads brandförsäkringskontor, Mynttorget 4.

Mantalslängder i Stockholms stadsarkiv (1755 och 1769 använda).

Husförhörslängder 1757—1763 i Stockholms stadsarkiv. Dessa gav mindre än mantalsuppgifterna (vanligt när det gäller Stockholm).

Bouppteckning över bryggaren Johan Ernst Hartman 1761, Stockholms stadsarkiv. Även senare bouppteckningar finns att tillgå.

Fastighetsregistret för Stockholms stad 1625—1875, ett kortregister i Stock-

holms stadsarkiv, ger uppgifter om ägare, fast ofullständigt.

Litteratur: förhållanden kring bryggerier och bryggarfamiljer studeras bäst i Samuel Bring: Bidrag till Stockholms Bryggeriers historia, band 1—6 (1930—1956).

Materialet framtaget för utställningen Svensk bostad i Nordiska museet.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Hyreskasernen

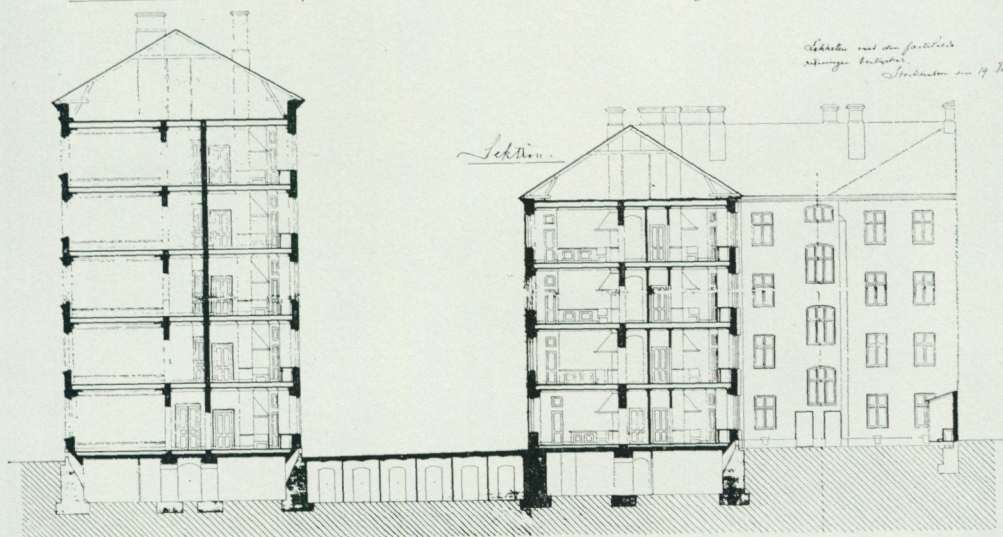
Hyreshuset hör till den bebyggelse som tillkom i de större städerna i mycket stor utsträckning alltsedan början av det industriella genombrottet vid mitten av 1800-talet. I regel byggde man dessa hus på stadsplanlagt område enligt ritningar som godkändes av byggnadsnämnderna. Det är en anonym typ av bebyggelse, ofta med standardplaner och mer eller mindre individuellt ritade fasader. Hela stadsdelar tillkom ofta för olika samhällsskikt, exempelvis för arbetare. Rut Liedgren har skildrat denna bebyggelse i *Så bodde vi* (1961, ny upplaga under arbete) och Birgit Gejvall planlösningarna i de mer pretentiösa hyreshusen i 1800-talets stockholmsbostad (1954).

Hyreshus, kv. Trasten 21, Odengatan 16—18, Stockholm uppfört 1896—97

Stadsplaner 1878, 1884 och 1934 i Stadsingenjörskontorets arkiv, Centralarkivet, Tekniska Nämndhuset.

RITNING TILL NYBYGGNAD

ä Tomten N:21 uti kvarteret Trasten inom Ladugårdsstads församf

14. För de stora hyreshusen i större städer finns i regel ritningar i byggnadsnämndernas arkiv från 1870-talet och framåt. Sektionsritning 1896 i Stockholms byggnadsnämnds arkiv i Tekniska nämndhuset till kv. Trasten 21, Odengatan 16—18 med det fem våningar höga gathuset till vänster och det lägre gårdshuset till höger med en inre bakgård.

Ritningar 1896 nybyggnadsritningar; 1927 ombyggnadsritningar, installerande av WC i gårdshuset; samtliga i byggnadsnämndens arkiv, Centralarkivet, Tekniska nämndhuset.

Fotografier ca 1893, 1912 och 1966 i Stockholms stadsmuseums arkiv.

Mantalslängder och verifikationer till mantalslängder 1897, 1900, 1910, 1930, 1939—40 i Stockholms stadsarkiv, 1960 i statistiska centralbyråns arkiv.

Inflyttningslängder 1897—98 i Johannes församlings pastorsexpedition, Stockholm.

Brandförsäkringshandlingar 1964 i Stockholms stads brandförsäkringskontor, Stockholm (för andra fastigheter i kvarteret finns värderingshandlingar från nybyggnadstiden).

Stockholms adresskalender (tryckt) 1883—1920.

Röda boken (tryckt) 1926—72.

Stockholms fastighetskalender (tryckt) 1960—1972.

Handlingar rörande ansökan om rivningslov 1966 i Stockholms byggnadsnämnds arkiv i Tekniska nämndhuset och i Stockholms stadsmuseums arkiv.

Pressklipp rörande diskussionen om rivning av huset 1966—73 i Stockholms stadsmuseums arkiv.

Fastighetsregister på data i Centralarkivet, Tekniska nämndhuset (mot en mindre avgift kan man få utskrift).

Hyresnämndens arkiv, Vasagatan 8—10, Stockholm har handlingar rörande aktuella boendeförhållanden.

Intervjuer med äldre boende.

Undersökningen utförd vid Stockholms stadsmuseum som underlag till antikvariska ställningstaganden och dokumentation (presenterad i stencil 1973).

Fredric Bedoire

15. Den stora mängd villor och egnahem som sedan sekelskiftet uppförts i städernas utkanter finns mycket ofullständigt representerad i ritningsarkiv och i museernas bildarkiv. Här får byggnadsforskaren själv använda sin kamera. Egnahem vid Magnebergsvägen i Enskede från omkring 1920. Foto Henrik O. Andersson 1972.

Villor

Ritningar till villor inom stadsplanelagt område kan vanligen sökas i byggnadsnämndernas arkiv precis som ritningar för andra fastigheter. Tyvärr är det inte ovanligt att villaritningar saknas, i synnerhet om huset byggdes utanför stadsplanelagt område. Ritningar kan möjligen finnas hos ägaren. Om villan är ett verk av någon känd arkitekt kan ritningar undantagsvis finnas i Sveriges Arkitekturmuseum. När det gäller Stockholms kommun finns ritningarna i Tekniska nämndhuset, fördelade på en rad olika kontor och arkiv: villor uppförda på mark med tomt rätt sökes bäst i Fastighetskontorets

granskningsbyrå. Ritningar till hus uppförda genom Småstugebyrån finns i Småstugebyråns arkiv samt i Fastighetskontorets granskningsbyrå.

Utbyggnaden av Stockholms villastäder följdes mycket noggrant i rapporter med fotografier och ritningar i bihang till Stockholms stadsfullmäktiges handlingar. En översikt med litteratur- och arkivangivelser finns i Elisabeth Stavenow-Hidemark, Villabyggnad i Sverige 1900—1925 (1971).

I Stor-Stockholms villastäder i ord och bild (1942) och Svensk villabyggnad i ord och bild (1944), båda utgivna av Fredrik Ström finns porträttfotografier av tusentals villor. Uppgifterna måste dock tas med stor kritik.

Villa i Enschede kv. Snickarlaget 12, Magnebergsvägen.

Karta över gällande stadsplan i stadsbyggnadskontoret, Tekniska nämndhuset.

Nybyggnadsritningar 1920, *ombyggnadsritningar* 1924 samt *ritningar för tillbyggnad* av garage 1965 i Fastighetskontorets granskningsbyrå, Tekniska nämndhuset.

*Stadsplane*förslag och motivering för områdets byggnadssätt i Stockholms stadsfullmäktiges handlingar 1919, bihang 140.

Mantalslängder 1921—60 i Stockholms stadsarkiv.

Villa i Storängen, Nacka,

Parkvägen 44, stadsäga 3223.

Karta över gällande stadsplan i Nacka byggnadsnämnd.

Köpehandlingar samt *tomtstyckningshandlingar* i Stockholm-Saltsjöns Fastighets AB, Katarinavägen 19, Stockholm (tomtupplåtelser gjorda genom privata bolag förvaras ofta på respektive bolags kontor om detta fortlever).

Ritningar 1907 och *ombyggnadsritningar* 1918 i Nacka byggnadsnämnd.

Mantalslängder i 1908—50 i riksarkivet.

Materialet ingår i ovan nämnda doktorsavhandling.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Kyrkor

Mycket ofta har kyrkorna varit de byggnader som mest ådragit sig allmänt intresse och därmed har de också kommit att bli föremål för omfattande forskning. Detta beror självklart på att denna grupp i regel varit de enda byggnader, dit alla haft tillträde, som uppförts av allmänna medel med största omsorg och som

kontinuerligt vårdats och prytt med dyrbara inventarier. För alla kyrkobyggnader gäller att ritningar eller uppmättningsritningar finns arkiverade, då ny-, om- och tillbyggnader av dessa sedan 1750-talet skett under överinseende av Överintendentsämbetet (från 1918 byggnadsstyrelsen och från 1967 riksantikvarieämbetet). År 1912 startade Sigurd Curman och Johnny Roosval samlingsverket Sveriges Kyrkor med syfte att publicera ett konsthistoriskt inventarium om var och en av landets alla kyrkor; idag har man kommit upp till ett antal av 160 volymer, huvudsakligen omfattande äldre kyrkor i de gamla kulturlandskapen.

Vid sidan av Sveriges Kyrkor finns en lång rad tryckta skrifter som rör enskilda kyrkobyggnader, uppsatser i hembygdsböcker eller kortfattade beskrivningar för besökare i kyrkorna. En bok som på ett övergripande sätt nämner nästan alla kyrkor i landet är Ove Hasslers *Den svenska kyrkan* (1972). Nedanstående källor är framtagna med anledning av en kyrkobeskrivning, vars ambitionsnivå legat långt under Sveriges Kyrkors.

Odensvi kyrka, Linköpings stift, uppförd 1775—78

Karta visande "utstakning av kyrkans rätta plats 1773" i kyrkans arkiv i Vadstena landsarkiv, aktuell situationsplan i byggnadsnämndens arkiv.

Ritningar från 1770-talet, 1939, 1945 och 1955 i Överintendentsämbetets arkiv, riksarkivet (fotografier av dessa i K-byrån, riksantikvarieämbetet); avfotograferade ritningskopior 1939, 1945 och 1955 i K-byrån. Ritningar och ritningskopior finns också i pastorsexpeditionens arkiv.

Skiss till utformning av altaret i konsthallen Pehr Hörbergs samling i Akademien för de fria konsterna, Stockholm.

Handlingar rörande kyrkoreparationer av gamla kyrkan 1724—48 i kyrkans arkiv i Vadstena landsarkiv.

Kyrkans räkenskaper från 1750 i Vadstena landsarkiv, från de senaste 100 åren på pastorsexpeditionen.

Sockenstämmoprotokoll från 1750 i Vadstena landsarkiv, från de senaste 100 åren på pastorsexpeditionen.

Kyrkorådets protokoll på pastorsexpeditionen.

Inventarieförteckning från 1829 (finns för större delen av landet) i ATA i riksanantikvarieämbetet. Aktuella inventarieförteckningar och sådana från senare tid i pastorsexpeditionen.

Snabbinventering från 1918—1932, riksomfattande, i ATA samt på pastorsexpeditionen.

Visitationshandlingar bl. a. 1673, 1769, 1791 i Linköpings domkyrkas arkiv.

Fotografier i ATA och i kulturhistoriska byråns (K-byråns) arkiv, båda i riksanantikvarieämbetet, samt i läns museet i Linköping. Porträtten av präster från 1600- och 1700-talen finns avfotograferade i Svenska porträttarkivet, Nationalmuseum.

Tidningsurklipp och diverse handlingar i K-byråns arkiv och ATA samt i läns museets arkiv.

Mandelgrens reseberättelse 1847 sid. 23 och 1848 sid. 47 i ATA (även andra samlingar och reseberättelser ger upplysningar om kyrkan, exempelvis Ihrfors samling i ATA).

Fredric Bedoire

Frikyrkor

Väckelserörelserna svarar för en mycket betydande del av tempelbygandet under 1800- och 1900-talen. De stora skillnaderna mellan olika

rörelser ifråga om trosliv och rekrytering återspeglas också i skiftande ambitioner när det gäller byggandet — alla rörelser har heller inte lett till församlingsbildningar. En grundläggande översikt över idéströmmar och byggande ges av Göran Lindahl i *Högkyrkligt — lågkyrkligt — frikyrkligt i svensk arkitektur* (1955).

Det material som står att få rörande frikyrkobyggnader varierar således starkt, bland annat också beroende på skillnader i traditionsmedvetande och arkivintresse. Således har metodisterna och missionsförbundet innehållsrika arkiv både centralt och lokalt medan vissa samfund saknar samlade och ordnade dokument. Alla arkiv är heller inte allmänt tillgängliga, specialtillstånd krävs som regel.

Beträffande en del av de äldsta frikyrkobyggnaderna i städerna och de flesta av de många bönhusen på landsbygden saknas ritningar såväl i de egna arkiven som i byggnadsnämndernas arkiv, oftast får man bara senare uppmätningar eller ombyggnadsritningar. För de större städernas frikyrkotempel från 1880-talet och framåt finns dock som regel ritningar.

Ibland finns fint material i folkrörelsearkiven, dock sällan ritningar. Minnesskrifter från jubileer är allmänt förekommande och ger en god bakgrund till lokalernas tillblivelse. Likaså finns en del bokverk från pionjärtiden, såsom beträffande Missionsförbundet Den inre missionens historia av E. J. Ekman (1896—1902) och Bildgalleri ur Svenska Missionsförbundet av A. Ohldén (1906) samt beträffande metodismen Metodismens historia av J. M. Eriksson

(1895). Se även Göran Alm, Enkelmen värdig. Metodistisk kyrkoarkitektur 1869—1919 (1974). Man bör också uppmärksamma de frikyrkliga tidskrifterna och även allmänna tidningsreferat från invigningstillfällena. Man har ofta nytta av att ta personkontakter med församlingarna, då åtskilliga dokument, exempelvis fotografier, kan finnas hos församlingsföreståndare och enskilda medlemmar.

Betlehemskyrkan i Gävle, uppförd av Svenska Missionsförbundets församling. *Byggnadsritningar* 1880 och ombyggnadsritningar 1937 i byggnadsnämndens arkiv.

Gamla fotografier i Svenska Missionsförbundets centralarkiv i Stockholm samt hos församlingsmedlemmar.

Medlemsmatriklar, protokoll, kassaböcker i församlingens arkiv i kyrkans källare.

Skisser 1974 till nybyggnad på ELLT arkitektkontor, Stockholm.

Minnesskrifter (tryckta) 1905, 1930 och 1955 (exemplar bl. a. i församlingens arkiv).

Tidningsartiklar i Gefle Dagblads klipparkiv.

Materialet framtaget för inventeringsprojekt som utförs av Sveriges Arkitektmuseum i samarbete med Nordiska museet.

Torbjörn Almquist och
Lena Simonsson

Sjukhus

För äldre tiders vårdbyggnader i statlig regim bevaras ofta ritningar i Överintendentsämbetets, Sundhetskollégii eller Seraphimerordensgilletts arkiv, alla tre i riksarkivet. Sjukhus-

byggandet hör emellertid först och främst till de senaste hundra åren och har i allmänhet genomförts av landstingen, i vars arkiv ritningarna oftast finns kvar. Detta gäller emellertid inte sinnessjukhusen, för vilka staten och medicinalstyrelsen varit huvudman. I stor utsträckning har också enskilda kommuner stått för uppförandet av sjukhus och andra vårdinrättningar såsom fattighus, barnhus och försörjningsinrättningar. Även för dessa finner man ritningar och handlingar numera ofta i landstingens arkiv, även om de också bör finnas i kommunens arkiv.

En ganska omfattande tryckt litteratur finns om dessa byggnader och man kan ibland hitta planritningar utan att gå i arkiv, exempelvis i de många publicerade beskrivningarna över stora sjukhusbyggen eller i Sveriges officiella statistiks (SOS) avdelning för Hälso- och sjukvård. Den stora boken Sveriges lasarettsväsende förr och nu av R. Wawrinsky (1906) ger en innehållsrik översikt med monografier över samtliga lasarett i Sverige, ofta med utförliga historiker. Senare sjukhusbyggande är behandlat i Svenska lasarettbyggnader av G. Birch-Lindgren (1934) och i Svenska sjukhus, 1—3 (1948—50).

Söderby tuberkulossjukhus i Uttran, uppfört av Stockholms stad 1905—10.

Översiktskarta 1905 med planerad utbyggnad i Medicinalstyrelsens oordnade ritningssamling, riksarkivet.

Ritningar i Stockholms läns landsting, Hälso- och sjukvårdsnämndens, kopior i medicinalstyrelsens oordnade ritningsamling, riksarkivet, samt i sjukhusets

16. Avdelningen för
enskilda patienter
vid Stockholms
stads tuberkulos-
sjukhus Söderby
omkring 1910. An-
läggningen då nyligen
uppförd efter
arkitekten Gustaf
Wickmans ritningar.
Foto i Nordiska
museet.

eget arkiv, planer också publicerade i Sveriges officiella statistik 1910.

Handlingar rörande projektering, programmering och kostnadsberäkningar i Stockholms stadsfullmäktiges beredningsutskotts utlåtanden och memorial, bihang, 1906 (tryckta handlingar), Stockholms stadsfullmäktiges protokoll 1906 (tryckta, originalen i stadsarkivet).

Räkenskaper rörande sjukhusbygget (och anläggandet av park) i sjukhusets eget arkiv.

Byggnadsbeskrivning 1907 tryckt (exemplar i Kungl. Biblioteket och sjukhusets arkiv).

Handlingar rörande reningsanläggning för avloppsvatten med uppgifter om sanitära förhållanden, antal anställda m. m. i Bihang till Stockholms stads hälsovårdsnämnds årsberättelse 1912 (tryckt).

Presentation av sjukhusbygget i tidskriften *Nyheter från Byggnadsvärlden* 1910. *Fotografier* i Nordiska museets arkiv; enstaka bilder i Stockholms stadsmuseums arkiv.

Materialet presenterat i tryckt skrift som ingår i doktorsavhandling.

Fredric Bedoire

Folkets hus

De äldsta folkets hus-byggnaderna utformades ofta av någon medlem i arbetarkommunen eller lika ofta av någon bygmästare eller annan byggnadstekniskt sakkunnig i trakten. Därför finns ritningsmaterial i mycket ojämn omfattning, och det kan ibland finnas hos upphovsmannen,

ibland i husets eget arkiv. Däremot har alltid funnits en formellt inregistrerad byggnadsförening och en uppdragsgivande och beslutande byggnadskommitté vars mötesprotokoll oftast finns bevarade i huset eller i något av det 50-tal lokala folkrörelsearkiv som finns i landet.

Från 1906 var LO genom sin lånefond engagerad i folkets hus-byggnad, och fondens material finns i arbetarrörelsens arkiv i Stockholm. Folkets hus-föreningarnas riksorganisation, FHR, startade 1936 och hos denna finns idag ett innehållsrikt material som ombudsmännen och försäkringstjänstemännen samlat under sin rådgivande verksamhet.

Med få undantag anlätades inte arkitekter förrän mot slutet av 1920-talet och i större utsträckning först på 40-talet, då en särskild arkitektbyrå — AFS — inrättades som konsult åt FHR:s medlemmar. Material från denna verksamhet finns idag i arbetarrörelsens arkiv i Stockholm. Åtskilliga uppgifter får man också vid intervjuer med personer som är eller varit engagerade i folkets husarbetet.

Ett omfattande publicerat verk är Svenska folkrörelser (5, 1939), som innehåller rapporter om alla till FHR anslutna folkets hus. FHR:s och Folkparkernas centralorganisations (FPC:s) tidskrifter Våra folkets hus och Scen & Salong innehåller notiser om ombyggnader och förändringar av husen. Publicitet kring husen är för övrigt vanlig, och tidningarnas klipparkiv är goda men tidskrävande källor. Ofta finner man också material i tryckta sockenbeskrivningar. De på protokoll grundande jubileumsskrifterna utgör likaså goda samman-

ställningar. Om många av husen kan man dessutom hitta material i museernas arkiv.

Surahammars Folkets Hus, uppfört 1929. *Stadsplanen* i Surahammars byggnadsnämnds arkiv.

Nybyggnadsritningar 1929 finns ej kompletta i huset och inga alls i byggnadsnämndens arkiv. Arkitektens egna ritningar ännu ej undersökta.

Ombyggnadsritningar 1969 i byggnadsnämndens arkiv och hos konsulten FIAB i Stockholm.

Styrelseprotokoll, verksamhetsberättelser, medlemsmatriklar, kassaböcker m. m. från 1901 och framåt i Surahammars folkrörelsearkiv i centralskolan.

Historik i tryckt sockenbeskrivning och i Svenska folkrörelser (5, sid. 446—447).

Ombyggnadsskisser och lånehandlingar i FHR:s arkiv i Stockholm.

Pressklipp i arbetarrörelsens arkiv i Stockholm samt bl. a. Västmanlands läns tidnings arkiv.

Minnesskrift finns ej för Folkets-hus-föreningen, däremot finns metallarbetarfackföreningens jubileumsskrifter.

Intervjuer med ordförande och f. d. fackföreningsledare.

Forskningen ingår i inventeringsprojekt som utförs av Sveriges Arkitekturmuseum och Nordiska museet.

Torbjörn Almquist och
Lena Simonsson

Kommersiella byggnader, kontor, försäkringsbolag, banker
Speciella byggnader för affärslivet är en relativt sen företeelse, få exempel finns före 1850. Banker och försäkringsbolag svarar för ett anspråks-

fullt byggande, till stor del lokaliserat till framträdande lägen i stadskärnorna. Det gör att deras fastigheter tidigare haft en värdefull bebyggelse och en intressant äldre historia. De kommersiella byggnaderna är i allmänhet komplicerade och påkostade och har krävt stort projekteringsarbete, som kan finnas dokumenterat inte bara i byggnadsnämndsarkiven utan också i bank- och försäkringsföretagens egna arkiv. En del byggnader har tillkommit efter tävlingar, som har publicerats eller där flera förslag har bevarats. Likaså tillhör många projekt elitarkitekternas produktion och har bevarats i enskilda arkiv eller i Sveriges Arkitekturmuseum. Byggnaderna har som regel uppmärksammats i lokalpressen, och åtskilliga finns presenterade i byggnads- och arkitekturtidskrifter. Utförliga material- och konstruktionsbe-

skrivningar kan finnas, till och med i tryckt form.

Åtskilliga uppgifter kan man hämta i jubileumsskrifter och liknande, som framför allt bankerna utgivit till jubileer. Sådana källor har särskilt värde i de många fall där banker upphört eller slagits samman, vilket lett till att arkivmaterial rensats ut. Likaså kan man finna en del uppgifter i årsberättelser, personaltidningar och broschyrer.

Skandinaviska Enskilda Banken, Eskilstuna, f. d. Södermanlands enskilda bank, Fristadstorget (kv. Växlaren 4).

Stadsplaner och grundkartor i stadsingenjörskontorets arkiv.

Ritningar 1907 förslag (ej utfört), 1910 arkitekturritningar och konstruktionsritningar, 1949 och 1964 ombyggnadsritningar (huvudsakligen rörande interiörer och bottenvåningens exteriör), samtliga i

17. Gamla foton av nu ombyggda interiörer till exempelvis bankbyggnader finns ofta i album i företagens egna arkiv, däremot mindre ofta bilder av exteriörerna. Skandinaviska Enskilda Banken, f. d. Södermanlands enskilda bank, vid Fristadstorget i Eskilstuna, uppförd 1910–11 efter ritningar av Ernst Stenhammar. Interiörbilden foto efter original i bankens arkiv.

byggnadsnämndens arkiv i stadshuset. Ritningar finns också i bankens eget arkiv.

Fotografier av banklokalen i ursprungligt skick och andra äldre bilder i bankens eget arkiv. Gamla bilder från Friestadstorget förvaras i läns museet i Nyköping och i Eskilstuna museum.

Handlingar rörande banken, tidningsklipp m. m. i bankens eget arkiv.

Intervjuer med banktjänstemän om funktionsfrågor och expansionskrav.

Mantalslängder och verifikationer till dessa (riksarkivet) har inte använts i detta fall; de kan emellertid vid 1900-talets början ge uppgifter om antalet anställda, deras namn och adress.

Bankhistorik: K. G. Grandinson, Södermanlands enskilda bank 1867—1916, Eskilstuna 1917. Bankhuset är avbildat i bokverket Sveriges städer (1915).

Resultatet publicerat i artikel i Sörmlandsbygden 1973.

Henrik O Andersson

verk från pionjärtiden är Sveriges industriella etablissemanger 1—2 (1872—79).

Den stora byggnadsmassa som tillkom med industrierna har hittills ägnats mycket begränsade forskningar. Intresset börjar emellertid bli allt större även för denna typ av bebyggelse. En översikt är boken Industriminnen (1974, redaktör Marie Nisser), som också behandlar industriminnesvårdens problem. Industriarkitektur i Stockholms innerstad av Fredric Bedoire (1973) är en skrift som med exempel från Stockholm berör olika slag av fabriksbyggnader av varierande konstruktioner under 1800-talet och 1900-talets början.

Av äldre industrianläggningar är järnhanteringsbyggnader bäst dokumenterade med ett antal publikationer och uppsatser om hyttor och hamrar, bruk och bergsmansgårdar.

Industribyggnader

I och med industrialismens genombrott under 1800-talets senare del fick också uppförandet av fabriker och magasin en mycket stor omfattning, ofta med stabila konstruktioner i tegel, järn, stål eller betong. För den del av industribyggandet som skedde inom stadsplanlagt område finns ofta byggnadsnämndsritningar bevarade; för utkantsbebyggelse av detta slag och landsbygdsindustrier saknas de som regel för annat än när det gäller de allra senaste årtiondena. Man hänvisas istället till industriernas egna arkiv och till tryckta monografier över enskilda företag, historiker och minnesskrifter. Ett innehållsrikt

Massafabriker och pappersbruk

De första mekaniska massafabrikerna började byggas i Sverige under 1860-talet och ett årtionde senare introducerades den kemiska massatillverkningen i landet. Massa- och pappersproduktionen utvecklades och expanderade ungefär samtidigt som svensk järnhantering upplevde en svårartad kris med omfattande nedläggningar som följd. I mellersta Sverige — sedan århundraden tillbaka centrum för järnhanteringen — kunde krisen delvis avhjälpas genom att träförädlade företag anlades på en rad platser, där bruksdöden tidigare härjat. En relativt ung fabrik kan följaktligen ha en lång bakgrundshistoria,

där källmaterial rörande ett äldre skede får sökas i andra arkiv än de, som rör den befintliga anläggningen.

Moderna massafabriker och pappersbruk ger till synes ofta intryck av en oöverskådlig anhopning av byggnader, rörledningar och skorstenar. Även i det inre möter man ett komplicerat system av kokare, silar, torkmaskiner och annan utrustning. Liksom när det gäller andra typer av industrianläggningar krävs en förtroghet med processen när en byggnadsinventering skall genomföras. Vid en ingående dokumentation av den maskinella utrustningen bör byggnadshistorikern rekvirera teknikhistorisk sakkunskap.

Fabriksorten uppvisar i regel bostadsområden av olika slag. I slutet av 1800-talet och under det tidiga 1900-talet byggde företagen bostadskaserner och flerfamiljshus av gängse typ för de anställda. Äldre ritningsmaterial återfinns därför i företagens egna arkiv. I början av 1900-talet stimulerade åtskilliga företag egnahemsbyggandet. Hyreshusen uppträdde som en relativt sen företeelse i de utpräglade enindustriorterna. Under 1950- och 1960-talen har företagen i allt större utsträckning överlåtit sina bostadsområden till kommunerna.

Elis Bosæus har skildrat de äldre massafabriernas och pappersbrukens uppkomst och tidiga utveckling i *Molae Chartariæ Suecanæ*, 1923. Marie Nisser och Helene Sjunnesson har sammanställt en inventeringsrapport över i drift varande massafabriker och pappersbruk i Värmland och Dalsland. Svenska Pappers- och Cellulosaingenjörsföreningens meddelande 19, 1974.

Skoghallsverken, Hammarö kommun, Värmland

Sulfitfabriken anlagd 1915, sulfatfabriken 1917 och pappersbruket 1930. Anslutande arbetarbostäder.

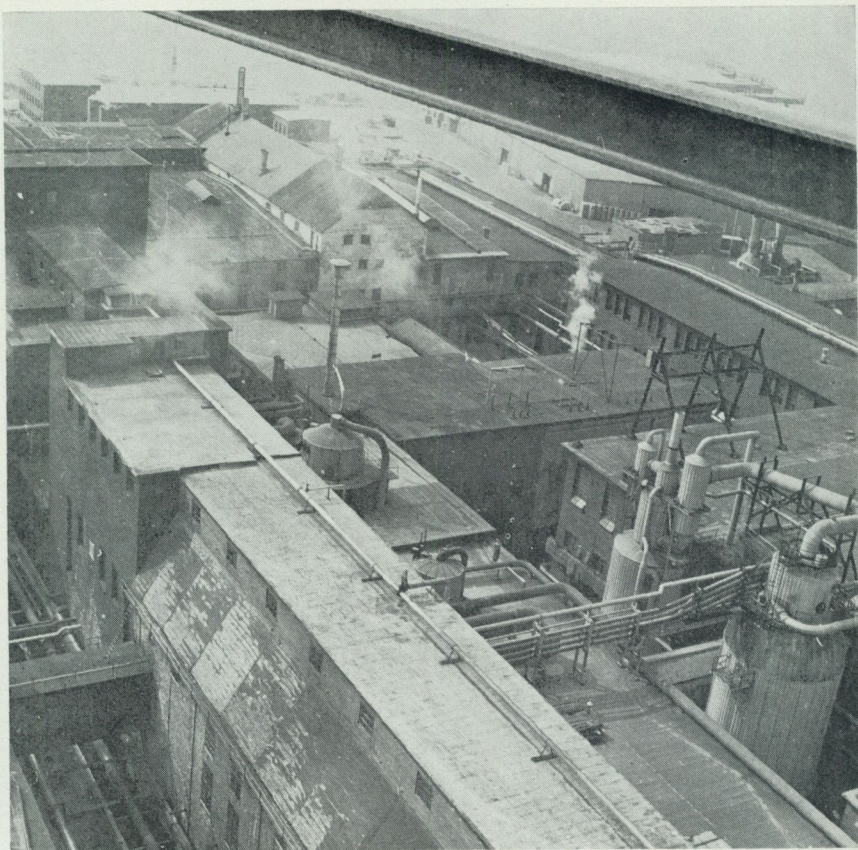
Kartor och situationsplaner. Fabriksanläggningar och samhälle: 1923, 1961, 1963 (reviderad 1966). Skoghallsverkens ritningsarkiv, byggnadsavdelningen. Byggnadsnämndens arkiv, Hammarö kommun. I detta fall finns ett tillfredsställande antal kartor, varför ytterligare arkivinventeringar ej ansågs nödvändiga. För äldre anläggningar än Skoghall söktes även kartmaterial i Brandförsäkringsverket, Strandvägen 19, Stockholm och i Svenska Skadeförsäkringsföreningens arkiv, Skandia, Östra Promenaden, Norrköping.

Byggnadsritningar. Sulfitfabriken 1915, 1922 samt följande viktigare ombyggnadsår; sulfatfabriken 1917, 1919 och 1922 samt de viktigaste ombyggnadsåren; pappersbruket 1930 och 1944 i Skoghallsverkens ritningsarkiv, byggnadsavdelningen. Uddeholmsbolagets eget ritningsarkiv i Skoghall befanns så pass fullständigt, att en inventering av byggnadsnämndens arkiv i Hammarö kommun ej ansågs motiverad. *Bostäder:* ritningar till arbetarbostäder i olika områden 1917 (Lillängsviken och Lillängen), 1918 (Rödgrindsgärdet), Förmansbostäder 1919 (Edsviken), Fyrfamiljshus byggda omkring 1920, ombyggda 1954 och 1956 (Rödlön, Vidön) i Skoghallsverkens ritningsarkiv, byggnadsavdelningen. För centrumutbyggnader under 1960-talet, se byggnadsnämndens arkiv, Hammarö kommun.

Foton. Skoghallsverkens egen fotosamling. Ingenjör Esse Zetterquists fotosamling, Skoghall.

Historiska data om fabrikernas grundläggning 1915, 1917, 1930 och utbyggnad i styrelseprotokoll och verksamhetsberättelser i Uddeholmsbolagets arkiv i Föreningen Värmlandsarkiv, Forshaga.

18. Industrianläggningar består ofta av en svåröverskådlig samling byggnader från olika tider. För att förstå dem krävs kunskap om tillverkningsprocesserna. Bilden är tagen från det nya sodahuset i Skoghäll och visar några av massafabrikernas byggnader från 1920-talet och framåt. Foto Marie Nisser 1972.

Personaluppgifter: Företagets personalstatistik under flera år. Kompletterande uppgifter av detta slag kan sökas i mantalslängder i statistiska centralbyråns arkiv i Stockholm.

Pressklipp m.m. i Värmlands museums arkiv, Karlstad.

Materialet presenterat i ovan nämnda inventeringsrapport.

Marie Nisser

Med uthållighet, kombinationsförmåga och litet tur kan man få fram en fyllig berättelse ur arkiven, men man får inte glömma att själva huset är det viktigaste dokumentet. Hand-

lingarna ger oss möjlighet att tyda och datera förändringar i byggnaden. Skarvningar i timret eller tegelmuren, igensatta fönster, märken efter flyttade väggar, lager av tapeter som är klistrade på lättdaterad tidningsmakulatur och andra inredningsdetaljer som snickerier, kakelugnar och beslag visar tillsammans på ett åskådligt sätt hur man anpassat och förändrat byggnaden för skilda funktioner under olika ekonomiska betingelser. Genom att studera hur seg och flexibel en gammal byggnad har varit får man också ökad anledning att vårda

och använda det befintliga huset på dess egna villkor även om det sker för nya ändamål.

Litteratur

Alf Åberg, Läsning av gamla handstilar. 1950.

E. F. Heckscher, De svenska penning-, vikt- och måttsystemen. 1941.

Priser och penningvärde i Sverige sedan 1830. Svenska Handelsbanken. 1973. Stencil.

S. O. Jansson, Måttordbok. 1950.

Ella Heckscher, Släktforskning, 7:e uppl. 1970.

Sven Ljung, Hembygdsforskaren och de offentliga arkiven. 1965.

Otto Waldes katalog över gods- och släktarkiv. Xerox av Waldes handskrivna manuskript finns i riksarkivet, Stockholms stadsarkiv, Kungl. Bibl. samt i universitetsbiblioteken.

Lars Wikström, Fastighetsforskning i stadsarkivet. En översikt av Källmaterialet intill 1850. Stockholms stads arkivnämnds årsberättelse 1968.

Maja Lundqvist, Svensk konsthistorisk bibliografi sammanställd ur den tryckta litteraturen till och med år 1950. 1967.

Svensk historisk bibliografi 1937—74. Avsnitten *ortshistoria* tar med alla historisk-topografiska arbeten som publicerats (de två första delarna behandlar skrifter från 1771—1900), sortera-
de landskapsvis.

SUMMARY

An aid for building researchers

Sweden is exceptionally privileged as regards public archives. Land ownership can often be traced all the way back from the 16th c. The National Swedish Land Survey Board has collected in its files maps since the early 17th c. Church books go back to the 17th c. Fire insurance papers, registers of population, drawings for local building boards, inventories of estate and the files of measurings and photographs in the museums, all taken together, make up a unique source for scientific research.

The essay relates what the different documents can offer the scientist interested in building research, and where he can find them. In the concluding section a number of scientists account for the materials they have unearthed concerning specific buildings. The examples are chosen so that different types of buildings are accounted for, and each example can serve as a model for research concerning other similar objects.

Skråtidens byggnadshantverkare

En byggnad är en ganska komplicerad produkt, och det behövs en hel rad olika yrkesmän för att åstadkomma ett hus — eller för att flytta ett hus från en plats till en annan — eller för att kontinuerligt vårda och underhålla ett hus.

Grovarbetaren skall svara för grunden, gräva, dränera och bygga stengrund, och stenhuggaren skall leverera sten till sockel och trappor om det gäller ett tegelhus.

Timmermannen lägger de bilade stockarna på plats, tätar med björnmossa, slår i dymlingar och passar in karmar till fönster och dörrar. Och när väggarna nått full höjd reser han takstolarna.

Muraren bygger köksspisens och rökgångarna ända upp till skorstenen, och om det gäller ett tegelhus fogar han sten till sten i noggrant förband, putsar väggytorna med kalkbruk och avfärgar putsen med kalkäkta färger.

Snickaren spikar golv på bjälklaget, passar in dörrar och fönsterbågar, fäster foder, paneler och fönsterluckor. Glasmästaren skär till rutor för blyspröjsar eller kittning i trä, kakelugnsmakaren sätter upp ugnar av kakel som han bränt och dekorerat, och smeden levererar handsmidd spik, beslag, kammarlås, gångjärn och kakelugnsluckor.

Målaren vitlimmar innertaken och

stryker ut den egenhändigt rivna oljefärgen på ospacklade träytor, klistrar pappersark på väggarna för limfärgsmålning eller spänner linneväv för tapetmålning i olja med mönster ur den egna skissboken. Men han nedlåter sig inte att doppa hornsuggan i rödfärgspytsen för att avfärga trähusets ytterväggar. Det är enkelt arbete som han överlåter åt rödfärgsgubben.

Hela detta resonemang gäller naturligtvis äldre tider, äldre än hundra år eller så omkring. Vid och strax efter 1800-talets mitt kom industrialismens genombrott i vårt land, och därmed förändrades undan för undan de allra flesta gamla hantverksyrkena beträffande verktyg, material, teknik och organisation. Trähusen byggdes inte längre av bilat timmer utan i en stolpkonstruktion med brädpaneler och fyllning av kutterspån, cementfabrikerna levererade material till betongkonstruktioner, snickarna kunde köpa maskinhyvlat virke från brädgårdarna osv.

När vi i dag av någon anledning tvingas att ta befattning med ett gammalt hus, uppstår genast en mängd problem. Om huset har ett visst kulturhistoriskt värde, får vi naturligtvis inte utan vidare använda moderna material och tekniker vid reparationer och komplettering av förslitna

delar. Skall man kunna behålla de kulturhistoriska värden som huset har — och givetvis även dess stämningsvärden — måste varje åtgärd anpassas efter husets ålder. Det är också ur teknisk och ekonomisk synpunkt viktigt att man vid reparationer och kompletteringar så vitt möjligt använder samma teknik och samma sorts material som när huset byggdes. Annars riskerar man skadliga spänningar mellan nytt och gammalt.

Det finns alltså många olika skäl som talar för att man inför påtänkta reparationsarbeten noga bör överväga vad som skall göras och vilka metoder och material som därvid är mest lämpliga.

I det följande skall ett antal hantverksyrken granskas med hänsyn till de material, verktyg och arbetsmetoder, som kom till användning vid husbyggnad i skratidens Sverige.

Grovarbetaren

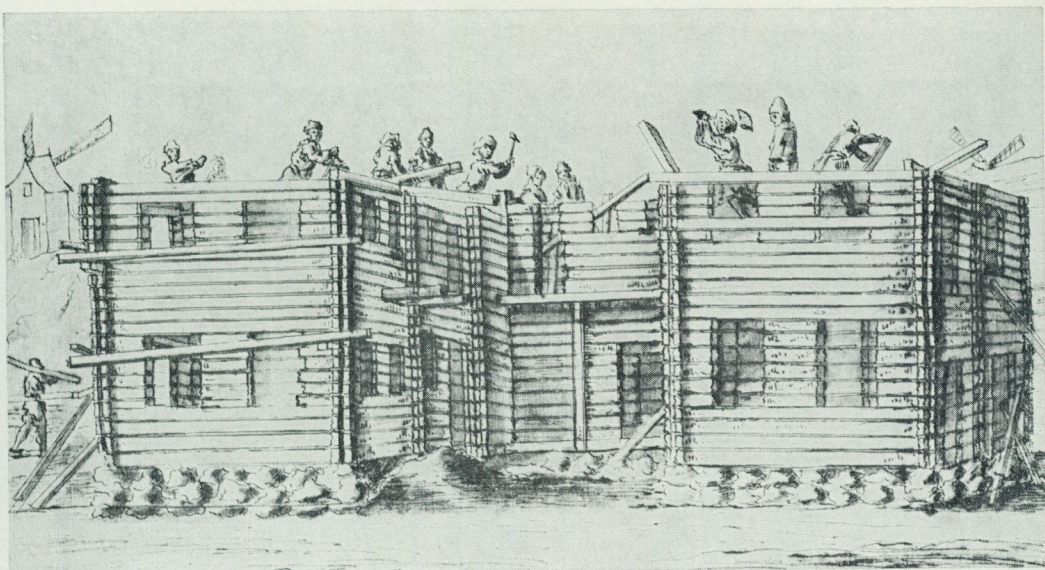
var i äldre tid inte en skråorganiserad hantverkare, som gick i lära, gjorde sina gesällår och i sinom tid kunde bli sin egen mästare. Han var en oorganiserad arbetsskarl med starka armar och ryggmuskler, som kunde gräva och baxa stenar och lägga kallmur av sten utan bruk. Ofta var han en bondson eller småbrukare som under en del av året vandrade ut till städer eller herrgårdsbygder för att söka tillfälligt arbete. I synnerhet var det dalkarlar från socknarna kring Siljan som tog "herrarbete" såsom grovarbetare. De var välkända och efter sökta för sin skicklighet att lägga stabila kallmurar, gräva brunnar, bygga källare osv.

Grunden till ett timmerhus bestod

förr av ett antal knutstenar och — om det gällde ett boningshus — en stadig stenbädd under spis och murstock. Väggens bottenstock, syllen, och de ovanpå liggande stockvarven är självbärande, bara stenarna under varje knut ligger fast. Under den synliga knutstenen i markytan bör det helst finnas stabil stengrund ner till frostfritt djup, men detta är långifrån alltid fallet. Sedan syllen var lagd brukade man plocka in fyllnadssten ovanpå markytan till skydd mot kyla, golvdrag och skadedjur. Skenbart kom huset att vila på en sammanhängande stengrund, men det var endast knutstenarna som var bärande.

Stengrunden kunde vara kallmurad, dvs lagd utan bruk i fogarna, men den kunde också ovan mark ha påslaget ler- eller kalkbruk på utsidan. Innanför grunden fyllde man ofta med jord mellan golvbjälkarna ända upp mot golvplankorna, detta för att motverka golvdrag. Ett dylikt förfaringssätt innebär naturligtvis vissa risker. Om det kan komma in någon fuktighet i fyllningen, blir sylvlar och golvbjälkar lätt angripna av rötsvampar, och man måste vidtaga omfattande saneringsåtgärder. Vid en reparation av golv i bottenvåningen bör man avlägsna denna fyllning, lägga in värmeisolerande trossbottnar och anordna ventilation under bjälklaget.

Om det genom förändringar i marken, t. ex. sjunkande grundvattennivå, skulle uppstå allvarliga risker för byggnadens stabilitet, måste givetvis grunden förstärkas. Att då använda moderna byggnadsmaterial såsom betong — osynligt under markytan — kan naturligtvis inte anses

1. Timmermän i
arbete på 1670-talet.
Laverad teckning i
Magalottis rese-
skildring 1674, möj-
ligen utförd av
Mathias Palbitzki.

klandervärt ur kulturhistorisk synpunkt.

Stenhusets grund måste i hela sin utsträckning vara bärande. Den kan vara uppförd av huggen eller tuktad sten, men ofta byggdes den av ojämna fältstenar, putsades över och ströks med svart tjärfärg.

Källarens väggar består oftast av fältsten i kallmur och i taket kan bjälklaget vara synligt. Om källaren är välvd består tunnvalvet vanligen av grov sand- eller kalkstensflis eller av tegel. Valvet är då murat med kalkbruk mot en träform som rivits då murbruket hårdnat.

Källargolvet är oftast ett stampat jordgolv, men en del av källaren kan också ha kullersten, mera sällan golvtegel eller kalkstensplattor.

Timmermannen

svarar för alla timmerväggar i ett trähus och för bjälklag och takstolar även i ett stenhus. Och i de syd-

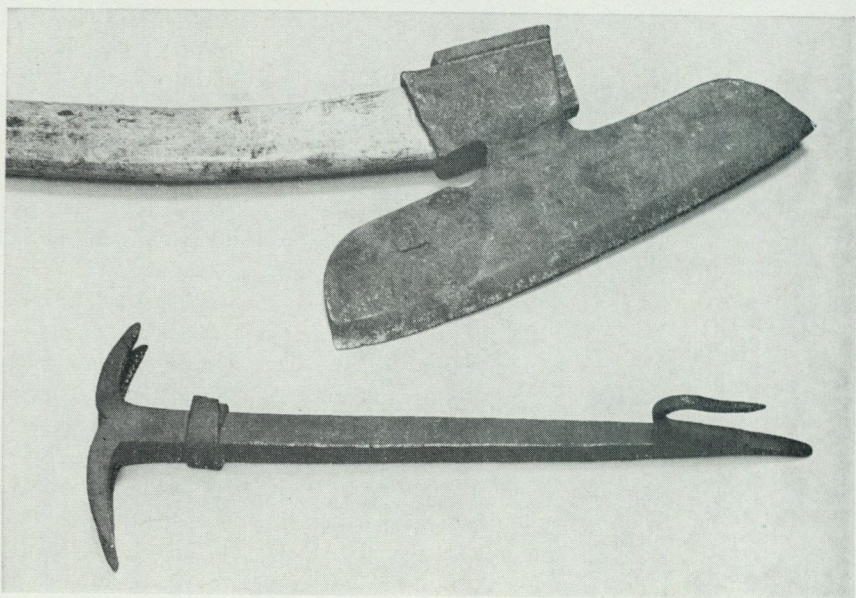
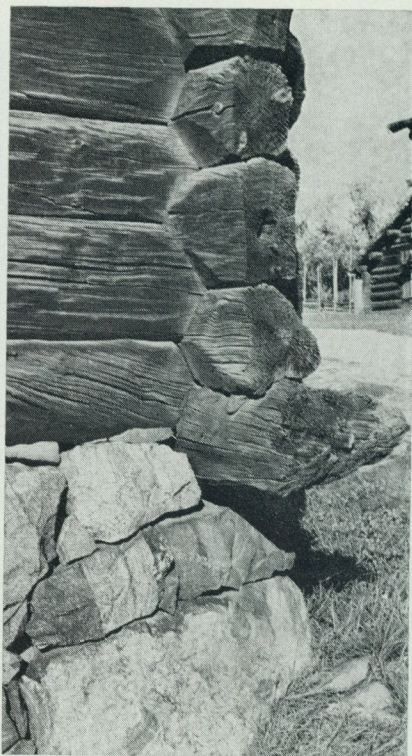
svenska korsvirkesområdena är det i hög grad timmermannen som bestämmer husets yttre form och karaktär. På en lämplig arbetsplats — och det behöver inte alls vara i närheten av den blivande byggnadsplatsen — hugger han ihop trästommen, timran, till korsvirkeshusets fyra väggar med fotträ, stolpar, lejd och snedstyvor, bjälkar och sparrar etc. Han sågar timret i rätta längder, hugger till inhak, tappar och tapphål, skarvar och andra fogningar, passar ihop de olika delarna och märker varje bit med stämjärnet. Därefter travas virket på en kärra och körs till byggnadsplatsen där han och hans medhjälpare reser husets stomme enligt märkningen. Sedan återstår bara att sätta in dörrar och fönster, fylla de övriga facken med lerklining eller murtegel och att på takläkten binda halm eller lägga tegelpannor.

Då ett korsknutat timmerhus skall byggas tar man de två grövsta stoc-

Erik Andrén:
Skråtidens bygg-
nadshantverkare

2—3. Knuttimring.
T. v. Alvrosgårdens
stolpbod från 1500-
talet med sexkan-
tiga knutskallar.
T. h. ett jäbohus
från Härjedalen.
Båda byggnaderna
på Skansen.

4. Skrädya från
Heda socken i Ös-
tergötland och
"medrag" (drag-
järn) från Dalarna.
Nordiska museet
187.758 och 190.995.

karna till syllar för långväggarna. Dessa bilas gärna en aning snett på utsidan så att den slåthugna undersidan blir bred och kan vila stadigt på knutstenarna. Och om man så kan, tar man gärna ektimmer till syllen. Därefter timras varv på varv i ytterväggar och mellanväggar. Varje ny stock lägges på plats, ritsas med ett dragjärn, lyftes av och hugges och urskålas på undersidan för att fogen skall bli tät. Sedan knuthuggningen justerats och rikligt med björnmossa lagts på den undre stocken, placeras den nya i sitt läge och klubbas fast i knutarna. Stundom stagas timret ytterligare med grova trädymlingar som drivs ner i hål, lodrätt borrhålet med en navare.

Knuthuggningen kunde variera, och i viss mån kan man tids- och lokalbestämma ett timmerhus med ledning av knutarna. Även knutskallarna kunde utformas på olika sätt — ovala, sexkantiga, rektangulära etc.

Den utskjutande knutskallen är timmerstockens ömtåligaste del och den angripes lätt av rötsvampar. Därför har man ofta — ibland redan från början eller efter begynnande skador — sökt skydda knutarna med s. k. knutlådor av bräder, även om inte väggarna i övrigt försågs med brädpanel. I andra fall har man helt enkelt sågat av knutskallarna men därvid naturligtvis också försvagat timmerkonstruktionen. Under 1800-talet, då utknutar ansågs gammaldaga, kunde man i stället använda lax- eller blockknutar.

Att kläda ett timmerhus utvändigt med panel av stående bräder blev allt vanligare i de svenska småstäderna under 1700-talets senare del. Motivet

till detta var både estetiskt och ekonomiskt. De släta väggarna på ett panelat trähus såg elegant ut och liknade i någon mån stenhusen. Och det var lättare att måla dem. Men där fanns också ekonomiska fördelar. Stående virke underlättar vattenavrinningen och torkar fortare än liggande, och det är betydligt enklare och billigare att reparera skador på bräder än på timmerstockar. Dessutom gav panelen en ökad värmeisolering.

Även de timrade herrgårdarna panelades i regel för att ge ett ständsmässigt intryck. Att allmogens böningshus inte lika snabbt följde med i utvecklingen, berodde på ekonomiska förhållanden. Bonden kunde ta timmer på egen skog, men sågbräder till panel måste han för reda pengar köpa från någon vattendriven såg. En skicklig timmerman kunde visserligen med en bredeggad bila och tråkilar spjälka upp en grov timmerstock till bräder eller plank, men det var ett mycket tidsödande arbete, och plank behövdes framförallt till golv och annat.

I vissa trakter, t. ex. Hälsingland, har man i stället med en vass täljyxa jämnat den färdigtimrade stockväggen med långa hugg snett framåt nedåt. Vid sidobelysning kan man se hur yxan gått över tre — fyra stockars höjd. En slät, jämn och vattenavvisande vägg har blivit resultatet.

En brädpanel kunde man spika upp allra tidigast efter ett år, då timret satt sig. Mången gång strök man då rödfärg på timret för att huset inte skulle stå omålat under ett eller några år. Om man nu bakom panelbräder skymtar rödfärgat timmer, bör man inte utan vidare dra den slutsatsen att

panelen är en sentida modernisering. Den kan ha varit avsedd redan från början, fastän man dröjt någon tid med att sätta upp den.

Då väggarna timras upp lämnar man öppningar för dörrar och fönster. I stockarnas ändträ hugger timmermannen en lodrät rädda, och då snickaren (eller timmermannen) sedan passar in dörr- eller fönsterkarmen har dess stående delar en rygg eller "svärd" som passar in i räddan och binder stockarna i deras rätta läge.

Den öppning som timmermannen lämnar åt snickaren för karmens insättning skall vara så rymlig att denne med hjälp av lodsnores kan rikta in karmen och kila fast den stadigt i sitt läge, varefter springorna täts med mossor, blånor och tjärdrev.

Då väggtimringen nått full höjd, återstår takkonstruktionen. Om huset är litet och gavelröstena är timrade, brukar man låta kroppås och ett eller två par sidoåsar bära yttertaket. På dessa åsar kan man lägga en lockpanel, läkt och tegelpannor; eller också kan man lägga sparrar och på dessa en liggande panel såsom underlag för takplåt eller skifferplattor. Men man kan även resa takstolar utan stöd av åsar, där varje takstol med sina två sparrar (och eventuellt tass, högben och hanbjälke) utgör en bärande konstruktion.

Det yttre vattenavvisande materialet kan som nämnt vara tegel, plåt eller skiffer, men det kan också vara råghalm eller vassrör, och det kan vara björknäver eller takspån. Björknävern hålles på sin plats i flerdubbel lager genom breda plankor (vedtak) eller tätvuxen grästörv i dubbel lager (torvtak).

Snickaren

har tidvis, jämte målaren, varit den hantverkare som betytt mest för det sätt på vilket en träbyggnad presenterar sig. Sten Rentzhog har i en för några år sedan utkommen avhandling visat, att det under 1800-talets förra hälft och mitt ofta var en snickare som stod för både fasad, plan och inredning av småstadens förnämre bostadshus och delvis även publika byggnader. Han kan med andra ord betraktas som husets arkitekt, samtligt som han och hans gesäller handgripligt svarat för en stor del av arbetet. Snickarmästaren har sålunda — tidvis och på vissa platser — haft en likartad ställning som murmästaren då det gällt stenhus.

Men snickarens yrke har varit skiftande och mångfasetterat. Han kallas omväxlande schatullmakare, ebenist och hallsnickare, handsnickare, gårdssnickare och hussnickare, modellsnickare, ramsnickare o. s. v. Det har alltså funnits en mängd olika specialgrenar inom yrket, och det var långt ifrån alla snickare som tillhörde skråämberet och kunde hålla gesäller på verkstaden. Det är svårt att avgöra hur många av dessa specialiteter, som en vanlig snickarverkstad i Stockholm eller någon annan stad behärskade — eller nedlät sig att utföra. Man skulle förmoda att en skicklig möbelsnickare inte gärna åtog sig att leverera byggnadssnickerier, men så har dock ofta varit fallet. År 1817 fick en snickargesäll i Stockholm som skulle göra sitt mästestycke, välja mellan att antingen göra ett skrivbord av mahogny eller en döbattang och ett fönster med två bågar, allt av furu. Och 1791 var "slottssnickaren

och schatullmakaren" Gottlieb Iwersson på Skokloster för att med sina gesäller "reparera rummen och lägga trädgolf i större delen af dem".

Om man bortser från de fall då snickarmästaren genom en konstrik ytterpanel deltagit i skapandet av småstadens fasadarkitektur, var snickarnas viktigaste arbeten portar, dörrar, fönster och i finare hus bröstpaneler, trappräcken, omfattningar till kakelugnsnischer, in- och utvändiga fönsterluckor etc. Dessutom har han vanligtvis lagt in trägolven både i sten- och trähus. I synnerhet har han fått arbeta med alla finare golv, t. ex. mönstrad furu- och ekparkett.

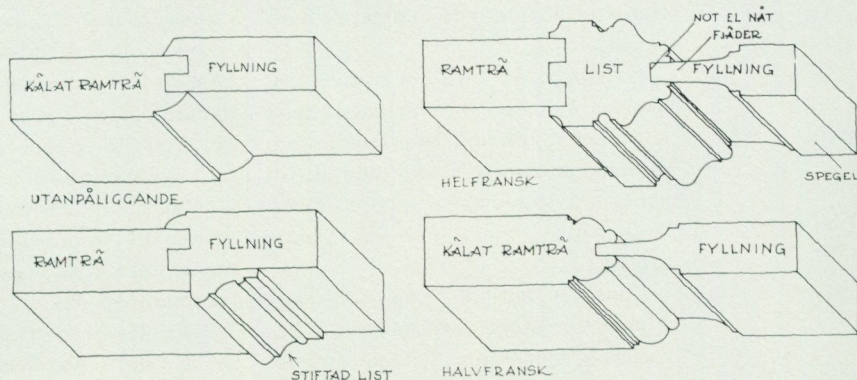
Flertalet portar, ytter- och innerdörrar var konstruerade för att tåla träs rörelser utan att spricka. Dörren bestod därför normalt av ramverk och fyllningar. Ramverket var alltid försett med en nåt, i vilken fyllningens fjäder kunde röra sig. Den under 1600-talet vanligaste typen av innerdörrar — som kanske kan kallas karolinsk — var försedd med fyra "utanpåliggande" fyllningar. På dörrens utsida sköt de ut från ramträet, på insidan var de försänkta.

Dessa dörrar fick omkring 1670 en

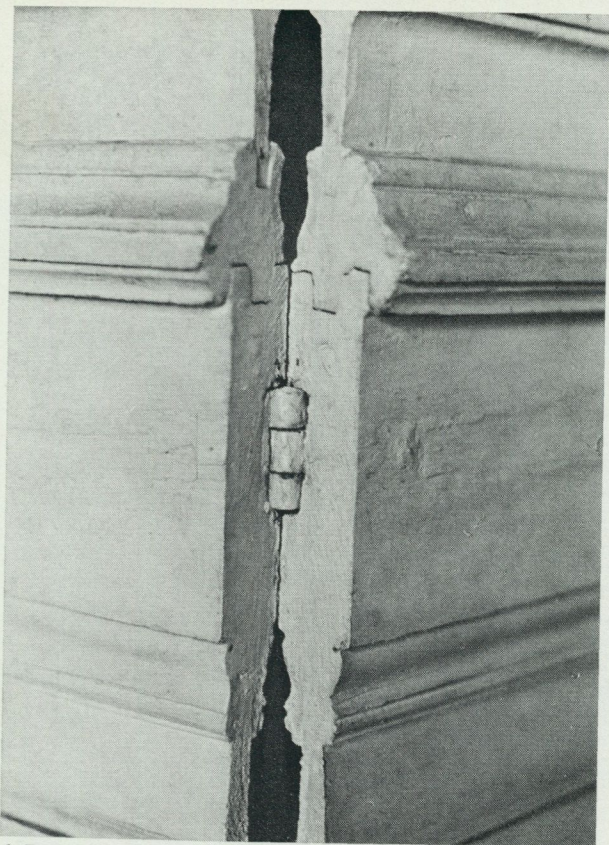
konkurrent, en dörr som hade åtta eller tio tunna fyllningar (knappt centimetertjocka) och antingen en enkel profil på ramträet eller smala påspikade lister kring fyllningarna. Dörrtypen som finns exempelvis på Drottningholm, Skokloster och Mälsåker, torde ha tillverkats endast under 1670-talet.

Den karolinska dörren däremot fortlevde långt in på 1700-talet, i allmogebyggnader ännu i början av 1800-talet. Men i Stockholm började den bli omodern på 1730—40-talen, då franska snickare — inkallade för att arbeta med inredningarna på slotet — lanserade en för oss ny och elegant dörrtyp, den s. k. helfranska dörren. Denna dörr är i motsats till den karolinska likadan på båda sidor. Mellan ramträet och fyllningen ligger här en kraftig list, som på dörrens båda sidor springer fram utanför ramträet. I denna list finns en nåt för dörrfyllningens fjäder.

En s. k. helfransk dörr har vanligtvis två helfranska fyllningar och mellan dessa en s. k. halvfransk fyllning. Där saknas den kraftiga listen, ramträet är inåt profilerat och har nåt för fyllningens fjäder. En halvfransk dörr

5. Dörrkonstruktioner. Olika slags fogning mellan ramträ och fyllning. Teckning av Sander Rosén.

6. En itusågad vikdörr på Skogaholms herrgård visar de hel- och halvfranska fyllningarna på en s. k. helfransk dörr.

har tre halvfranska fyllningar. I en elegant bostad från 1700-talets mitt fram till senare delen av 1800-talet har i regel de förnämsta rummen helfranska dörrar, de enklare halvfranska.

Även den 65 à 75 cm höga bröstpanelen kan ha hel- eller halvfranska fyllningar, stundom ytterligare berikad med en cirkelrund fyllning. Bröstpanelen avslutas nedåt med en profilerad fotlist, uppåt med en smalare bröstlist.

Fönstren började från 1730-talet alltmer förses med träspröjsar i bågar i stället för sådana av bly.

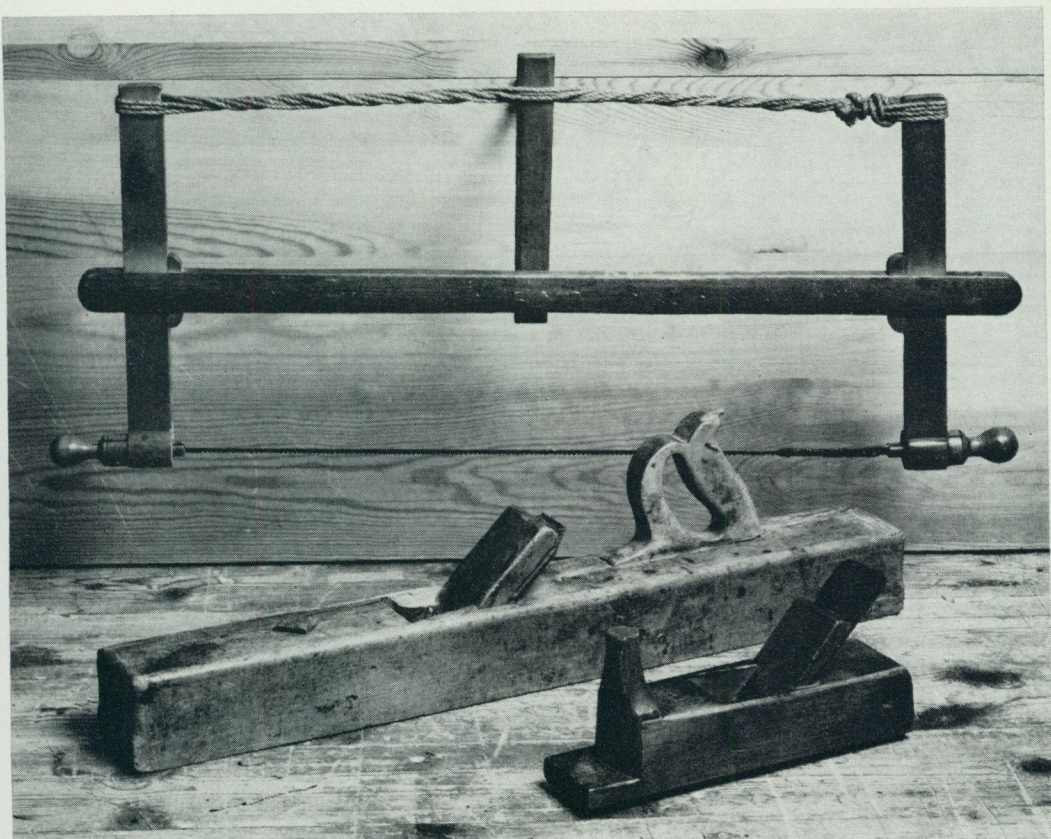
Spröjsen har på utsidan en rak fals för glaset och det tätande kittet, på insidan vanligen en rundad vulst, som i spröjsarnas korsningar övergår i en platt fyrkant.

Trägolven kan läggas på många olika sätt. Snålt kantade bräder och plankor är bredast i rotändan och måste läggas växelvis, vilket var mycket vanligt i enkla miljöer. Till alla finare golv använde man bräder, som gärna kunde vara av olika bredd men med parallella kanter. Ofta lades några bräder som en fris kring väggarna.

Bräderna spikades under 1600-talet i regel med synlig spik, men under 1700-talet blev osynlig skräspikning i kanterna alltmer vanlig, i synnerhet när det gällde mönstrade furugolv och alltid när det gällde ekparkett.

Furuparkett i olika former hörde till den karolinska tidens slott och herrgårdar — från enkelt fiskbensmotiv till invecklade rutmönster. De enklare typerna kunde man spika direkt på golvbjälkarna, men för de mer komplicerade mönstren måste man komplettera bjälklaget med kortare sned- och tvärbjälkar så att det fanns bäring under allt ändträ. Vid inredningen av Mälsåker 1675 rekviderade snickaren korta bjälkar "till korswerk under ruthgolff". Mer sällan förekom det att snickaren i ett färdiglagt furugolv åstadkom ett försänkt bandmönster med stämjärn och hyvel, varefter fanersågat ädelträ fälldes in och limmades fast.

Vid 1700-talets mitt fick den sedermera så dominerande ekparketten med stora diagonalställda rutor sitt genombrott, lanserat något tidigare av de franska snickarna på Stockholms slott. Av spontad tretums ek-

7. Ställnings- eller spännståg med vridbart sågblad som tillhört snickarmästare F. U. Aspengren (verksam i Stockholm 1846—1908) samt en rubbank och en skrubbhyvel. Nordiska museet 122.579, 125.730 och 157.478.

stav limmade snickaren ihop meterstora rutor, som sedan skråspikades i det underliggande s. k. blindgolvet. Denna klassiska ekparkett var även under 1800-talet den vanligaste golvbeläggningen i de förnåma rummen.

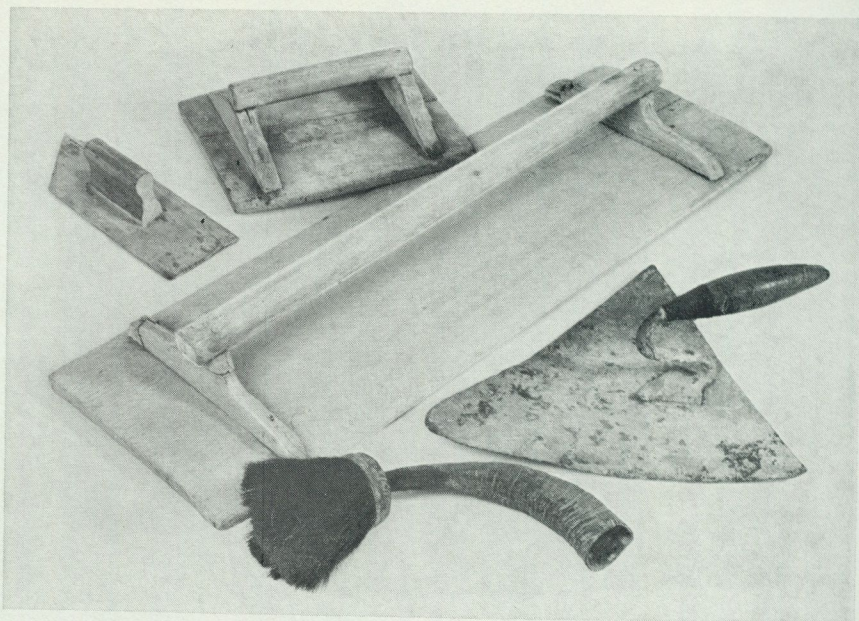
Snickarens viktigaste arbetsplats är vid hyvelbänken och hans förnämsta verktyg är en serie hyvlar av olika format — från halvmeterlånga rubbankar till mindre skrubbhyvlar, sims-, käl- och putshyvlar. Vid arbetstvister förr i tiden mellan timmermän och snickare brukade man bestämna timmeryxan och stocksågen

som tillhörande de förre, hyveln och limpannan de senare.

Men snickaren hade också sågar för olika behov: fanersågar, fogsvarar och klyvsågar, vidare svängborrar, stämjärn och sicklingar, små skruvtingar och långa spännknektar för limningen, passare, vinkelhakar och stykmått, hamrar, träklubbor och mycket annat.

I fanerarbetet kunde snickaren framförallt visa sin yrkesskicklighet men därtill hade han knappast några tillfällen då det gällde husbyggnad och inredningsarbeten.

8. Putsbräden av olika storlek, murslev och "sugga" (murborste) av tagel och kohorn. Nordiska museet 122.898—99, 123.509 och 116.159.

Muraren

har bara ett fåtal viktiga verktyg och de är i sin utformning uråldriga. Mursleven, den triangulära plåtskivan med ett elegant uppsvängt handtag, ser ut likadant i dag som på bilden av Thord murmästare 1487, stockholmsämbetets ålderman som avbildats av Albertus pictor på ett av skråordningens pergamentsblad. Murhammaren använder han endast undantagsvis då han behöver förkorta en tegelsten. Vidare kan han stundom behöva lodlinan för att kontrollera att muren inte lutar eller sträcksnöret för att granska tegelskiftets jämna höjd.

Men då han stod högt uppe på ställningens plankbotten hade han många medhjälpare. Timmermännen byggde och utökade ställningarna efter behov, hantlangarna och mursmäckorna blandade och piskade bru-

ket, tegelbärarna bar upp stenen och bruksbaljan fick aldrig bli tom.

Det var murargesällerna som utförde själva murningsarbetet. Murmästaren hade som sitt mästestycke uppgjort plan-, fasad- och sektionsritningar till ett flervånings stenhus och därjämte utarbetat en detaljerad materialförteckning och kostnadsberäkning. Han hade dessutom som praktiskt prov murat en svängd trappa genom flera våningar i ett under byggnad varande stenhus. Och när han väl blivit sin egen mästare, anställde han ett tillräckligt antal gesäller och hantlangare. Själv förhandlade han med myndigheter och privata byggherrar om arbeten, lämnade anbud och fungerade ofta som arkitekt.

Men det var naturligtvis inte bara stenhus som murmästaren och hans gesäller ägnade sig åt. De murade också stentrappor i trähus, köksspi-

sar med bakugnar, öppna spisar, rökgångar, murstockar och skorstenar. Och stundom fick de i uppdrag att revetera trähus, dvs. att lägga en putsyta på ytterväggarna och avfärga dem med kalkfärg.

Vid murningen av en bärande vägg läggs teglet alltid i förband, vilket innebär att en del tegelstenar läggs utmed muren, "löpare", andra på tvären, "koppar". Under medeltiden byggdes i stor utsträckning skalmurar med tegelmurning utåt och inåt och mellanrummet fyllt med kalkbruk och skärv. Man använde då munkförbandet och under 1400-talet ibland det vendiska förbandet. I varje tegelskift finns då både löpare och koppar — i munkförbandet två löpare, en kopp, två löpare etc, i det vendiska varannan löpare och kopp. Från 1500-talet och fram till våra dagar har man murat i kryssförband — stundom i det likartade blockförbandet — där varje skift omfattar enbart löpare eller koppar. Och då murar man helt i tegel, icke med skalmurar.

I en enstensvägg, 25 à 30 cm tjock, består sålunda vartannat skift av koppar, vartannat av dubbla löpare. Man talar om koppskift och löpskift. I en en-och-enhalvstens vägg däremot ligger i varje skift både löpare och kop-

par, vartannat skift med kopparna utåt. Murverkets yta ser alltså likadan ut, oavsett murtjockleken. En halvstens tegelvägg består givetvis enbart av löpare, men denna murning används enbart till vissa mellanväggar.

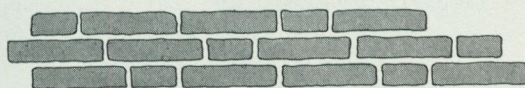
Förbandets regelbundna mönster kan rubbas i någon mån vid byggnadens hörn, mellan två fönster etc. Dörr- och fönsterkarmar måste vara färdiga innan murningen påbörjas, eftersom de muras in i väggen — detta i motsats till timmerhusen där karmarna sätts in efter timringen.

Då muraren skall putsa en tegelvägg börjar han med "utstockningen". Med mursleven slår han på ett lager av ganska grovt kalkbruk och jämnar till ytan med en lång murkapp eller rätskiva. Nästa lager, ytputsen, är tunnare, innehåller finare sand och ger en slät yta. Slutligen sker avfärgningen med någon kalkäkt färg, löst i kalkvatten.

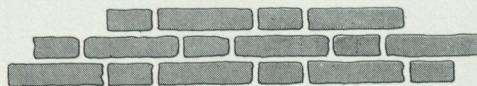
Stundom användes på vissa delar av fasadytan, t. ex. sockeln, en särskild sorts kornig ytputs, som kallas spritputs och innehåller grov sand eller fint grus.

Även träbyggnader har ibland såsom nämnt överdragits med utvändig puts, revetering, och därigenom fått karaktären av stenhus. För att

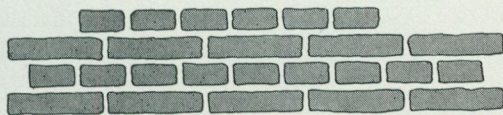
9. Tegelmurning i förband, överst medeltida typer, nederst renässanstyper. Kryssförband är den normala typen i nyare tid.

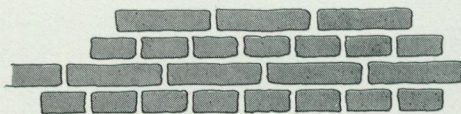
MUNKFÖRBAND

VENDISKT FÖRBAND

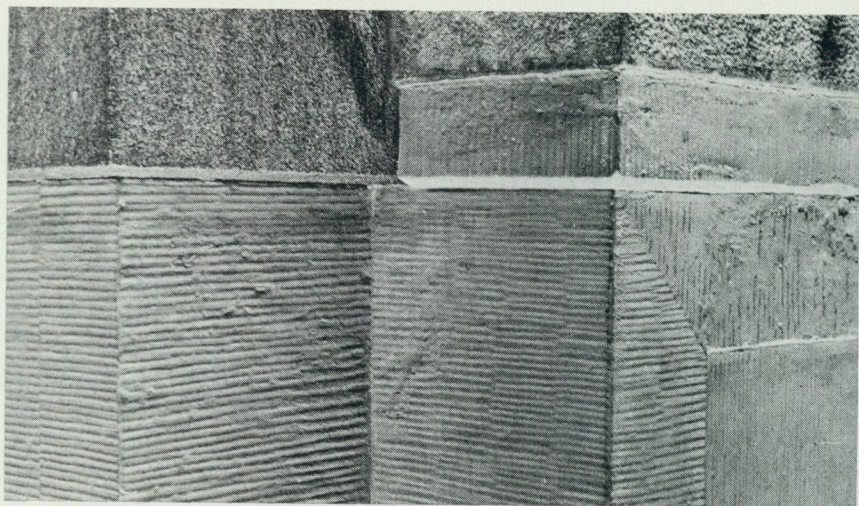

BLOCKFÖRBAND

KRYSSFÖRBAND

10. Räffelhuggen sandsten ingår i Stockholms stor-
kyrkas västfasad. Märk att räfflorna
alltid går tvärs över
stenytan, aldrig
längs med.

putsen skulle fästa vid väggtimret brukade man då flishugga träytan med ett vasst järn eller driva in små fyrkantiga träpluggar i stockarna. Mest effektiv blev reveteringen då man över hela väggytan spikade tunna tegelplattor, s. k. reveteringstegel, vilka gav ett utmärkt fäste för putsen.

I stenhusen försågs också innerväggarna gärna med en tunn puts liksom takytorna. Och en rikt utformad taklist kunde muraren åstadkomma med hjälp av en mall, ett slags miniatyrsläde med en i plåt klippt profileringsring, som upprepade gånger fördes längs styrplankor runt rummets väggar.

Murarens material är murbruk, sammansatt av släckt kalk, sand och vatten samt tegelsten — stundom även huggen sandsten eller kalksten till socklar, hörnkedjor och omfattningar.

Murtegel består av formad, torkad och bränd lera. Den från lertaget häm-

tade leran är oftast för fet, vilket gör att den krymper och får ytsprickor. Den måste därför magras genom tillsats av sand, sågspån och dylikt så att krympningen reduceras och porositeten och därmed isoleringsförmågan ökar. Leran slås med en klubba i träformen till rätt tegelformat och får sedan torka i en luftig torklada. Detta obrända s. k. råtegel användes ibland till murning av mellanväggar och till fyllning i enklare korsvirkesbyggnader.

Det torkade teglet skall sedan brännas i tegelugnen, varvid lerans grå färg övergår i rött eller grågult. De tegelstenar som därvid får en något för hög temperatur sintras, de får mörkare färg och en hårdare yta.

Stenhuggaren

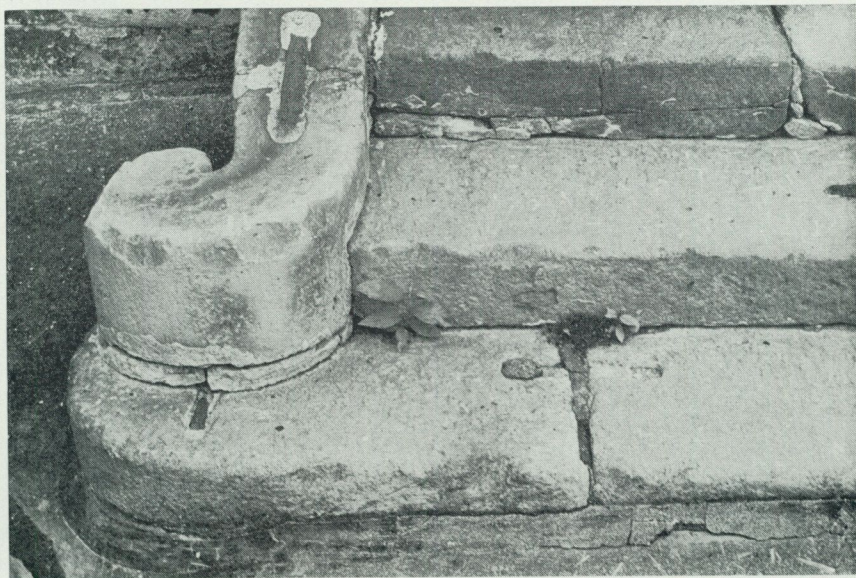
arbetade vid tuktning av stenen med sättstamp, släggor och grova hackor för att ge stenblocket dess form. Och vid själva huggningen använde han hackor, mejslar och träklubbor för att ge stenytan dess struktur. Stålets

profil och sättet att föra detsamma gav stenytan dess speciella karaktär. Stenmaterialet var röd och grå sandsten, olika sorters kalksten och marmor, mera sällan granit. Han tillverkade stensocklar och yttertrappor av sandsten eller ibland kalksten, spisomfattningar av marmor eller kalksten, golvplattor av röd och grå kalksten etc. Och för de förnäma stenhusen fick han hugga port- och fönsteromfattningar samt listverk av sandsten, invändiga trappor och balustrader av kalksten och stundom stenfriser runtom parkettgolven. Under 1600-talet skapades också konstnärliga kartuscher, vapensköldar och gavelornament, som inmurades i stenhusens fasader.

Under 1700-talet använde stenhugaren gärna ett slags räffling, då det gällde släta omfattningar av sandsten. Räfflorna gick alltid vinkelrätt mot ytterkonturen, och mönstret — men icke stenen — grades i hörnen.

Om steget i en yttertrappa av sandsten inte var hugget i ett stycke utan skarvat — vilket alltid var fallet med halvrunda och tresidiga trappor — använde stenhuggaren kraftiga kramlor av järn för att hålla samman fogarna. Sättningar i marken och isbildning i fogen kunde eljest lätt fördärva trappan. Kramlorna infälldes i stenen, och för att järnet inte skulle rosta och spränga sönder stenen hällades smält bly kring kramlans båda tappar. Även tunna kalkstensplattor, som användes för att inkläda en stenfoot, fästes ofta med hakar eller kramlor av järn.

I motsats till de utvändiga stenpartierna, som var slät- eller räffelhuggna, krävdes för de invändiga stendetaljerna merendels slipade ytor. Detta gäller framförallt de profilerade spisomfattningarna men även de i rött och grått mönstrade kalkstensgolven och stenfriserna kring parkettgolven.

11. Stenarna i en sandstenstrappa hålls samman genom järnkramlor, fästade med smält bly i tapphål.

En mer ovanlig inredningsdetalj kan man studera i köksflygeln på Svindersvik, som Claes Grill inredde på 1740-talet. I köket finns här utmed båda fönsterväggarna en tio meter lång vinkelbyggd arbetsbänk av furu med skiva av slipade vita marmorplattor och därunder skåpinredning med dörrar — säkerligen det enda bevarade exemplet på en marmordiskbänk från 1700-talet.

Plåtslagaren

är utarbetare, dvs takarbetare, medan hans yrkeskamrat bleckslagaren är bänkarbetare, dvs. håller mest till inne på verkstaden. I de mindre städerna där arbetstidningen var begränsad kunde båda yrkesgrenarna förenas i en person.

Plåtslagaren täcker takytorna med falsade plåtar, tillverkar fotrännor med utkastare eller hängrännor samt stuprör och skorstensbeslag. Gäller det ett tegeltak får han kanske täcka takfoten, vinkelrännor, takkupor etc. Och det material han arbetar med är svartplåt.

Tillverkningen av svartplåt skedde vid plåtbruken. Enligt Carl Sahlin fanns det under senare delen av 1700-talet i Sverige ungefär 25 plåtbruk — det äldsta torde vara Stensta kronobruk i Västmanland, som anlades 1548 och var i drift ända fram till 1826. Vid dessa bruk utnyttjades vattenkraften för de olika hamrarna: urvällshammaren där ämnena smiddes av osmundjärn, bredhammaren som tänjde ut godset till tunn plåt, de små planerhamrarna där plåten slätades.

Sedan plåtarna kantskurits buntades de sex à åtta stycken till en "stört" för vidare befordran till han-

delsmannen eller direkt till plåtslagaren. Plåtformatet var $2 \times 1 \frac{1}{2}$ fot (59×45 cm). Skärningen utfördes med stora plåtsaxar: en av Christopher Polhem konstruerad stående plåtsax var drygt två meter hög, och den rörliga skänkeln pressades inåt med hjälp av en flera meter lång timmerstock som hävarm.

Redan 1670 hade man gjort försök att vals järnplåt vid Stålbo bruk i Gästrikland, men man kunde då endast åstadkomma långa smala plåtar som givetvis inte lämpade sig för takläggning. Polhem ritade 1746 ett valsverk för plåt och stänger, men det kom troligtvis aldrig till utförande, och under 1700-talets mitt och senare del tillkom flera vals- och skärverk — t.ex. Johannesfors bruk på 1750-talet och Garpenbergs bruk 1784 — men produktionen omfattade mest små plåtformat. Dessa plåtvalsverk kunde vid denna tid inte konkurrera med plåtsmedjorna, ty handelsmännen och plåtslagarna godtog endast den smidda tunnplåten.

Det var först på 1810-talet som man vid Klosters bruk i Dalarna lyckades producera valsade plåtsorter av förten och svartjärn som så småningom kunde börja konkurrera med den smidda plåten. Det var i första hand bleckslagarna som gillade den förtena bleckplåtens blanka ytor, men med tiden gick det också att sälja valsad takplåt. Skebo bruk 1815 och Nyby bruk 1829 följde exemplet och övergick till valsning. Det var dock först omkring 1860 som den totala årsproduktionen av valsad plåt nått upp till 1 000 ton.

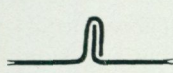
Även den valsade takplåten bibehölls en tid i den gamla smidda plåt-

tens enhetliga format 59×45 cm. Tillverkningen av förtent järnplåt pågick till 1839, senare kom den galvaniserade eller rättare sagt förzinkade plåten och formatet blev större.

Plåtslagarens viktigaste verktyg var träklubban och falsplankan, en ett par meter lång och knappt två fot bred tretumspånka med på kanterna infällda järnskenor. Falsplankan lades på ett par bockar och användes vid falsning, sammanslagning och uppkantning. Falsningen innebär att plåtens fyra kanter vikes för att kunna sammanbindas med andra plåtar. Först slås med träklubban hakfalsen längs plåtens båda långsidor, den nedre nedåtböjd, den övre uppåtböjd. Tack vare falsplankans kantskena blir falsen snörrät. Därefter hakas sju åtta plåtar samman och falsarna slås till med träklubban. Man har härigenom fått en sammanhängande plåt, en "långskiva" av 2 fots bredd och ungefär 10 fots längd (59×300 cm).

Långskivan läggs nu upp på falsplankan med avigsidan uppåt för att uppkantas med högfals (1 1/2 tum) längs ena långsidan och lågfals (1 tum) längs den andra. De uppkantade långskivorna läggs sedan upp på takpanelen, tätt intill varandra och klämmas ihop med falstången, alla med högfalsen åt höger, lågfalsen åt vänster. Skulle långskivan inte nå upp till taknocken, skarvas den uppåt med hakfals.

Till sist sker falsningen i sidled. Falsjärnet läggs platt mot lågfalsen och högfalsen bockas över med hjälp av träklubban, varefter falsjärnet flyttas över till andra sidan, den bockade delen av högfalsen knäcks

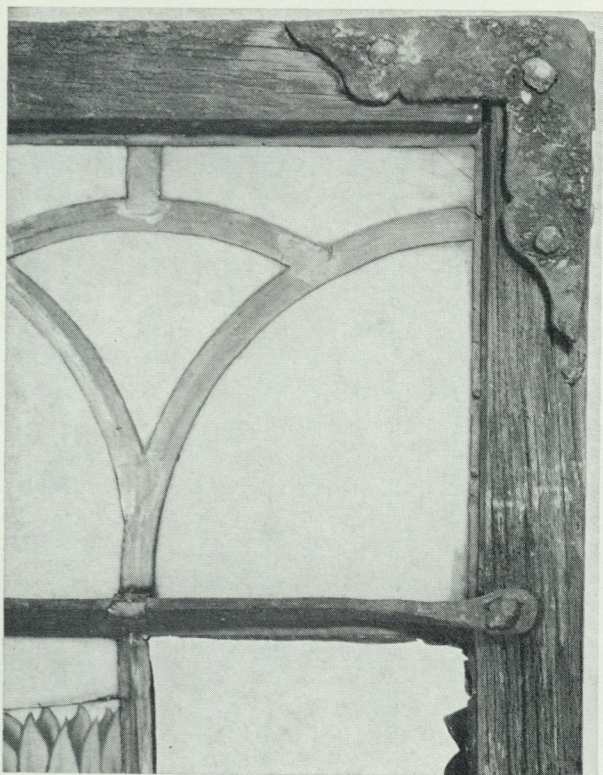
nedåt och slås hårt mot falsjärnet så att falsen blir vattentät. Den rakt uppåtstående falsen är ungefär en tum hög och plåten är här tredubbel. Innan falsarna slås till, brukar man stryka dem med kokt linolja för att göra dem än säkrare mot vatten.

På liknande sätt tillverkade plåtslagaren skorstensbeslag, vinkelrännor, fot- eller hängrännor med språngbleck, stuprör etc. allt genom klippning, falsning och bockning. Märkligt nog var stuprör relativt vanliga redan på 1740-talet.

Takarbetet avslutades med att plåtslagaren och hans medhjälpare målade all plåt med en färg av kokt linolja och kimrök eller "järnmönja" för svarta respektive röda tak. Under 1600-talet och början av 1700-talet var de rödmålade plåtta-ken vanliga, men från 1700-talets mitt och ungefär hundra år framåt var den svarta färgen dominerande. Senare har färgen växlat mellan svart, rött, grönt etc.

Glasmästaren

köpte sitt fönsterglas från någon glashytta i Småland, Dalarna eller an-norstädes, och finare importerat glas kunde han komma över i närmaste hamnstad. Glasformatet var till en början ganska litet, vid mitten av 1600-talet ungefär 15×10 cm, men hade vid början av 1700-talet ökat betydligt. Allt fönsterglas var vid denna tid infattat i blyspröjsar inom fönsterbågar av trä. I samband med ett större glasformat började från 1730-talet träspröjsar komma i bruk på herrgårdarna och i de större städerna, och glasrutorna försågs följaktligen med kitt i falsarna. Men då

12. Detalj av fönster med blyspröjsar, stormjörn och i fönsterbågens hörn ett fastspikat vinkeljärn. Nordiska museet 159.694.

snickarämbetet i Stockholm repare-
rade sitt ämbetshus efter branden
1751 användes alltjämt blyspröjsar.
Det tog lång tid innan träspröjsarna
helt kunde tränga ut de gammalmodi-
ga blyspröjsarna, som nyttjades även
till större fönsterglas långt fram i ti-
den, t. ex. i Dalarnas bondgårdar än-
nu på 1860—70-talen.

Blyspröjsarna blev av glasmästaren
gjutna och kallvalsade i utfallande
längder, avskars med en kniv i längre
och kortare bitar för att efter hand
som rutorna ifogats lödas ihop i
korsningarna. Detta arbete utfördes
på en bordsskiva. Därefter insattes
hela glaspartiet i den diagonalt sön-
dertagna fönsterbågen, som till sist

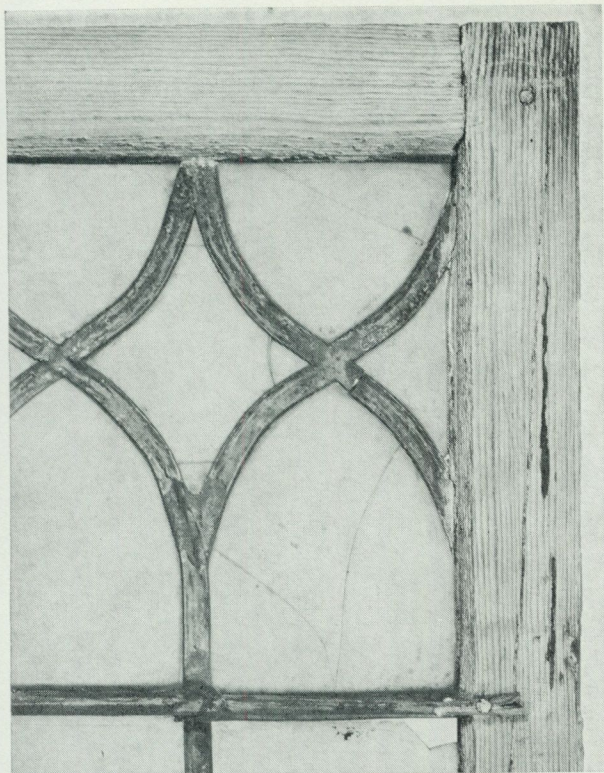
hopfogades och fästes med små trä-
pluggar i slitsfogarna.

Glas med isättning i blyspröjsar till
en fönsterluft, dvs. två bågar, kos-
tade i Dalarna omkring 1870 mellan
fyra och fem riksdaler — en vid
denna tid ganska stor penningssumma.

I mycket små fönster fungerade
blyspröjsarna bra, men i större ytor
kunde de inte motstå starkt vindtryck
utan böjdes inåt. Fönsterbågarna
måste då på utsidan förses med ett el-
ler ett par horisontala stormjörn,
vilka spikades i bågträet och var fäs-
tade vid blyspröjsen med små hållor
av bly. På landsbygden, där man van-
ligen var sparsam med järnsmide,
kunde man använda stormjörn av trä,
stundom överklätt med tunn blyplåt.

Fönsterglas har tillverkats i Sverige
åtminstone från början av 1640-talet,
då Melchior Jung med kungligt privi-
legium drev en glashytta i Stockholm,
först på Kungsholmen och senare
vid Glasbruksgatan på Södermalm.
Jung avled 1678, men två år tidigare
hade Kungsholms glasbruk börjat sin
verksamhet och även här tillverkades
fönsterglas.

Tillverkningsmetoden var endera
av de båda som från 1745 användes
vid Kosta glasbruk i Småland. Glas-
blåsaren åstadkom genom välsning
och blåsning en stor tunn glaskula
med en förtjockning i botten, på vil-
ken punteln anhäftades och glasblå-
sarpipan frigjordes. Hålet efter pipan
vidgades mer och mer och slutresul-
tatet blev en rund glasskiva, i vars
mitt punteln var fäst. Då punteln fri-
gjordes uppstod den ojämna förtjock-
ning i skivans mitt som var karak-
teristisk för det s. k. kron- eller

13. Fönster med blyspröjsade glas och ett fastspikat "stormjärn" av trä. I fönsterbågens slitsfog en träanagel. Nordiska museet 64.354.

månglaslet. Sedan glaset långsamt fått svalna, skar man den runda skivan i små rektangulära rutor. Den mittersta med "månen" var sämst och såldes billigast.

Enligt den andra samtidigt tillämpade metoden blåstes en cylinder eller "vals", som klipptes upp längs sidan och sträcktes plan på en sten-skiva. Denna metod som kallades "fransk" — i motsats till den ovan beskrivna "engelska" — hade den stora fördelen att glasskivan blev rektangulär och saknade "måne".

Det s. k. taffelglaset framställdes på ungefär samma sätt som det "franska" men med högre kvalitet på glasmassan. Denna sorts blåsta fön-

terglas tillverkades i Sverige från omkring 1750 till början av 1900-talet — vid Kosta och flera andra glasbruk. Med alltmer förbättrade metoder och verktyg kunde man blåsa valsar på 2 1/2 meters längd, vilket kunde ge en glasruta med formatet 225×125 cm.

Vid Ramnåsa glasbruk ett par mil nordväst om Kosta blåste man fönsterglas ända till 1934, men då var den första svenska fönsterglasmaskinen ett tiotal år gammal och importerat maskinglas fanns sen över trettio år.

Äldre tiders blåsta fönsterglas är i regel ojämnt i färg, det kan skifta i gröna, grå, smutsgula eller rödaktiga färgtoner, det kan stundom genom oxidering bli iriserande, det innehåller nästan alltid små blåsor, sandkorn etc, och det är så ojämnt i ytan att det misstecknar synbilden. Ur teknisk synpunkt lider det alltså av alla felaktigheter som ett fönsterglas kan ha, men ändå är det ju så charmfullt och passar så väl till en gammaldags rumsmiljö att man inte för något pris vill byta ut det mot ett modernt, kristallklart och perfekt maskinglas.

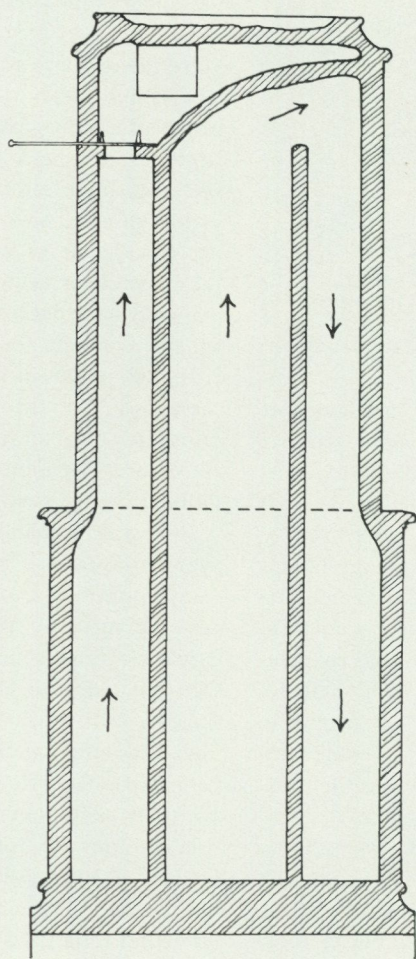
Tyvärr kan man i dag inte köpa nygjort fönsterglas, tillverkat enligt de gamla primitiva metoderna. Man får nöja sig med att aktsamt bevara de gamla glasrutor som ännu finns kvar. Och om man vill ersätta en sönderslagen ruta i ett gammalt fönster, får man hos antikhandlarna söka ut en ruta av passande format. Det kan vara svårt att skära om en gammal glasruta till mindre format. Med tiden förlorar nämligen glaset sin ursprungliga seghet och vill vid skärningen inte alltid följa diamantens ritslinje.

Kakelugnsmakaren

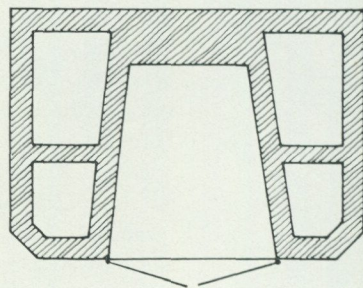
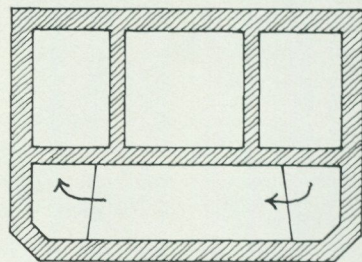
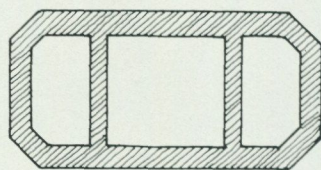
— i gammal bemärkelse — har upphört att existera. För ett par hundra år sedan skulle en kakelugnsmakarsäll behärska yrkets alla olika grenar, och för att bli mästare måste han tillverka och mura upp en komplett kakelugn. Han skulle av lera forma kaklen med blad och rump, skrojbränna dem, glasera och bränna den vita bottenfärgen, måla upp dekoren i en eller flera färger och slutligen bränna

kaklen för tredje gången. Därefter skulle han på en av snickaren tillverkad träfot mura upp kakelugnen med dess fem "rör" eller röckanaler av tegel. Järnluckor, skjutspjäll och stundom även ugnsfoten hade smeden tillverkat.

En kakelugn som kontinuerligt eldas måste sättas om efter 20, 30 år; den måste försiktigt tas ner helt och hållet, varvid kaklen lägges på golvet i rätt ordning. Sedan muras den åter

14. Den flata kakelugnen med skänk har fem rör (röckanaler) i den nedre delen men endast tre rör ovanför skänkhyllan.

upp med delvis nytt tegel i kanalerna och utbyte eller lagning av sönderbrända kakel kring eldstadsöppningen.

Den nutida kakelugnsmakaren, som normalt arbetar såsom plattsättare, slipper tillverka kaklen. Han åtar sig då och då att sätta upp en gammal kakelugn i samband med flyttning eller kanske en i gammal stil nyttillverkad ugn från Upsala-Ekeby eller någon annan keramikfabrik. Är det en kakelugn av 1700-talstyp, bör den ställas på träfot, men är ugnen från 1790-talet eller senare skall den muras med kakel ända från golvets plansten. Dessa sockelkakel kan vara oglaserade och målade i grå marmorering. På grund av eldfaran kom ett förbud mot kakelugnsfötter av trä i början av 1790-talet.

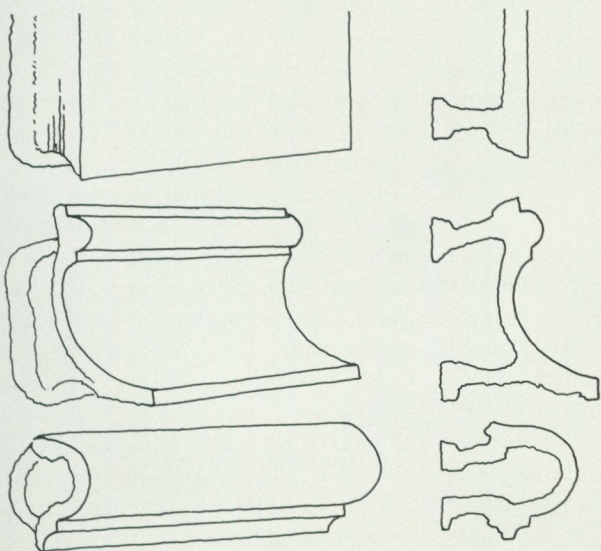
Den normala svenska 1700-talsugnen är antingen flat eller rund. Den flata ugnen har avfasade hörn och ofta

skänk, dvs. att överdelen är indragen och lämnar plats för en kakelklädd hylla i brösthöjd. Den runda ugnen har ofta en vulst (sims) på halva höjden. Kaklen är av olika form och storlek. Bladkaklen har vanligen måtten 32×23 cm, medan hörnkaklen består av ett och ett halvt blad plus det avfasade hörnet. Till lister eller "simser" användes låga profilerade kakel: fotsims, mittsims och krönsims, alla med olika profiler. Dessutom förekommer ibland specialkakel för halvrunda nischer ovanför skänk eller mittsims.

Varje kakel består av blad och rump, format i lera och skrojbränt. Bladets yta har sedan bestrukits med en ogenomskinlig vit tennglasyr och dekorerats i exempelvis koboltblå färg, varefter en s.k. glattbränning skett. Det kan också förekomma andra färger — neapelgult, manganviolett och grönt (kopparoxid) — men då har vanligen glasyrbränningen skett före målningen. Kaklen genomgår alltså i detta fall tre bränningar. De fyra nämnda färgerna blått, gult, violett och grönt, är starkeldsfärger och de enda som förekommer på kakel från 1700-talet, om man bortser från de ytterst sällsynta mariebergsgugnarna.

Kaklets rump är utformat för att ge gott fäste i ugnens inre stomme av lera och tegel. Vid omsättning av en kakelugn kan ett sprucket kakel mycket väl lagas med lim och eventuellt förstärkas på baksidan med gips. Kaklets baksida kommer nämligen inte i direkt beröring med de heta avgaserna — men naturligtvis bör man aldrig sprängda en gammal kakelugn, vare sig den är hel eller lagad.

15. De stora bladkaklen liksom listerna (simskaklen) har på baksidan en i lera formad list, ett rump, som binder kaklet vid ugnens inre murverk.

Vid uppsättningen av en ugn är det viktigt att bladkaklen inte fogas tätt intill varandra. Genom uppvärmningen vidgas kaklen något och då uppstår lätt kantsprickor eller spjälkningar i den glaserade ytan. Vid murningen brukar kakelugnsmakaren därför tillfälligt sätta in ett par små trästickor under varje kakel för att kunna hålla en ett par millimeter bred springa runtom kaklet. Därigenom att denna springa är fylld med lerbruk undviker man skadliga spänningar.

Om en del av ett blad- eller simskakel helt saknas, kan man i nödfall komplettera det genom att gjuta i skadan med gips. Ytan kan sedan shellackeras, målas med oljefärg och fernissas. Men även om ugnen eldas med försiktighet, kan det knappast undvikas att den vita färgen med tiden gulnar något. De tre sothål med runda mässingsluckor — nedtill på sidorna och upptill på framsidan — som under 1800-talets senare del tillkommit kan på samma sätt igenfyllas med gips och målas. På 1700-talet hade man inga sotluckor. I stället slog sotarna hål i eldstadens sidovägar och murade sedan igen hålen. Numera kan man i stället använda små skjutluckor av gjutjärn.

Smeden

tillverkade lås och beslag, ugnsluckor och spjäll, ankarslutar, kramlor och spik, järndörrar, galler, ledstänger och mycket annat. Det är självklart att denna mångskiftande och olikartade produktion tidigt ledde till specialisering, även när det gäller den begränsade del av smedsyrket som kan kallas byggnadssmide. Grovsmederna och hovslagarna gjorde på 1600-talet

som mästestycken släggor, skaftyxor och liar respektive hästskor, handbilar och ett slags tväryxor. Finsmedernas mästestycken bestod av ett dörrlås, ett hänglås och ett kistlås, och ett av deras viktigaste verktyg var filen. Varje smed kunde nog vid behov smida några spikar, men för att massproduktionen av en så frekvent vara skulle bli lönsam måste den ske vid brukens spiksmedjor.

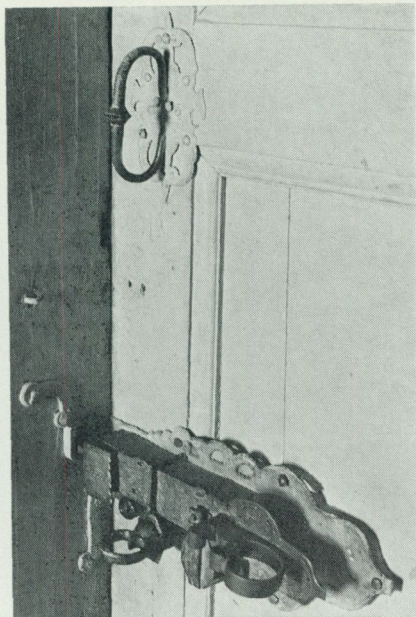
Ej heller dörrlås och beslag gjordes normalt på beställning utan masstillverkades på de olika "manufakturerna" för att sedan distribueras genom kringvandrande järnkrämare.

De tidiga dörrlåsen från 1500- och 1600-talen var öppna — med mekanismen helt synlig — eller kläddes delvis in med ofta rikt ornerade plåtar. Dessa s. k. tyska lås började under 1600-talets senare del ersättas med franska lås, även dessa vanligtvis fästade utanpå dörrrens insida, icke infällda som de nutida låsen. Denna låstyp, som blev den förhärskande under hela 1700-talet och i dagligt tal kallas kammarlås, skiljer sig i konstruktionen från de tyska låsen bl. a. därigenom att nyckeln kan vridas om ett helt varv och att det fyrkantiga låshuset av plåt är helt slutet.

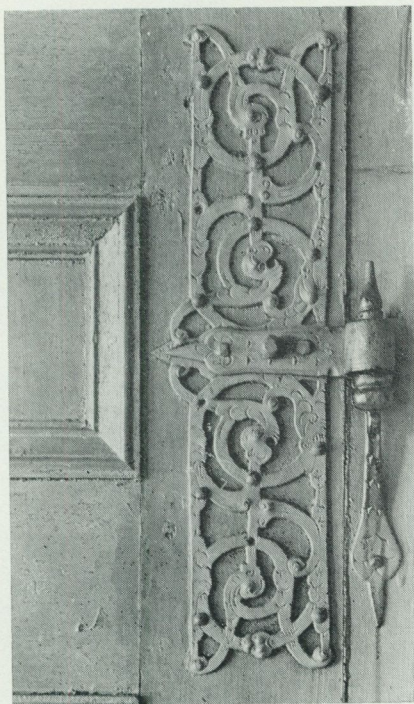
Det vanliga kammarlåset har oftast ett vred på låshuset och nyckelhål endast på dörrrens utsida. På låshusets övre del finns gärna en liten skjutregel. Under 1700-talet var dessa kammarlås stora och ganska klumpiga, i början av 1800-talet hade de blivit mindre och plattare. Nu började också trycken ersätta de äldre spetsovala låsvreden. Samtidigt kom så småningom en del nya låstyper i bruk med flera tillhållare, s. k. patentlås,

Erik Andrén:
Skråtidens bygg-
nadshantverkare

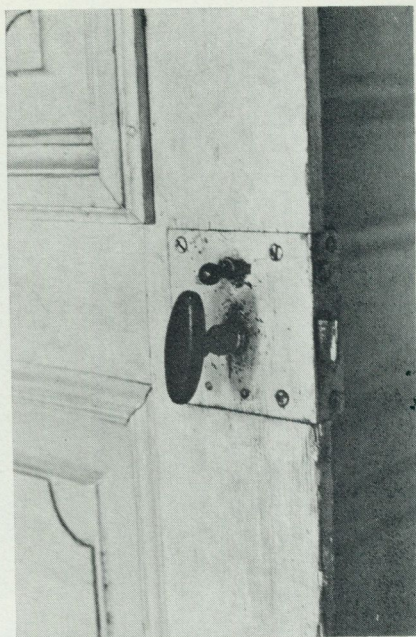
16. Dörrlås från
1660-talet på Sko-
kloster, ett s. k.
smällelås med regel
och klinka av tysk
typ, tillverkat i
Arboga eller Stock-
holm. Ovanför låset
en smidd hand-
grepe.

17. Ett dörrlås av
samma konstruktion
som de vanliga
kammarlåsen men
i motsats till dessa
infällt i ramträet.
Ovanför det ovala
vredet en skjutregel.
Skogaholms herr-
gård.

18. Ett genombrutet
gångjärnsbeslag på
en dörr i Sko-
klosters översta
våning. Troligen
tillverkat av gårds-
smeden omkr. 1670.

men dessa fick i vårt land inte någon större spridning förrän långt senare. Den stora förändringen skedde först på 1860-talet, då de s. k. instickslåsen började bli vanliga. Dessa är helt infällda i dörrens ramträ och följaktligen synliga endast i dörrkanten.

Dörrgångjärnen hade på 1600-talet stora, ofta genombrutna och rikt utsirade beslag fastspikade på dörrens ramträ. Den förtening som man kan finna på dessa smidda beslag var icke avsedd att synas, den utgjorde ett rotskydd under den oljefärg som täckte hela dörrens yta. Detta gäller fönsterbeslag, nyckelskyltar och andra detaljer av järnplåt, som man vill skydda mot rostangrepp.

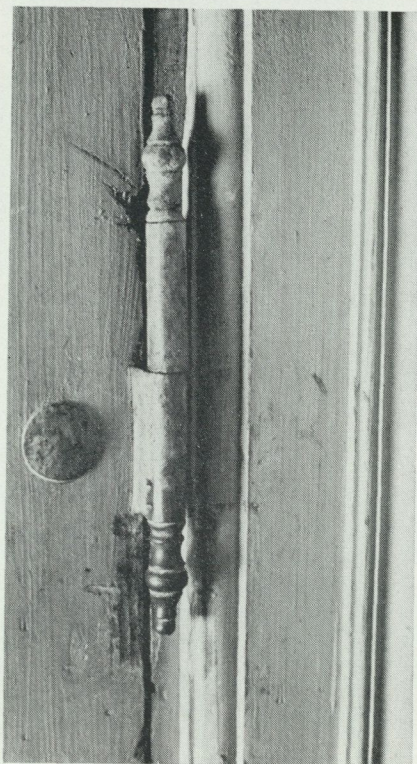
Med de nya hel- och halvfranska dörrtyperna, som började lanseras på 1730-talet i Stockholm, kom också en ny fransk typ av dörrgångjärn, fastgjort vid dörrens ramträ med ett vin-

Erik Andrén:
Skråtidens bygg-
nadshantverkare

19. Gångjärn, vin-
kelbeslag och
stormjärn på dörren
till lusthuset i
Skogaholms träd-
gård från omkr.
1700.

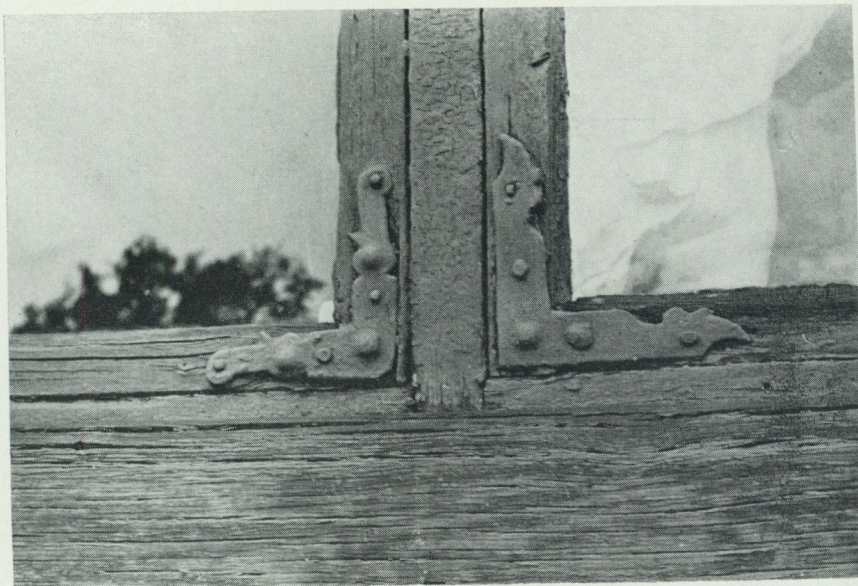
20. Dörrgångjärn av
fransk typ från
1793. Skogaholms
herrgård.

kelböjt järn och en kraftig bult. Den cylindriska delen av gångjärnet avslutas uppåt och nedåt av mer eller mindre rikt utformade profileringar.

För enklare bräddörrar, portar och källardörrar har de långa bandformiga gångjärnen länge varit mest brukade, gärna avslutade med en hjärtliknande kontur.

Fönsterbeslagen — utvändiga vinkeljärn, som delvis även utgjorde gångjärn, liksom invändiga fönsterhakar och krokar — förlänades av smeden sina speciella konturer som i viss utsträckning kan tidsbestämmas. Under 1700-talet var det två typer av vinkeljärn som dominerade: duvhuvudbeslaget och näbbeslaget. Ätminstone det förstnämnda har sitt ursprung i tyskt 1500-talssmide, och det är möjligt att båda typerna fanns i vårt land redan på 1600-talet. Typiskt för det tidiga 1800-talet är ett vinkelbeslag med halvrund avslutning.

21. De två vanligaste formerna av fönsterbeslag under 1700-talet, duvhuvud- och näbbtyperna, finns på ett och samma fönster i Bollnässtugan på Skansen.

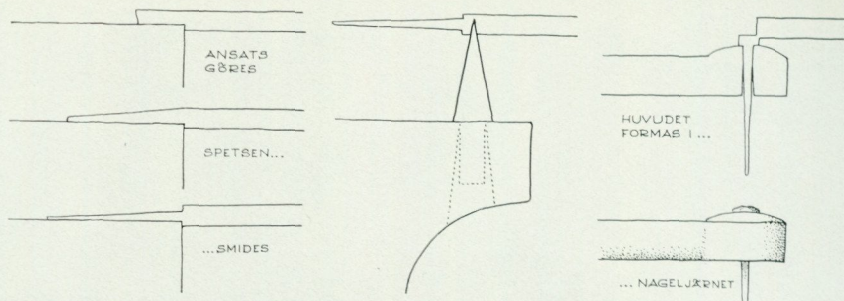
De för 1700-talet typiska små fönsterhakarna har en mer eller mindre kraftigt svängd övre kontur, och de är smidda av ganska tunt gods. Under 1800-talet blev de helt raka och gjordes av betydligt grövre gods.

Även de ringformade eller karnisformigt svängda portklapparna, som var särskilt populära under 1600-talet, tillverkades av manufaktursmederna. I den mån man under 1700-talet använde portklappar var de av betydligt mindre format och ofta gjutna i mässing. Andra smiden såsom järndörrar, källarluckor, spjäll och kakelugnluckor, liksom små skjutreglar, nyckelskyltar och andra beslag tillverkades av smederna på beställning eller i förråd. Sättugns- och spishällar däremot smiddes naturligtvis inte av smederna utan göts i sandformar vid järnbruken.

Ankarslutar, galler och ledstänger tillverkade grovsmederna av stång-

järn. Ankarsluten, som med ett långt horisontalt bandjärn var fastnaglad vid en av bjälklagets timmerstockar, kunde vara rikt utformad, ingå i fasadens dekorativa utsmyckning och bilda initialer eller årtal. Vid mitten av 1600-talet började det bli omodernt att ha synliga ankarslutar — i den mån ankarjärn behövdes för tegelväggens stabilitet doldes de under fasadputsen.

En viktig specialitet vid manufakturverken var spiksmidet. Vid Rademachersmedjorna i Eskilstuna arbetade vid 1662 års inspektion 15 spiksmeder med att för hand smida olika spiksorter, svarta och förtenta. Här uppräknas 1724 bl. a. förtent fönsterspik, låsspik, nubb och tännlikor samt ekspik i storlekar från en till sexton tum (40 cm). De grövsta sorterna smiddes i knippsmedjorna under vattenhammare.

22. Teckningen visar schematiskt hur handsmidd spik tillverkas av en fyrkantig järnten.

I stort sett gjordes den handsmidda spiken på följande sätt. En fyrkantig järnten glödgades, lades ett stycke in på städet och med ett hammarslag åstadkom städets kant en ansats för spikhuvudet. Sedan smiddes spetsen ut, spiken fick sin rätta längd och med ett slag mot huggtanden gjordes ett injack så att spikämnet kunde böjas i rätt vinkel och införas vertikalt i nageljärnet, varpå spikhuvudet formades med fem slag av hammaren.

Från 1830-talet tillverkades s. k. klippspik i maskiner, som klippte smalspetsiga spikämnen ur den kalla

plåten. Och ungefär samtidigt lyckades Philippe i Paris konstruera den första funktionsdugliga maskinen för tillverkning av trådspik, "pariserstift". Den förbättrades 1846 av Werder i Nürnberg, och från mitten av 1800-talet blev den handsmidda spiken helt utträngd av den moderna trådspiken.

Om man vid en reparation nödgas lossa bräderna i ett gammalt inner-tak, bör man ta till vara de gamla handsmidda spikarna. Vid brädernas återuppsättning är det i regel omöjligt att använda de krokiga och rostiga

23. Några handsmidda spikar av olika modeller från 1700-talet.

spikarna, men man kan skråspika i de gamla hålen med modern trådspik och sedan täcka spikhålet med en förkortad del av den handsmidda spiken. Därmed bibehåller taket sin karaktär.

Målarens

yrke kan synas vara i ringa grad förändrat under de senaste hundra åren. Hans verktyg, penslar av olika form och storlek, är i stort sett konstruerade på samma sätt som för hundratalens år sedan, och i viss utsträckning stryks färgen ut för hand ännu i dag. Målaryrket har onekligen en utpräglad hantverksmässig karaktär.

Men ändå är det stor skillnad mellan förr och nu. Förr beredde målaren själv sin färg av inköpta färgstoffer, linolja och terpentin eller limvatten, nu köps allting färdigt i etiketterade plåtburkar. Genom den kemisk-tekniska industriens snabba utveckling har vissa färgstoffer försvunnit

och ersatts med andra, och framför allt har en rad nya bindemedel kommit i marknaden, bindemedel som har helt andra egenskaper än kokt linolja och terpentin och som ger en helt annan karaktär åt färgytan. Kanske är det de kraftigt stigande priserna på linolja som bidragit till införandet av de nya oljor och bindemedel, som ingår i dagens latex- och alkydfärger etc.

Det är knappast möjligt att numera tillreda oljefärg på samma sätt som på 1700-talet — och inte heller absolut nödvändigt. Men det kan ändå ha sitt intresse att veta något om hur målaren då arbetade. Ett tyskt arbete från omkring 1790 av Johann Conrad Gutle, översatt till svenska med titeln "Grundlig anvisning at förfärdiga goda fennissor jämte konsten at lake-ra och förgylla" trycktes 1799 hos J. C. Holmberg i Stockholm.

Målarens verktyg anges på följande sätt: en rivsten med löpare av

24. På rivsten av slipad kalksten står ett par löpare av någon hård stenart. Med dessa primitiva hjälpmedel rev målaren sina färger av linolja, terpentin och färgpulver. Nordiska museet 123.057, 209.182 och 183.951.

marmor eller tjockt glas, en liten snedskuren spackel av trä eller järnplåt med träskaft, glaserade keramikkoppar för förvaring av de rivna färgerna, vidare grova borstpenslar av svinhår, finare penslar av utterhår och ännu finare av "grävsvins- eller ekor-rehår".

"Skall man anstryka något med oljefärg så bör man hafva til hands en pensellåda, af koppar eller bleck, med platt botn och afrundade sidor samt en skiljowägg midtuti. Uti det ena rummet slås linolja, hwari penseln doppas at med fingrarna utstrykas emot sidan af det andra rummet, då oljan tager med sig den färg som kan wara i penseln. Wil man också rena penseln från denna olja, så slår man i et annat kärl litet terpentinolja och urtwättar penseln därutinnan.

Då man målar något med färgor, som sedan skall lakeras, så brukar man en palette; det är et tunnt, ovalt bräde af hårdt träslag, midtpå något stadigare än åt sidorna, och högst två linier (4 mm) tjockt. På ena sidan är det försedt med et hål, hwarigenom man sticker tummen af vänstra handen, så gjordt at det därefter passar. Gemenligen väljer man härtill björk eller apel, och icke något löst träslag, som lätt slår sig windt. Då det är nytt dränkes det med nötolje-fernisssa tilredd med silfwerglitt, (blykalk), så länge tills det icke mera kryper ihop. Sedan paletten härefter blifwit fullkomligt torr, göres den på ytan ganska glatt genom skrapning med en skarp knif och gnidning med en linnelapp, doppad i nötolja.

På denna palette läggas de rifna färgorna längst bortt från åtsidan i små högar, som icke inflyta i hwar-

andra. De whitaste eller ljusaste läggas närmast tummen. Midt uti och nedåt röras färgorna til afskuggningar med en knifsudd tilhopa. . ."

De färgstoffer som enligt samma källa stod till buds, då det gällde tapet- och annan dekorativ målning, var blyvitt, bärgult (schüttgelb), olika ljusa och mörka ockror, neapelgult, engelskt rött, cinnober, preussiskt rött, florentinlack och karmin, spanskgröna, grönjord och berggrönt, bergblått, indigo och berlinerblått, mörkockra och umbra samt svart.

Blyvitt fanns i två kvaliteter, den finare kallad skiffervitt; för att motverka den vita färgens gulnande borde den rivas med vallmoolja och tillföras en aning blå eller svart färg. Neapelgult borde rivas på en skiva av glas eller marmor och behandlas med en spackel av elfenben eller horn, "emedan den på wanlig rifsten och med jernspade blifwer grönaktig". Bärgult eller schüttgelb var en växtfärg, beredd genom kokning av "gulbär" (reseda, ginst etc.) tillsatta med alun. Preussiskt rött kallades en kalcinerad jordfärg, snarlik cinnober. Florentinlack och karmin, tillredd av torrade cochenille-sköldlöss, finmaldes och revs med vallmoolja. Spanskgröna var en "kopparrost eller erg, beredd genom destillation" och riven med terpentinolja. Den vackraste grönjorden hämtades från Verona och berggrönt eller ungerskt grönt var ett mineral som "anträffades i små korn såsom sand uti bergen vid Kernhausen i Ungern". Indigo är "saften af en indiansk växt" från Guatemala som användes "hufwudsakligen til watnfärg"; detsamma gäller bergblått "som fås uti Polska kopparbergvär-

25. Bakom modd-
lare och anstrykare
av olika storlek
samt tre spacklar
av trä står burkar
för färgstoffer med
fantasieggande
namn. Nordiska
museet.

ken, uti trackten omkring Auvergne i Frankrike, i Tyrolen och på åtskillige andra orter". Skulle den användas till oljemålning måste den blandas med berlinerblått. Den svarta färgen slutligen tillreddes med "kol af hwita ämnen som med försiktighet blifwit förbrända", t. ex. elfenben, fårsallar, persikokärnor, vinrankor etc. Men

man kunde också använda kimrök (kenroch), dvs. sot av lampvekar, talg, vaxljus och i synnerhet av beck och hartsrik ved. Den s. k. frankfurtersvärtan åstadkom man genom bränning av vindrugg och druvskal; den gav en sammetsmjuk svart färg.

Den citerade boken ger också råd hur man skall blanda färger för att få

en önskad nyans. Till silvergrått tager man "hvit färg, hwari blandas indigo och någon behaglig swärta", till lin-grått blyvitt, gummilacka och litet berlinerblått, och pärlgrått "tilredes aldeles som silfwergrått, om man icke för indigo wil taga berlinerblått". Önskar man imitera förgyllning "så brukar man blyhwitt och rauschgelb, af bäggedera mer eller mindre, samt gul ockra sammanblandade". Till carmosinrött tager man florentinlack, karmin och helt litet blyvitt.

En vacker grön färg på metall "är hålles om man tager rätt fint och rent bergblått 2 delar, ljust berlinerblått 1 del och schüttgelb 2 delar och sammanblander dem . . . til anstrykning på bleck, koppar, tenn, bly, sten; annat slags grönt låter icke wäl användas sig därtill". Och en vacker melerad grön färg till "målning uti rum göres af blyhwitt och destillerad spanskgröna, som hwardera rifwes med hälften olja och hälften terpen-tinolja".

Till ekfärg tar man 3 delar blyvitt och 1 del brun ockra, umbra samt gulockra, "mer eller mindre af de sednare färgorna gifwer den åstundade nuancen". Till valnötsfärg blandas blyvitt, brun ockra, umbra, engelskt rött och gulockra, och till "castanie-färg" engelskt rött, brun ockra och elfenbenssvart. Olivfärg slutligen er-håller man genom att riva gulockra med linolja och tillföra något spansk-gröna och svart samt "temperera" med olja och terpentin, hälften av vardera slaget.

Synnerligen utförligt behandlar författaren — såsom titeln också anger — konsten att bereda och använda olika fernissor, och med fer-

nissa menar han ett "flytande, oljeaktigt eller hartsigt ämne, hwarmed färgorna dels beredas, dels öfwerdragas". Han deklarerar från början att det egentligen finns "allenast tre slags fernissor, hwilka ock få namn af de flytande ämnen, som däri utgöra hufwudgrunden, nemligen:

den ljusa eller spiritus vini fernissan,

den feta eller oljefernissan
och terpentinfernissan".

I dessa fernissor kan vid behov tillsättas olika hartser eller gummiämnen, eventuellt även såsom torkmedel silverglitt (blykalk) eller vitriol. Med "wanlig målare-fernissa" menade man på 1700-talet kokt solblekt linolja, tillsatt med 2 lod pulvriserad silverglitt per skålpund olja. Med lackfernissa menade man en målarfernissa med tillsats av ett eller flera i sprit lösta hartser och litet terpentinolja. De vanligaste tillsatsämnena var mastix, sandrak, benzoe, copal och bärnsten samt gummilacka och asfalt.

Några anvisningar om själva målningsarbetet ger den citerade boken inte. Men av erfarenhet vet man att målarna i äldre tid vid målning av snickerier använde tunn och mager oljefärg i vanligtvis två strykningar. Det var först efter mitten av 1800-talet som man började tillämpa en ny teknik med grundning, ispackling, bredspackling, slipstrykning, finspackling, mellanstrykning och färdigstrykning med tillsats av glansolja. Med denna perfekta arbetsmetod kunde man åstadkomma en slät, hård och blank yta som inte förrådade något om det underlag den täckte. På en träyta med orörd målning från 1700-

26. Detalj av en
pärlgrå och förgylld
panel, uppsatt och
målad 1793 i Sko-
gaholms herrgård.
De ospacklade trä-
ytorna syns tydligt
genom det tunna
oljefärgslagret.

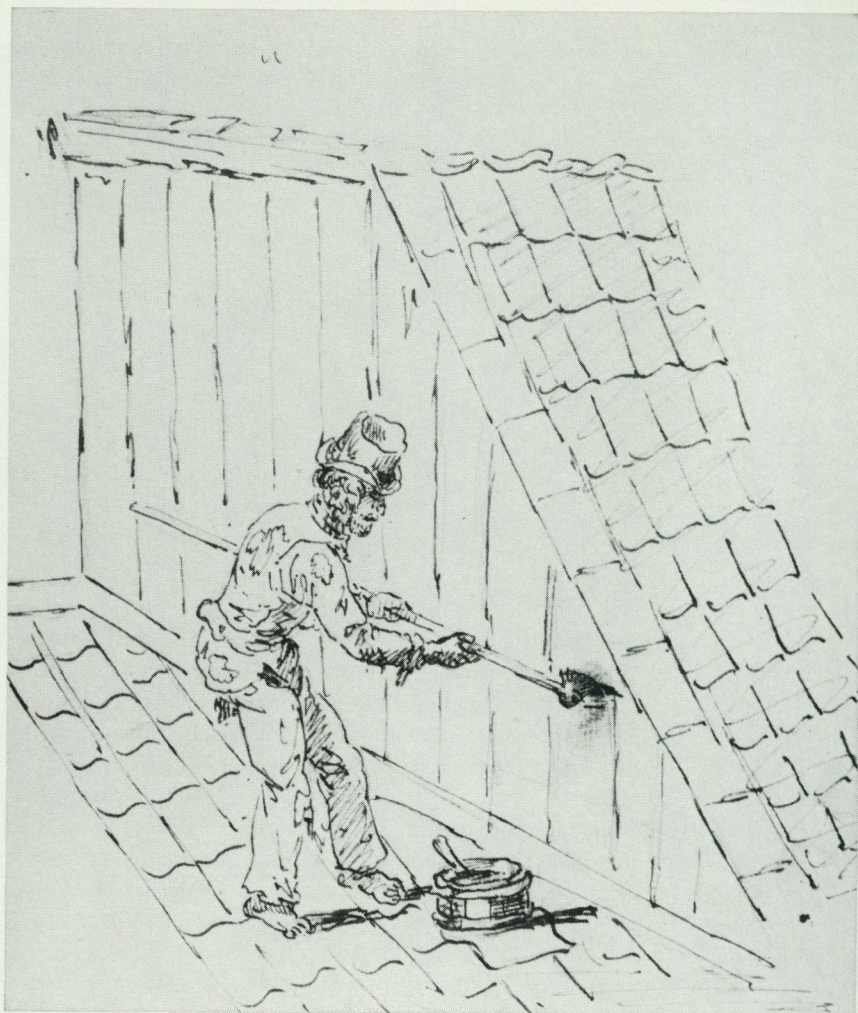
talet däremot kan man liksom se och känna träytan genom det tunna färgslagret; kvistar, fogningar och andra ojämnheter, liksom spikhuvuden och beslag är fullt synliga i sidobelysning.

Rödfärgsgubben

räknades förr i tiden inte till målarna. Han var en enkel utbildad arbetskraft som inom socknen eller inom den stadsdel där han bodde kunde stå till tjänst åt den husägare som inte själv ville eller kunde rödfärga sitt hus. Rödfärg i pulverform från Falun eller Dylta eller något annat bruk köpte man i handelsboden och koka- de färgen i en stor kittel enligt det recept som fanns på rödfärgstunnan. Vatten, järnvitriol och rågmjöl skulle blandas i rätta proportioner innan färgpulvret tillsattes, och ofta tillade rödfärgsgubben sillake, någon gång oxblod eller tran, enligt eget gottfinnande.

Så snart färgen svalnat en smula var den färdig för användning. Gubben doppade sin hornsugga i färgen och strök ut den flöddigt över stugans väggytor. Tack vare den korta, krum- böjda hornsuggans form kunde han med kraft arbeta in färgen i sågbrä- dernas ruggade ytor. Något svårare är det att få färgen att fästa i liggtim- rets slätbilade ytor, men när timmer- ytan så småningom blivit väderbiten bildar den ett bättre underlag.

Rödfärgen, vars röda färgämne hu- vudsakligen består av basiskt järnsul- fat som genom bränning omvandlats till järnoxid, är en typiskt svensk företeelse. Den har hos oss varit i bruk sedan slutet av 1500-talet, till en början sparsamt men sedan i alltmer ökad omfattning. Märkligt nog före- kom under 1700-talet en icke obetyd- lig export av svensk rödfärg till Norge och Danmark, Tyskland, Hol- land och Ryssland — ett år på 1780-

27. Rödfärgsgubbe
i arbete. Sepiateck-
ning av Ad. Ulr.
Schützerantz
omkr. 1830. Natio-
nalmuseum.

talet rent av 700 tunnor till Holland och 640 till Ryssland enligt Tullverkets exportlistor.

Ännu i dag skulle man kunna köpa ren Falu rödfärg i pulverform. Men eftersom de flesta människor nu för tiden drar sig för besväret med kokning av färgen och då det dessutom finns färdig färg i flytande form att köpa — och även i pulverform med

olika tillsatser och bindemedel som kan lösas i kallt vatten — så är det numera knappast någon som vill försöka sig på rödfärgskokning.

Rödfärgen är inte bara en bra och billig färg på sågat virke, den är också i viss mån ett träkonserveringsmedel. Enligt "Hushålls-Magasin" 1762 skall den "bewarea träwirket ifrån röta och mal, emedan den inne-

håller järnwiktrio, som icke heller gör väggarne eldfångda såsom tjära, utan står mer emot eld, så at det är mer hushållning än granlåt at rödfärga sina hus”.

Tidigare på 1700-talet var det dock inte ovanligt att man blandade rödfärg och trätjära, särskilt då det gällde strykning av bilat virke eller hyvlade bräder. Vid en visitation i Seglora kyrka 1748 förordade biskop Göran Wallin detta recept och kyrkans spånklädda tak- och väggytor blev mycket riktigt strukna med denna blandning. Trettio år senare ansåg dock expertisen att oblandad rödfärg var bättre än tjärblandad, och i 1820-talets byggnadsordningar blev blandningen rent av förbjuden. I ett par byggnader på Skansen — utom Seglora kyrka även huset från Bondegatan 54 — kan man studera denna sorts rödfärgning på expån respektive hyvlat virke.

På ett gammalt rödfärgat hus är vanligtvis både väggar, knutlådor och vindskidor strukna med rödfärgen, medan dörrar och fönster jämte foder och fönsterluckor är oljemålade i någon grå färgton, mera sällan i vitt. Vindskidorna kan dock vara svarttjärade liksom även knutlådorna, i synnerhet på uthusbyggnader och torpstugor.

Rödfärgen är en slamfärg som fäster bra på ohyvlat virke och den är god ur ekonomisk synpunkt, eftersom färgpulvret är billigt i inköp och inte kräver olja. Under senare delen av 1700-talet då man gärna ville ha något ljusare alternativ till den mörka rödfärgen, prövade man ett annat billigt färgstoff till slamfärg, nämligen gulockran. Blandad med krita kunde

den ge rätt så vackra ljusgula färgtoner. I slutet av 1700-talet och under Karl Johanstiden var det i många städer ganska vanligt att uthuslängor och plank ströks med gul slamfärg. Men erfarenheten visade snart att denna färg inte alls kunde tävla med rödfärgen i hållbarhet, och den blev aldrig så framgångsrik som man tänkt sig. Gulockran var och förblev en oljefärg och som sådan en av de allra viktigaste för utvändig målning.

Då det gäller reparationer eller ersättning av skadade delar i ett gammalt hus, är det ur alla synpunkter riktigtast och mest effektivt att noga studera material och teknik i de aktuella detaljerna. Så vitt möjligt bör man använda ett material med samma egenskaper som i det skadade partiet, eljest uppstår gärna spänningar mellan ämnen med olika egenskaper. Man bör också i möjligaste mån söka efterlikna den äldre tekniken vid tillverkning och inpassning av ersatsdelar. Vinsten blir inte bara att de kulturhistoriska värdena bevaras, reparationen blir också mer hållbar och varaktig än om moderna — kanske effektiva men för byggnaden främmande — material och metoder kommer till användning.

Ofta kan det naturligtvis vara svårt att bestämma hur en detalj skall tillverkas och vilket material som kan stå till buds. Men på Nordiska museet och på andra museer i de större städerna kan den intresserade i regel få råd och anvisningar. Han kan få studera de gamla verktygen eller avbildningar av dem och därigenom sluta sig till hur de användes, och han

kan rentav i Nordiska museets arkiv i text och bild få ta del av intervjuer med gamla hantverkare som lärt yrket för bortåt hundra år sedan och på 1920-talet låtit sig utfrågas av museimännen. Museet har ett stort antal hantverksuppteckningar med tillhörande fotografier.

Om det gäller målade inredningsdetaljer bör man helst vända sig till en kunnig konservator. Denne kan med vissa lösningsmedel avlägsna flera lager av övermålning och ta fram originalfärgen utan att den skadas. Han kan också genom varsam iprickning göra gamla skador i färgytan mindre störande och ge den gamla färgen en skyddande ytbehandling. Men först och sist bör man vid alla reparations- och restaure-

ringsarbeten på gamla byggnader och deras inredningar hysa respekt för äldre tiders hantverkare, söka lära känna deras metoder och ta lärdom av det de åstadkommit. Man bör låta de gamla tingen själva berätta om hur de tillkommit.

Litteratur

Gustafsson, Gotthard, Skansens handbok i vården av gamla byggnader, 2 uppl., Sthlm 1972.

Hidemark, Ove & Stavenow-Hidemark, Elisabet, m. fl., Så renoveras torp och gårdar. Örebro 1973.

Holmström, Ingmar & Sandström, Christina, Underhåll av gamla hus. Sthlm 1972.

Rosén, Sander, Hjälpreda vid kulturhistorisk byggnadsinventering. Sthlm 1971.

SUMMARY

House building artisans in the guild era

The author gives a brief characterization of the artisans who worked in Swedish building production during the guild era—up to about 1850. He recommends that when repairs are to be made today or damaged parts are substituted in old houses as far as possible a material be used which has equal qualities as in the damaged part, otherwise, tensions can easily arise between materials

with different properties. One should also try to copy the older technique in manufacturing and fitting the substitute parts both because, in this way, cultural and historical values are preserved, and, also because the restored part will often be more durable than with modern methods—effective, perhaps, but uncongenial to an old house.

Handlagets bank

Ett friluftsmuseums särart ligger i att visa hela miljöer. Besökaren kan uppleva arbets- och hemmiljö genom att själv gå in i den. Friluftsmuseets rumsliga påtaglighet är dess styrka. Den kan också bli en svaghet.

Friluftsmuseets primära utställningsobjekt, husen, är inom museet utsatta för samma förslitning som på sina ursprungliga platser, ibland kanske mera, genom årstidernas växling, genom vind, regn, snö och sol. Till det kommer att nötningen genom besökarna kan bli en annan och större än den ursprungliga. För att bevara husen i sitt rätta skick krävs intensivt underhåll. Då kommer svagheten in.

Hus i ett friluftsmuseum är samlade för att visa, konkret och i detalj, hur man byggt och bott på bestämda ställen vid bestämda tillfällen. De är dokument i full skala, lätt tillgängliga för envar som vill ta del av dem. Men deras dokumentariska värde är beroende av den vård vi ger dem.

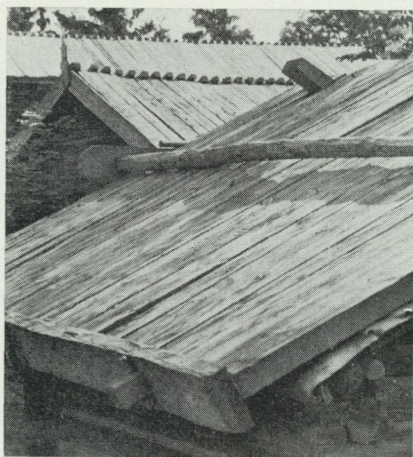
Det har alltid varit lättare att ekonomisera en flyttning än att skaffa medel till underhåll. En flyttning innebär en nyhet. Den är spektakulär, lockar nya besökare, ger fest och glans. Efter högst tio år behöver huset vård. Då är pengarna ofta svåra att locka fram, trots att samma hus fortfarande är en lika stor nyhet för varje ny besökare.

Vården hör till museets vardag och den är inte glansfull. Men den är viktig, om vi skall kunna lämna arvet i behåll till våra efterkommande utan förvanskning och tillägg. Då krävs det, att vi vet hur varje byggnad skall underhållas, för att förbli ett dokument och inte stegvis förvandlas till en kopia av sig själv. Det borde för varje byggnad i ett friluftsmuseum finnas en beskrivning av hur man brukade sköta underhållet vid den tid och i den trakt som huset kommer ifrån.

Vi skulle t. ex. vilja veta vad en bonde i Hälsingland ansåg för hundra år sedan om underhållet av en manbyggnad. Hur länge fick rödfärgen regna bort innan han fann tiden inne för ommålning? Hur målade han då? Strök han om oljefärgen på förstukvisten på samma gång? Eller kanske oftare? När kittades fönstren? Bytte man ett trasigt taktegel så fort det gick sönder eller väntade man tills flera sprack? Hur ruten fick en taktänna bli innan man gjorde en ny? Hur ofta skiftades takveden på ladugårdens nävertak?

Sådana frågor behöver vi svar på för att kunna visa husen i sitt rätta skick. Med rätt skick menar jag det tillstånd som husens brukare ansåg att de borde ha enligt ortens vanor. Vi behöver lära känna de normer,

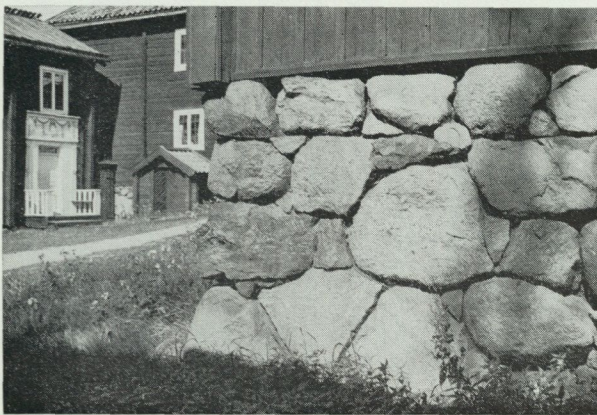
1. Vedtak lägges
numera sällan annat
än på musealt beva-
rade hus. Alvros-
gården, Skansen.
Foto 1974.

som hör samman med husen vi bevarar. Kraven på husens skick torde ha varit särdeles olika hos t. ex. en bruksägare, en bonde, en torpare och en hantverksmästare. Därför bör vi söka precisera vad de och andra husägare kan ha ansett. Eftersom deras åsikter borde vara vägledande i vårt arbete nu och framdeles.

Jag anser inte att vi vid flyttning och underhåll av gamla byggnader skall tillämpa enbart gamla metoder och gamla material. Kompromisser har hittills ansetts nödvändiga och försvarbara och kommer nog att så

2. Grundläggning i
kallmur av gråsten
fordrar stor övning.
Delsbogården,
Skansen. Foto 1974.

förbli. Dels av ekonomiska skäl, dels för att vi måste lägga ett evighetsperspektiv på bevarandet, som de gamla husägarna inte var tvungna till. Därför gör vi bättre husgrunder, dränerar omsorgsfullare kring husen, tryckimpregnerar syllstockar o. s. v. Därigenom fördröjer vi husens åldrande.

Varje gång vi inför en nyhet i ett gammalt hus avviker vi från det gamla mönstret. Då bör vi känna hela mönstret, för att veta att inte vårt ingrepp stör helheten, kanske rentav förorsakar skador på andra delar av huset, där vi inte ändrar något. Det fordrar alltså kunskap om bygghetoder och byggnadsmaterial i äldre tid och den är för närvarande otillräcklig. Forskning pågår på flera håll, men mycket återstår och bristen på publicerade resultat är påtaglig och kännbar. Framtagande av byggnadsmaterial är ofta mycket arbetskrävande, men det största problemet är tillgången till hantverkare, som behärskar arbetsmetoderna.

Hur mycket vi än klargör genom att sammanställa uppteckningsmaterial, äldre arbetsbeskrivningar, ritningsmaterial, detaljstudier av äldre hus o. s. v., återstår ändå något mycket betydelsefullt vid utförandet av byggnadsarbetet — handlaget.

Äldre hus är hantverksmässigt byggda av grundläggare, murare, timermän, snickare, målare m. fl. och de lärde inte sina yrken genom att läsa utan genom att praktisera tills de hade dem i händerna. Praktikens tradition tål inte några luckor, då försvinner kunskapen.

Därför behöver landets alla gamla hus, vare sig de står i friluftsmuseer

3. Håsjöstapeln på Skansen är klädd med spån. Att täcka en sådan yta kan nästan jämföras med fanéring av en rokokobyrå. Det krävs handlag. Foto 1974.

eller finns kvar på sina gamla platser som hembygdsmuseer, byggnadsminnen eller byggnadsminnesmärken, tillgång till en stab av byggnadsarbetare. Den måste i sig rymma alla de specialister som kan komma ifråga, med flera representanter för varje specialitet.

Denna stab kan fortfarande rekryteras bland äldre yrkesmän, men inte länge till, ty några nya utbildas inte, eftersom det industriella byggandet inte längre har behov av specialitéer, som ännu för något årtionde sedan var en självklarhet i branschen. Byggekranarna och fabrikerna har tagit över, och vad som tidigare tillverkades på byggplatsen kommer nu färdigt för montering. Den utvecklingen varken kan eller vill museerna och kulturminnesvården hindra eller hejda, men eftersom de vill att deras gamla hus skall ha kvar sin karaktär, så fordras att den gamla yrkesskickligheten bereds möjlighet att fortleva för underhållet av detta stora byggnadsbestånd.

Inte bara det musealt bevarade byggnadsbeståndet har behov av sakkunnig arbetskraft. Saneringen av äldre fastigheter i våra städer har länge fortgått utan nämnvärd hänsyn till de gamla husens egna förutsättningar och mest haft formen av en kostnadskrävande, total ombyggnad med höga hyror som följd. En insikt tycks långsamt ha börjat vakna om att ett hantverksmässigt underhåll i förening med måttlig modernisering skulle kunna ge ett resultat som godtoges av de flesta och dessutom kunde bli billigare.

En sådan sanering anpassar arbetsinsatserna efter husen i stället för tvärtom och tillvaratar därigenom hu-

sens kvalitéer på ett bättre sätt. Att sanera så fordrar ett bevarat hantverkskunnande.

En handlagets bank behöver skapas. Ett kapital av kunnande avsätts, vars ränta i form av specialistarbete investeras i det gamla husbeståndets vård. Det bör betonas att det är underhåll husen fordrar. De bör aldrig tillåtas förfalla så mycket att de kräver genomgripande restaureringar. Då blir risken för förändringar och förvanskningar stor. Deras kulturhistoriska värde minskar i samma takt som reparationskostnaderna ökar. De bevarade gamla husen är spridda över hela landet. Det vore opraktiskt och dyrbart att ha underhållarna stationerade långt från det som skall underhållas. En kraftig spridning är nödvändig. Men för nyutbildning, fortbildning, omskolning och möjlighet till en jämn praktik är det nödvändigt att ha centraler, där det finns konstant möjlighet till undervisning i samband med övningsobjekt. Skansen är en lämplig sådan central. Skansen har redan ett lag yrkesmän tränade inom flera specialitéer, men har behov av och utrymme för flera.

Skansens bestånd av byggnader är så stort, att där föreligger ett konstant behov av underhållsarbete av skiftande slag. Skansen utnyttjas sedan många år som studieobjekt av bland annat Tekniska högskolan och SIFU. Det förefaller mycket lämpligt att också använda Skansen för utbildning i äldre byggnadsteknik i samarbete med de institutioner som har intresse av, att landets gamla byggnadsbestånd vårdas på ett hantverksmässigt riktigt sätt.

I byggbranschen framkommer var-

4. John Gjers, Skansen, riktar kanten på en golvbräda i Stora Gungan. Bräderna i det här golvet hade mycket varierande tjocklek. Därför måste varje bräda läggas in individuellt och kilar under. Kilar ligger på bänken till vänster. Foto 1974.

je år nya material och metoder, och förändringar sker ständigt. Då är det värdefullt att ett friluftsmuseum som Skansen baserar sitt underhåll på traditionella material och metoder och därigenom kan fungera som en likare mot vilken nya material kan jämföras. Det bör vara en av friluftsmuseets uppgifter. För att den skall bli möjlig att fullfölja krävs teoretisk kunskap, tillgång till rätt byggnadsmaterial och, framför allt, praktisk hantverksskicklighet av det slag som endast uppnås genom trägen övning. Därför behövs en handlagets bank. Den är viktig inte bara för museer utan också för alla gamla hus.

SUMMARY

The "Bank of craftsmanship"

The primary exhibits of an open-air museum—houses—are exposed to wear from the succession of seasons, from wind, rain, snow and sunshine and from the traffic of visitors. Intensive maintenance work is needed to preserve them. Care is indispensable if each building is to be kept in its intended state and not warped.

Proper upkeep will require knowledge of older methods of building and maintenance, availability of old types of building material and, above all, personnel capable of mastering the old techniques by way of handicraft.

It is not only for houses in open-air museums that this requirement is valid but also for other houses that are preserved in their original location and a large set of residential buildings in our cities.

The country's old buildings need to have within reach a special staff of building workers, a "bank of craftsmanship". This bank would contain all such

Handlagets bank bör ha många intressenter. Riksantikvarieämbetet, byggnadsstyrelsen, Statens institut för byggnadsforskning, Statens institut för företagsutveckling, landets friluftsmuseer och kommunernas organ för sanneringsfrågor har alla behov av tillgång till kunniga yrkesmän för underhåll av värden som börjar kännas väsentliga för allt fler. Hur handlagets män skall rekryteras, organiseras och stationeras och hur deras handlag bäst skall utnyttjas måste alla intressenterna enas om. Men det hastar att enas, för medan utredningarna växer är det risk att handlaget dör!

specialists as might come into question. They could not be stationed in one place in the country but would have to be at hand in many places. However, for schooling of new adepts, advanced training and reschooling and in order to have the possibility of continuous practice it would be necessary to set up centres. At these there would be constant opportunity for schooling and application to real training objects. Skansen is a suitable centre of such kind.

A "bank of craftsmanship" ought to have many interested customers among the representatives of open-air museums, monument conservation, and municipal reconstruction activities. How the craftsmen are to be recruited, organized and stationed and how their manual skill should be used for the best will have to be agreed on by the interested parties. However, time is short for agreement to be reached, because while investigation reports accumulate the craftsmanship may die.

Att flytta hus till museum

Varför började man flytta hus till museum? Det kan nog ses som en logisk konsekvens av de kulturhistoriska museernas föremålssamlande. När många, under en lång tid, samlat tiotusentals föremål för att belysa mänskligt liv och verksamhet, är det naturligt att någon till sist skulle gripas av tanken att samla också hus och ställa ut dem till beskådande.

Att bevara hus där de stod var inte något nytt, när Skansen öppnades som världens första friluftsmuseum 1891. Det hade man gjort länge och av flera anledningar, men att betrakta hus som mobiler och sammanföra dem från olika ursprungsorter i ett försök att skapa en flerdimensionell bild av ett helt land, det var en nyhet.

I det nittiotal, som fann en tanke bli verklighet i Hazelius' Skansen, hade inte många möjligheter att själva resa och se hur Sverige såg ut. Svenska Turistföreningen, bildad 1885, samma år som Hazelius köpte sitt första hus till friluftsmuseet, hade börjat verka för att svenskarna skulle lära känna sitt land, men få hade råd till det.

Det var kanske samma fåtal, som bildade Skansens första publik, men början var gjord, att här kunna göra en resa i tid och rum för en billig biljett och många reste till sist.

I vår tid, som alltmera intresserar sig för miljö, ger friluftsmuseet fortfarande oöverträffat åskådliga exempel på mänsklig närmiljö. Det kan av naturliga skäl sällan återge större komplex och kräver självfallet den komplettering som bevarandet av bostäder, industribyggnader o. s. v. på ursprunglig plats innebär, eftersom miljö inte bara är hus utan i lika hög grad omgivning kring husen.

Genom att flytta hus till ett befolkningscentrum når man en stor publik. Den synpunkten var vägande, när Skansen skapades och kommunikationerna inte så utbyggda, och den gäller än idag. Det är lätt att avläsa i besöksfiffror på Skansen jämförda med siffror från anläggningar på ursprunglig plats.

Samlingen av byggnader på en begränsad yta innebär möjlighet till överblickar och jämförelser. Genom de sammanförda miljöernas stora utsträckning geografiskt, tidsmässigt och socialt kan också programverksamhet och visningar få en bredd och variation, som ger publiken större chans till kulturhistorisk inlevelse och stimulans än många andra museala verksamhetsformer. Friluftsmuseet är ett utomordentligt medium för förmedling av känsla och kunskap om grunden till vår egen tid.

Friluftsmuseernas möjligheter har

1. Ravlundagården
på Skansen. Bo-
ningslängans syd-
sida med den ut-
skjutande bakugnen.

2. Ett hörn av Rav-
lundagården med
östra loglängan och
boningshuset. Foto
1938.

efterhand blivit uppmärksammade i allt flera länder och från att ha varit en tämligen exklusivt skandinavisk företeelse har deras utbredningsområde nu kommit att omfatta hela nord-Europa med pionjärer också i andra världsdelar.

Det ligger i friluftsmuseets natur att kunna introducera besökaren i bebyggelsehistoria och därigenom väcka intresse för de miljövärden som ännu finns kvar i landet. Friluftsmuseer kan och har skapat en del av den opinion, som nu hävdar att gammal bebyggelse skall få vara kvar i större utsträckning än vad den tillåtits göra, särskilt i många städer under det senaste decenniet. Det är viktigt att inse, att friluftsmuseernas önskan om att till sig flytta karakteristiska exempel på miljöer, inte är någon konkurrens med kulturminnesvårdens strävanden, utan tvärtom bidrar till att underbygga detta arbete.

Ett friluftsmuseum får heller inte, lika litet som andra typer av museer, tappa kontakten med nutiden, utan måste ständigt bygga ut sina samlingar med miljöer, som illustrerar närliggande tid.

Flera, även museimän, har hävdat att friluftsmuseerna borde sluta samla hus yngre än från 1800-talet, och dokumentera resten arkivaliskt. Den som hävdar en sådan åsikt har inte gjort klart för sig, att friluftsmuseerna är en av de broar som leder nutidsmänniskan över från dagens miljö till gårdagens. Vem bygger en bro med fäste bara vid bortre stranden? Tiden flyttar vår strand och museerna skall bygga nya brofästen.

Mycket kan visas i bild och skrift, men ett mediabyte gör det omöjligt

att uppleva miljörepresentationen på ett likvärdigt sätt. Därför fortsätter vi att flytta hus till museer. Att välja vad som skall flyttas är svårt. Ett friluftsmuseum kan aldrig ge någon fullständig bild, bara prov. Så mycket viktigare är det att välja proven, så att de visar miljöer som varit vanliga för stora eller särskilt betydelsefulla grupper av befolkningen, med exempel både från dem som levde bäst och dem som levde sämst. Det sista är inte minst viktigt. I många museer världen över är tendensen starkt märkbar att endast uppmärksamma det yppersta.

Det påvra är lika viktigt och skall inte undertryckas. Balansgången är svår men måste prövas. Ett friluftsmuseum som vill ta större grepp bör också undvika det alltför personliga och unika, om det inte är av sådan karaktär, som t. ex. Carl Larssons hus i Sundborn, att det påverkat många andra i deras miljöutformning.

På Skansen är framtidsplaneringen närmast inriktad på kompletteringar av Stadskvarteret, som i alltför hög grad saknar nutidsanknytning. Djurgårdens ridhus kommer troligen att snart företa sin under lång tid förberedda flyttning till annan plats på Djurgården, och då får Skansen möjlighet att på dess tomt bygga vidare på Stadskvarteret, som för närvarande representerar sent 1700-tal och tidigt 1800-tal med enstaka inslag från 1800-talets senare del.

Ett annat urvals- och flyttningsproblem har dock prioriterats. Skansens skånska gård från Ravlunda i Österlen brann ned på en timme den 16 juni 1972 av orsaker, som inte är säkert kända. Ravlundagården, som

flyttades till Skansen 1912—13, var en halmtäckt, fyrlängad bondgård, där boningshuset var uppfört i korsvirke och uthusen i en blandning av korsvirke och skiftesverk. Boningslängans planlösning och detaljutformning visade sydsåskiskt byggnadsskick med dess påverkan av kontinentala förebilder.

Större delen av gården torde ha härrört från 1700-talet, men den var på Skansen inredd i det skick den hade under 1800-talets andra hälft. Ett flertal av inventarierna hade följt med gården till Skansen.

Kort efter Ravlundagårdens brand erbjöds Skansen av Albo härads hembygdsförening att förvärva dess gård i Bondrum, Fågeltofta socken. Efter som Bondrumsgården var av alldeles samma slag som Ravlundagården och därför av mycket stort intresse för Skansen fördes förhandlingar om köp under hösten 1972. Under förhandlingarnas gång framkom att gården sedan 1956 var förklarad som byggnadsminne. Om Skansen från början varit informerat om detta förhållande hade någon fråga om flyttning sannolikt aldrig väckts. Ärendet fullföljdes emellertid och sedan riksantikvarieämbetet icke ansett sig kunna medge tillstånd till en flyttning, avskrev Skansen projektet.

I samband med den presspolemik som fördes, när underhandlingarna om Bondrumsgården pågick, höjdes även röster med förslag om att Skansen i stället för att flytta en gård skulle bygga en kopia av Ravlundagården. Sådana lösningar har tillgripits på flera friluftsmuseer, också på Skansen, när det inte funnits någon möjlighet att flytta en originalbygg-

nad. Det är dock en utväg som skall utnyttjas i sista hand.

Man måste i det sammanhanget ta hänsyn till museets dubbla uppgift, att dels bevara gamla byggnader som tredimensionella originaldokument, visande en bestämd trakts och tids byggnadssätt, dels levandegöra ett sådant stycke miljö för publiken. Den senare delen av uppgiften kan med framgång genomföras i en byggnadskopia, men inte den första. Så långt det överhuvud taget är möjligt skall byggnader på Skansen vara original och kunna göras till föremål för studium och undervisning i byggnadsteknik. En kopierad byggnad har ur den synpunkten ett väsentligt mindre värde.

Sökandet efter en sånsk gård fortsatte därför och i samråd med de båda landsantikvarierna i Skåne utsändes i augusti 1973 en skrivelse till 57 hembygdsföreningar i landskapet. Skansen utgick från att de skulle ha ett intresse för att Skåne också i fortsättningen skulle finnas representerat i det enda svenska friluftsmuseum, som har hela landet till samlingsområde. Vi vädjade därför om hjälp med att finna en gård, som kunde ge en levande bild av sånsk miljö.

Skansen sökte i första hand en fyr- eller trelängad gård med ett eller flera korsvirkeshus, av vilka något eller några var halmtäckta. Man kunde exempelvis tänka sig en gruppering med en boningslänga i korsvirke, vars fyllningar bestod av tegel eller klining, och där taket var täckt med halm eller tegel. Uthusen kunde vara i korsvirke, skiftesverk eller en blandning av dessa tekniker. Murning i tegel eller gråsten vore också tänkbar.

3—4. Bondrums-
gården i Fågeltofta
socken. Som fram-
går av bilderna är
den mycket lik
Skansens nedbrunna
Ravlundagård. Foto
1973 och 1923.

5. Kumlatofta 5:7 i
Everlövs socken.
Foto 1973.

Tomtplatsen till förfogande mätte 28 × 30 m. Byggnaderna behövde inte vara uppförda samtidigt, men helst höra till samma gård. Önskvärt vore att boningslängan kunde återställas med sitt gamla spiskomplex, där husmodern lagade mat, stående i skorstenen, från vars nedre del också bakugn, malkölna och biläggaru gn eldats. Uthusen fick gärna vara yngre, eftersom det då skulle bli lättare att använda dem för djurhållning och därigenom ge gården ett levande intryck. Tidsgränserna för anläggningen kunde ligga inom en period från 1700-talet till tiden kring första världskriget.

Som en följd av denna skrivelse och det arbete landsantikvarierna samtidigt nedlade på att söka efter lämpliga objekt framkom en lista med ett femtontal namn, av vilka sex styc-ken utvaldes för närmare studium.

Två gårdar låg i Kristianstads län i Järrestads och Kverrestads socknar medan de övriga hörde till Malmöhus län och låg i Everlöv, Hög, Lövestad och Mölleberga socknar.

Med ägaren till en fastighet i Kumlatofta i Everlöv fördes tämligen långvariga förhandlingar med anledning av att Skansen där skulle ha kunnat förvärva en mycket god ersättning för Ravlundagården, men då förhandlingarna inte tenderade till att leda till en för museet acceptabel lösning, slopades även detta projekt.

Av de återstående fem gårdarna utvaldes tre i Järrestad, Kverrestad och Hög som speciellt ägnade för fortsatt diskussion och efter en slutlig genomgång av dessa objekt, vilka samtliga utgjordes av fyrlängade gårdar utvaldes Hög 18 i Hög socken i Harjagers härad eftersom den bäst tillgodosåg Skansens önskemål.

6. Lunnarp 2, Kverrestads socken. Foto 1973.

7. Järrestad 15, Järrestads socken. Foto 1973.

När Skansens val meddelades ägaren av Hög 18, lantbrukare Karl Åkesson, överraskade han oss med att icke begära någon köpeskilling för gården utan skänkte den som gåva. För den stora generositeten har vi tackat honom, men vill gärna upprepa tacket också här.

Gåvan omfattade fyra byggnader på fastigheten Hög 18. Tillsammans bildar de en fyrlängad gård med boningshus, stall och två loglängor. Stallet är murat av bränt tegel och täckt med eternit medan de övriga byggnaderna är uppförda dels i korsvirke, dels av obränt tegel och takade med halm. En del av korsvirket är fyllt med lerklining, en del med obränt tegel och i några väggar har de ursprungliga fyllningarna avlägsnats och ersatts med brädbeklädnad.

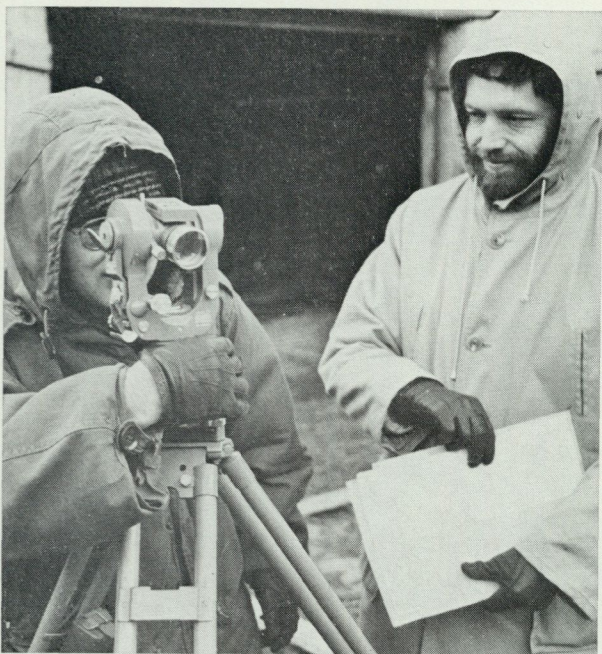
Enligt för närvarande tillgängliga uppgifter har gården på 1820-talet utflyttats i samband med enskifte från Högs by till sin nuvarande plats. Stallbyggnaden ombyggdes i tegel strax efter första världskriget. Gården köptes 1925 av givarens fader, som avsett att den skulle bli bostad för en av hans söner, medan gårdens övriga åbyggnader (en trelängad anläggning som nu bebos av Karl Åkesson och hans syster Betty) skulle ärvas av en annan son. Det visade sig emellertid att de gemensamma ägorna, ca 40 tunnland öppen jord, inte räckte till försörjning av två familjer. Därför har endast uthusen kommit till användning för djur, foder och redskap medan boningslängan stått oanvänd sedan 1925. Alla husen har emellertid kontinuerligt underhållits. Bland annat lades nya halmtak så sent som 1967.

Målsättningen för flyttningen av denna gård till Skansen är att så troget som möjligt återge gården dess skick från perioden 1920—25, den sista tid, som den var bebodd. Denna tid väljs därför att vi då har möjlighet till en säker rekonstruktion. Mäniskor finns som kan ge uppgifter om gårdens dåvarande utseende och utrustning. Endast smärre förändringar behöver vidtagas i gårdens nuvarande skick. Inventarier från 1920-talet och tiden närmast dessförinnan kan anskaffas till rimliga kostnader. Skansen, som på lantbrukets område förblivit på slagtröskningens stadium, tar genom detta tillskott till byggnadsbeståndet ett välbehövligt steg in i maskinåldern. Dessutom ger den sent och väl uppförda stallbyggnaden möjligheter till djurhållning i gården året om. Hästar, kor, grisar och höns skall ge gården liv och doft. De djur vi sommartid visat i Oktorpsgården flyttas hit, och kan här få en permanent stationering.

Förberedelserna för gårdens flyttning till Skansen påbörjades i oktober 1973 med en preliminär uppmätning och fotografering av Skansens byggmästare Bo Kumerius och författaren. Samtidigt träffades en överenskommelse med arkitekten Bengt Hellborg, Åkarp, om att han skulle företa en detaljuppmätning av gårdens alla hus enligt de normer, som under senare år tillämpats vid Frilandsmuseet i Köpenhamn vid flyttning av korsvirkesbyggnader. Metodiken diskuterades med arkitekt Frode Kirk vid Frilandsmuseet, som varit vänlig nog att på vår begäran komma till platsen. I uppmättningsarbetet ingår också att dokumentera gårdens sten-

8—9. Hög 18:1,
Högs socken. Foto
1974.

10. Fotogrammetrisk uppmätning av Hög 18:1. Per Nordin och Gösta Arvastson. Foto 1974.

11. Hög 18:1. Stallängan, boningshuset och den västra loglängan. Foto 1974.

läggning, vilken med sitt rutnmönster bör överföras till Skansen.

Uppmättningsarbetet har under vintern och våren framskridit så långt det är möjligt med hänsyn till att nedtagning ännu inte påbörjats av någon byggnad. Uppmätningen kan inte avslutas förrän i samband med nedmonteringen.

Av en lycklig slump har också en annan typ av uppmätning kunnat tillföras det material som samlas om gården. Fil. kand. Gösta Arvastson vid Folklivsarkivet i Lund har nämligen inlett ett samarbete med forskningsingenjör Per Nordin vid Tekniska Högskolan i samma stad. Det går ut på att finna enkla rutiner för användning av fotogrammetrisk uppmätning av byggnader. Som ett lämpligt objekt för sin verksamhet har de bl. a. valt att mäta upp Hög 18. Vi kommer alltså att här kunna jämföra denna metodik med det sedvanliga ritandet med hjälp av lod, tumstock och måttband.

12. Hög 18:1. Av den ursprungliga trädgården återstår en smal remsa längs boningshusets sydsida. Foto 1973.

Hög 18 har ursprungligen haft en trädgård i anslutning till boningslängans utsida. Större delen av den hade sedan många år avlägsnats och jorden lagts till den övriga åkermark, som omger gården på tre sidor. Den fjärde sidan gränsar mot tillfartsvägen till fastighetens andra gård, där Karl och Betty Åkesson bor. Av trädgården återstår endast en smal remsa, beväxten med ett antal buskar och prydnadsväxter, vilka artbestämts och förtecknats för att i sinom tid överflyttas till Skansen. Där finns tyvärr inte mark nog att återge hela den ursprungliga trädgården, men så stor del som utrymmet medger skall återställas till samma skick, som den haft på 1920-talet.

Innan byggnaderna tas ned och transporteras till Skansen skall förberedande arbeten göras på den blivan-

de tomtplatsen, där tidigare Ravlundagården låg. Höjdförhållandena på tomtplatsen och vid Hög-gården stämmer tämligen väl överens, men en viss schaktning behövs för en exakt inpassning i terrängen.

Med ledning av den preliminära uppmätningen skall fyra betonggrunder gjutas ner till frosthjort djup, med övre ytan så anpassad att husens ursprungliga enkla stengrunder kan läggas därpå utan att betongen blir synlig. Till stallet skall framdras ledningar för avlopp och vatten. Gårdsplanen skall förses med dränering, som ansluts till avloppsnätet.

När alla förberedande arbeten är klara kan nedmonteringen av byggnaderna ta sin början. För detta arbete har bidrag sökts genom Arbetsmarknadsstyrelsen. Arbetsledningen skall handhas av Skansens egen per-

13—14. Hög 18:1. I Boningshuset finns den gamla skorstensstocken kvar, vars nedre del utgjort gårdens ursprungliga kök. Spåren efter den borttagna bakugnen är så tydliga att den kan rekonstrueras. Luckan, genom vilken biläggargugnen i stugan eldades, finns ännu kvar. Foto 1974.

sonal, som skall finnas på platsen under hela arbetets gång och svara för fortlöpande dokumentering av byggnaderna genom fotografering och beskrivning, uppmärkning av samtliga detaljer, nedtagning, upplagring och transport. Samtidigt fullföljer arkitekten sitt åtagande att utföra den kompletta uppmätningen.

En ledande princip vid nedtagningen av husen är att samtliga byggnadsdelar såvitt möjligt skall bevaras för återinpassning. Viss lagning och ersättning av virke torde behövas, men blott där det bedöms som nödvändigt. Stallbyggnadens murtegel bör kunna rensas för återuppmurning. Det kan bli svårare att rädda det obrända teglet i boningslängan. Där kan endast kommande erfarenheter från riv-

15. Hög 18:1. Infarten till gårdsplanen mellan stallet och norra log-lången. Foto 1974.

ningen visa hur stor procent råtegel som måste nytillverkas.

I de väggfält, som fortfarande har kvar sin lerklining, skall materialet sparas för återbruk. Till återstående väggfält torde lermaterial kunna erhållas från tegelbruk i socknen. Möjligheterna skall undersökas för att er-hålla råsten i rätt format från samma ställe, liksom lämplig lera för murning av råstensväggar, skorstenar och bakugn.

En förändring anser jag nödvändig. Gårdens halmtak är nu lagda på öppen läkt enligt samma metod som tillämpats på Ravlundagården. Det var den omständigheten som orsakade att branden i Ravlundagården fick ett så katastrofartat snabbt förlopp. Det tog knappast mer än tio minuter från

det att branden först observerades i gårdens ena hörn, till dess samtliga längor var övertända genom att de öppna halmtaken fungerade som lun-tor.

Vådan av halmtak har länge varit känd och många metoder har försökts att impregnera halmen, så att den inte blir så eldfängd. Man kan exempelvis bespruta halmen med vatten-glas, så att den tillfälligt blir svårantändlig, men en sådan behandling måste upprepas minst en gång per år och ger ändå ett osäkert skydd till ett tämligen högt pris. Någon verkligt varaktig impregnering, som tränger in i halmen och stannar kvar, har man ännu inte lyckats uppfinna. Därför kommer vi att införa ett brandskyddande skikt mellan halmen och un-

derlaget enligt en metodik, som vi tillämpat vid andra halmtaksomläggningar på Skansen efter Ravlundagårdens brand. På den gamla halmtäkten har vi där lagt korrugerad plåt som bärning för stenullsmatta, vilken i sin tur får bära en ytterligare omgång läkt att binda halmen i. Förhoppningsvis kommer denna konstruktion att kunna förbättras i sina detaljer. Det väsentliga är att införa en brandsäker isolering mellan halmtaket och huset i övrigt så att en eventuell brand inte kan spridas varken underifrån upp i halmen eller vice versa.

Hösten 1973 fastställdes riktlinjerna för dokumenteringen.

De anvisningar om sin historia, som byggnaderna själva ger, skall kompletteras genom intervjuer och genom ett framtagande av arkivalier, som ger uppgifter om gården och dess invånare. Härvid skall eftersträvas en så fullständig kunskap som möjligt rörande gårdens förhållanden från ursprungstiden i Högs by och till nutid med särskild betoning av förhållandena på 1920-talet, den tid som skall återges på Skansen.

Förutom själv husens historia skall ägornas omfattning och art klarläggas, före och efter skiftet. Vilka människor har bott i gården? Vilka djur har de haft. Vad har funnits i gårdens alla utrymmen av möbler och husgeråd, textil utrustning, kläder, förråd, maskiner och redskap? Arbetsåret på 1920-talet, byggnadsunderhåll, bostadsvanor, uppvärmning, matlagning och arbetsfördelning hör till vad som skall undersökas.

Bland annat måste en så fullständig förteckning som möjligt göras över gårdens lösöre på 20-talet att ligga till grund för anskaffning av inventarier och dess placering i gården på Skansen.

Intervjuerna torde med få undantag kunna genomföras inom socknen. Arki-

valierna, d. v. s. lantmåterihandlingar, lagfarter, mantalslängder, bouppteckningar, kyrkoböcker m. m. är i första hand att söka i pastorsämbetet på orten. Landsarkivet i Lund och Lantmåteristyrelsen i Stockholm. Vissa arkivhandlingar finns också hos givarna.

Om det skulle visa sig svårt att i alla detaljer fastställa vilket lösöre som funnits i just denna gård på 1920-talet, så skall undersökningen för jämförelsens skull utsträckas även till andra gårdar i trakten.

Genom stort tillmötesgående från Folklivsarkivet i Lund har det varit möjligt att under vintern låta tre akademiker där, fil. kand. Eva Agrell, Catharina Fogelberg och Monica Sahlberg utföra ovanstående komplettering under ledning och överinseende av arkivarien vid Folklivsarkivet, Åke Werdenfels. Resultatet av deras teamwork föreligger nu i form av en 75 sidors uppsats, Hög och Hög 18.

Den ger en bakgrund till gården Hög 18 med särskild betoning av förhållandena i socknen under 1800-talet gällande befolkningssammansättning, näringsliv, skiften och byggnadstradition. Ägarelängden till Hög 18 har fastställts sedan början av 1700-talet och intervjuer har gjorts med dels Nelly Andersson och hennes broder Per, som bodde i gården mellan 1905 och 1912 samt Emil Åkesson, som bodde där 1912 till 1925. Särskilt intervjuerna med den sistnämnde har varit synnerligen givande och resulterat i en detaljerad framställning av den inredning och möblering gården hade under denna för Skansens del så betydelsefulla period.

Härigenom har vi fått ett värdefullt grundmaterial, som nu skall komplet-

teras genom ytterligare jämförande studier i socknen, särskilt med tanke på det inventarium som skall tillföras gården.

Önskemålet är att åstadkomma en i möjligaste mån komplett utrustning både ifråga om möbler, husgeråd, textil utrustning o. s. v. och av alla de redskap, maskiner och verktyg som erfordrades för gårdens drift på 20-talet. Slutresultatet skall vara sådant, att när skansenbesökarna kommer in i gården skall de ha känslan av att besöka en fungerande 20-talsgård, ett hem för en skånsk lantbrukarfamilj.

I byggnaderna finns redan nu åtskilligt lösöre, av vilka det mesta placerats där under tidens lopp av Karl Akesson och hans familj. Det mesta härav är väl ägnat att ingå i gårdens museala utrustning och Skansen har fått löfte om att medtaga vad vi önskar. Speciellt värdesätter vi här möjligheterna att i en skansengård visa en uppsättning lantbruksmaskiner från en tid som vi dessförinnan inte alls hade representerad.

För genomgång och katalogisering av detta föremålsbestånd samt en undersökning av hur jordbruket här bedrevs på 20-talet har arkeolog Per Hörberg engagerats.

Förutom den dokumentering av flyttningen som sker under arbetets gång genom uppmätning, beskrivning

och stillbildsfotografering vore det av stort intresse att hela arbetet skildrades på film. Trots att Skansen företagit så många flyttningar av hus finns inte en enda meter film från något av dessa tillfällen. Vi hoppas att vi nu genom fotografen Rolf Wohlin skall få en 16 mm färgfilm, som visar denna del av vårt arbete.

Liksom alla andra skansensus skall Hög-gården ha sin beskrivning i tryck. I den pågående nypubliceringen av Skansens Hus och Gårdar kommer den att få inta den plats som tidigare reserverats för Ravlundagården. Eftersom utrymmet där är mycket begränsat bör gården dessutom ägnas en egen volym i serien Skrifter från Skansen i likhet med de andra byggnader som flyttats under de senaste tio åren.

Tidsplaneringen var ursprungligen inriktad på att gården skulle stå färdig för skansenpubliken i september 1975. Därvid förutsattes att bidrag från Arbetsmarknadsstyrelsen skulle erhållas redan under hösten 1973. Arbetsmarknadsförhållandena utvecklade sig emellertid så, att något bidrag till projektet inte kunde utdelas vid den av oss alltför optimistiskt beräknade tidpunkten. Planeringen har måst förskjutas och det är i skrivande stund ej möjligt att beräkna, när den första besökaren kan få stiga in.

SUMMARY

Moving houses to museums

When Skansen was opened in 1891 as the first open-air museum in the world it was a novelty to collect houses as if they were objects and assemble them

in one place in an endeavour to show up the housing of an entire country. The open-air museum still offers unrivalled explicitness in illustrating human

immediate environment. It is rarely capable of reproducing larger habitation complexes and, therefore, requires the complementary preservation elsewhere of larger units *in situ*, since environment is not only housing.

By transferring houses to a museum in a population centre a large audience is reached, and the assemblage of houses in a limited area will create opportunities for survey and comparison. The extension of the displayed objects in geographical, historical and social dimensions will offer a basis for broad presentation in guided tours and activity programmes. The open-air museum, therefore, is an excellent medium for imparting a feeling for, and knowledge of, the background of our own time.

The outward limitation of the museum necessitates careful selection of the objects on display. The museum should show specimens of housing that has been characteristic of large or particularly important groups of the population.

Skansen has recently had to make such a choice when its farm from Skåne, "Ravlundå", burned down, cause unknown, on June 16th 1972. The farm was to be replaced by another one from the same vicinity. After much searching the final choice stood between a small number of farms, amongst which ultimately a farm from the parish of Hög in south-western Skåne was chosen.

The farm from Hög is a quadrilateral construction with living quarters, a stable and two barns. The stable is a brick building with roofing of corrugated asbestos cement (Eternit), while the other buildings are erected in half-timber work and from unfired bricks, with thatched roofs. Some of the half-timber walls have clay fillings, some have unfired bricks, and in a few of the walls the original fillings have been taken away and substituted by wood panelling.

The farm was probably moved out of the Hög village in the 1820s following a land parcelling operation twenty years earlier. The stable was rebuilt of bricks shortly after the first world war. The houses have been uninhabited since 1925 but nonetheless kept in maintenance. Skansen intends to move the whole farm to the open-air museum and in that location restore it to the state it had last time it was inhabited, in the 1920s. The older history of the farm can be reconstructed fairly completely from archives and maps. Its newer history will be documented by interviews.

The moving of the farm will be carried out by Skansen's own personnel. One basic principle in this work is that all building components must be saved for refitting. Certain repairs and replacements of timber may probably be required but will only be effected where this is deemed necessary.

In documenting the conditions prevailing on the farm in the 1920s the following is to be clarified: Which people lived on the farm; what animals they had, what furniture, household goods, textile furnishings, clothes, stores, machines and tools were kept in different parts of the farm; the working year in the 1920s, the maintenance of buildings, lodging habits, heating, cooking, partition of work. An inventory of the farm movables will form the basis for procuring the appropriate objects to be exhibited at Skansen.

The farm will be conventionally measured out by an architect, but in addition photogrammetric measuring will be tried here as an experiment. Furthermore, everything will be documented by description and photographing, before, during and after the resettlement. It is hoped that it will be possible to describe the whole removing operation in 16 mm colour film.

Byggnadsvård på Julita gård

Det år Nordiska museet ägnar sin årsbok åt temat byggnadsvård, kan museet redovisa ovanligt omfattande och mångskiftande byggnadsvårdande arbeten i egen regi. Härvid har museets traditioner på det praktiska fältet spelat en viktig roll. Under decenniernas arbete med hus på Skansen och på andra platser i landet har en byggnadsvårdande praxis vuxit fram. Principer och metoder har lagts upp och praktiserats av en rad tjänstemän vid museet och Skansen, som Axel Nilsson, Sigurd Erixon, Sigurd Wallin, Erik Lundberg, Gotthard Gustafsson, Gösta Selling och Erik Andrén. Som en del i deras arbete har den vetenskapliga dokumenteringen och behandlingen ingått. De arbeten på Julita gård som här skall beskrivas, hade inte kunnat utföras med så kort varsel om inte den antikvariska beredskapen varit hög. Dokumentation av dessa objekt fanns redan i foto, uppmätningar och uppteckningar, utförda vid olika tidpunkter under en lång följd av år.

Donator, Arthur Bäckström, har redan med sin museala gärning och i testamente angett huvudriktningen för den publika presentationen av Julita gårds herrgårdsanläggning. Sekelskiftet 1900 har på Julita hittills varit den epok som fallit sig naturlig att koncentrera uppmärksamheten på.

Detta är fallet även när de museala ambitionerna nu utsträcks till att omfatta godset i sin helhet. Nu som tidigare hindrar detta självfallet inte att behållna spår från äldre tider också tas till vara.

Museet har mot denna bakgrund de senaste åren sökt bevara, respektive väcka till liv alla kvaliteter som detta mellansvenska herrgårdslandskap med sin bebyggelse och spår av äldre tiders liv kan erbjuda som stoff för museipublikens fantasi. Främst på önskelistan har stått att med reparationer underhålla och vidmakthålla all befintlig bebyggelse på godset. — Detta har på senare år blivit allt viktigare för Nordiska museet — Sveriges kulturhistoriska centralmuseum — som jordägare, i en tid då det svenska landskapet och dess bebyggelse snabbt förändras.

Men Nordiska museet har också för avsikt att överföra betydande delar av sin museala verksamhet i Stockholm till Julita och upprättade därför 1971 en utbyggnadsplan, som utförligt presenterades i Fataburen 1972. Den går huvudsakligen ut på att i nybyggda lokaler dels åskådliggöra det svenska lantbrukets historia i utställningar m. m., dels i rationella lokaler skapa bättre villkor för förvaring, vård och överblick (även för allmänheten) av museets enorma sam-

lingar av föremål inom snart sagt alla områden av svenskt samhällsliv från 1500-tal till nutid, således en lands-ortsfilial till verksamheten i Stockholm.

Utbyggnadsplanen för Julita gård har i princip godtagits av alla berörda myndigheter. 1972 har Kungl. Maj:t uppdragit åt byggnadsstyrelsen att projektera lokaler för en beräknad kostnad av 20 milj. kr. Systemskisser för hela komplexet förelåg i mars 1973. Några månader senare erhöll byggnadsstyrelsen uppdraget att bygga första hälften av föremålsmagasinet. Det är förlagt till den s. k. Hästhagen ca 400 m NO om herrgården. Bygget startade i februari 1974 och skall vara färdigt på våren 1975. Vid inflyttningen 1975 kommer museet att i första hand placera sina omfattande lantbrukshistoriska samlingar där. Dessa samlingar inkluderar Kungl. Skogs- och Lantbruksakademins museisamling, vilken söker sin like även ur internationell synpunkt. I enlighet med utbyggnadsplanen skall Julita gårds marker och byggnader i framtiden i största möjliga mån göras tillgängliga för allmänheten. Där skall visas hur livet gestaltats för människorna vid stor-drift i Mellansverige från äldsta tid och fram till det moderna lantbruket. Den museala verksamheten i de nya lokalerna i Hästhagen får på så sätt en storslagen levande utställning som arbetsmiljö.

Katrineholmsregionen har under åren 1971—1974 varit hårt drabbad av arbetslöshet i bl. a. byggnadsbranschen. Museets mångåriga erfarenhet som byggnadsvårdande och förvaltande institution vid skötseln av fas-

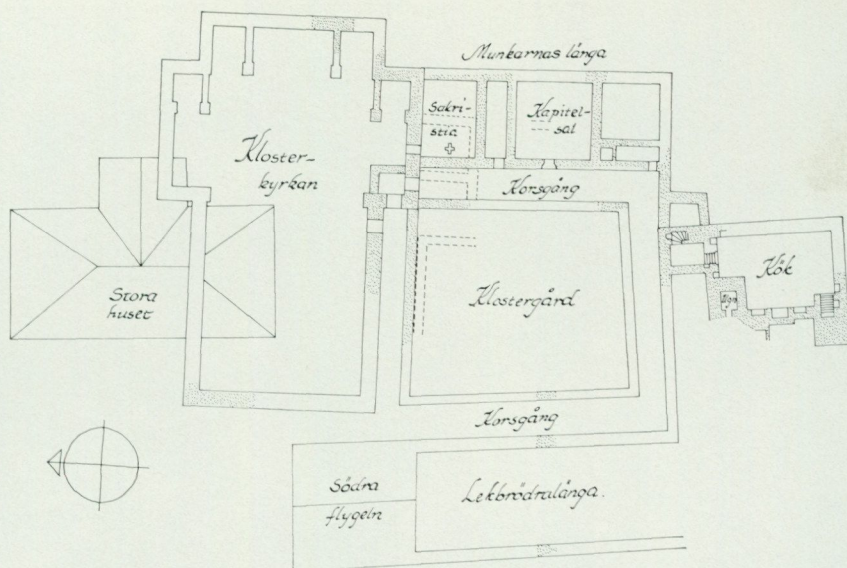
tigheter i olika landsdelar har därvid kunnat sättas in för att i byggnadssektionens regi driva en rad statliga beredskapsarbeten på Julita gård för ca 3 milj. kr 1971—1974. Beredskapsarbetena har ägnats åt att följa upp utbyggnadsplanens intentioner och förbereda den framtida publika presentationen av Julita gård. Avsikten är här att i en kavalkad av bild och text skildra vad museet sålunda kunnat utföra parallellt med byggnadsstyrelsens uppförande av nya lokaler i Hästhagen.

Museets byggnadssektion upprättade 1972 ett filialkontor för Nordiska museet på Julita gård. Härifrån har de olika beredskapsarbetena letts samtidigt som museet hållit en ständig representation på platsen inför nybygget i Hästhagen. Byggnadssektionen har som administrativa beredskapsarbeten, i samråd med länsarbetsnämnden i Eskilstuna och riksan-tikvarieämbetet, under två år projekterat en rad byggnadsvårdande företag. En hel del av dessa har kommit till utförande. Åtskilliga föreligger som beredskapsreserv, färdiga att tas i anspråk när arbetsmarknadsläget så kräver.

Julita kloster

En sanering av vatten- och avlopps-försörjningen för herrgårdsområdet och vårdshuset var en förutsättning såväl för den redan befintliga verksamheten som för en utökad. 1971—1972 utfördes detta arbete i två etapper varav en som beredskapsarbete. Eftersom arbetet kom att beröra lämningar efter Julita kloster krävdes en antikvarisk kontroll som utfördes av byggnadssektionen i samråd med

1. Situationsplan
över Julita klost-
ers läge i förhållande
till herrgårdsan-
läggningen. Pricka-
de partier avser
murar som utgrävt.
Kyrkan sluter klos-
terfyrkanten i norr.
Schakten är åter-
fyllda 1974. Plan-
skiss av Ralph
Edenheim.

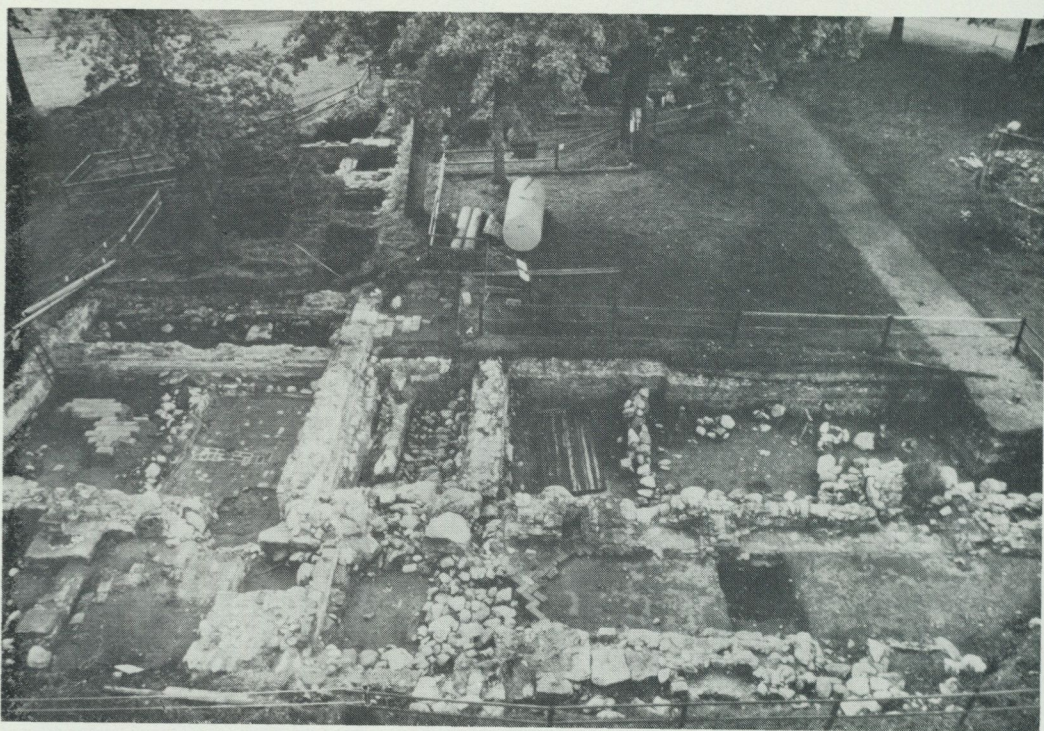

riksantikvarieämbetet. Härvid inled-
des undersökningen av den historiskt
viktigaste och för den framtida verk-
samheten betydelsefullaste delen av
Julita gårds byggnadshistoria.

Vid presentationen av den andliga
och materiella odlingshistorien i Juli-
tabygden måste med nödvändighet
Nordiska museet gå långt utöver sitt
normala revir. Stordriften på Julita
gård — och dess konsekvenser för
bygdens invånare i andra sysslor —
börjar nämligen redan i förhistorisk
tid då Julita gård, eller Säby som går-
den hette under vikingatid och tidig
medeltid, var en kunglig storbonde-
gård. Med cistercienserkonventets
övertagande av gården på 1180-talet
infördes dåtidens centraleuropeiska
moderna stordrift i bygden. Cister-
cienserklostret representerar också i
ägarelängden den utan jämförelse
längsta sammanhängande tid — 350
år — då en och samma ägare hante-
rat landskapet. Och därtill med den

största medvetenhet och i bättre kon-
takt med den kontinentala utveck-
lingen inom lantbruket än någon se-
nare jordägare på gården — relativt
sett. I Nordiska museets svenska lant-
bruksmuseum på Julita är därför ett
inträngande studium och en publik
presentation av cistercienserordens
närvaro och tradition i bygden en
central arbetsuppgift. Trots ägareskif-
ten från munkar till kungar, herre-
män, grosshandlare, militärer och
museer är det viktigt att hålla i min-
net att de ekonomiska funktionerna
hela tiden utan brott i traditionsked-
jan varit och är desamma under
medeltiden såväl som på 1970-talet:
växtodling, djurhållning och skogs-
bruk som huvudnäringar och en rad
binärningar därtill. Härvidlag utgör
inte Gustav Vasas reformation och
annekterande av Julita gård något av-
brott.

Julita klosters kyrka och klausur
har lokaliserats under grävningarna

2. Julita kloster.
Översiktsbild från
norr över fram-
grävda partier, ne-
derst kyrkan, t v
sakristian och i
bildens mitt kors-
gång och del av
klostergården. I
bakgrunden skym-
tar de utgrävda
delarna av kapitel-
sal och sydlänga.
Foto Ralph
Edenheim 1974.

3. Från utgräv-
ningen av Julita
kloster. Kyrkans
södra transept sett
mot söder, närmast
kameran transeptets
golvtegel. Längre in
i bilden t v syns
sakristian med ett
infällt sandstens-
kors i golvet. Foto
Ulla Wåger 1973.

1971—1974. Medan första årets grävningar var betingade av sanitära angelägenheter, gjordes 1972—1974 två särskilda beredskapsarbeten i enbart vetenskapligt syfte. Klostrets exakta läge var ej känt tidigare, ej heller byggnadsskicket och omfånget. Utgrävningens resultat kommer att få sin första, detaljerade presentation av FK Ralph Edenheim och FK Hans Lidén i Vitterhetsakademiens serie Antikvariskt arkiv, varför de här enbart skall beröras översiktligt.

Klostret visade sig vara beläget under den sydöstra delen av nuvarande herrgårdsanläggningen. Kyrkan ligger under nuvarande manbyggnaden på klausurens norra sida. Nuvarande södra flygeln är en del av den forna västlängan i klostret och består till stor del av medeltida murverk. Vid utgrävningarna, som vintertid företogs i tält, blottades delar av kyrkan,

delar av östlängan (med sakristian), norra, östra och södra delarna av korsgången, ekonomitrymmen i syd-längan — bl. a. ett magnifikt kök med trappor — samt murar tillhörande västlängan söder om nuvarande södra flygeln. Från 1200-talet och framåt är anläggningen uppförd i tegel. Till storleken kan klausuren jämföras med Alvastra, Varnhem m. fl. munkkloster av cistercienserorden.

I lantbruksmuseets perspektiv är det självfallet av vikt att söka kartlägga terrängen och övriga anläggningar från klostertiden. Undersökningar i sådan avsikt planeras.

De blottade murverksresterna av Julita kloster har dragit en mycket stor publik. Av antikvariska skäl har hösten 1974 ett skyddande lager av tegelkross och fyllningsjord åter fått dölja klosterlämningarna för väder och vind.

Museet erhöll under utgrävningens gång värdefull hjälp från många håll. Främst skall härvid nämnas Katrineholms kommun. Ett antikvariskt studium av klostrets historia kommer att följa liksom botaniska och andra markundersökningar. Benmaterialet från klostrets begravningar har undersökts av fil. dr Elisabeth Ihrgren och för det botaniska materialet har fil. dr Erik Julin svarat.

Klostergrävningen gav forskningen och publiken en extra present. Ty som tröskelsten i klosterkyrkans sydportal påträffades en ståtlig runsten från 1000-talets mitt. Den har gett oss namnen på de äldsta kända inbyggarna i Julita: Ormar och Torkel. Stenen lyftes av riksantikvarieämbetet ur klosterkyrkan och är nu rest utan-

4. Runsten påträffad vid grävningar 1972 som tröskelsten i klosterkyrkans sydportal. Den är huggen på 1050-talet och skadad vid inläggningen i klosterkyrkan. Överst syns en del av ett kristet kors. Inskriptionen lyder i nutida språkbruk: "Ormar reste stenen efter Torkel fader sin." Stenen är nu upprett i parken — man skymtar manbyggnadens södra gavel och ett av utgrävningsfälten. Foto Runverket. ATA.

för och söder om klosteranläggningen i herrgårdens närhet.

Kulturlager under klostrets byggnadslager har också givit fynd som bekräftar en bosättning på platsen före cisterciensernas ankomst.

Fasadrenovering

Typiskt för den förindustriella byggnadstraditionen i Sverige är *återanvändning*. Byggnader och byggnadsmaterial har brukats åter och åter i ständigt nya funktioner när smakskillen och nyttan så krävt. Julita gård utgör intet undantag. Herrgårdens manbyggnad och flyglar är att se som nästan organiskt framvuxna ur klosteranläggningen och därefter ut- och påbyggda i snart sagt varje generation.

De olika byggnadsskedena och deras byggnadsskick har lägligt i förhållande till utgrävningar av klostret kunnat studeras konkret vid en fasadrenovering, omfattande manbyggnad och dess närmast uppvaktande fyra flyglar, annex, trädgårdsmur och entréport. Fasadrenoveringen utfördes mars–september 1974 i byggnadssektionens regi. Arbetsledare var byggnadsingenjören Jan Pettersson och antikvarisk kontrollant FK Ralph Edenheim. Ur antikvarisk och teknisk synpunkt var det lyckosamt att driva arbetet i egen regi. Projekteringen hade utförts av museet i samråd med riksantikvarieämbetet, byggnadsstyrelsen, arkitekt SAR Ove Hidemark och ingenjörfirman Nils Berg AB. Färska erfarenheter i byggnadsvårdsteknik kunde utnyttjas från pågående arbeten på Skokloster m. fl. platser. (I byggnadssektionens regi utfördes även samtidigt på entreprenad

en renovering av Tyresö slotts flygel-fasader.) Under såväl projekteringen som utförandet besöktes Julita gård av antikvarisk och teknisk expertis engagerad i parallella uppgifter runt om i landet. Arbetet fick därför karaktären av inskolningsuppgift för byggnadssektionens tekniska och antikvariska personal samtidigt som dessa åtnjöt fördelen av samarbete med företrädesvis äldre byggnadsarbetare som hade erfarenhet av och förståelse för den äldre teknik som var en förutsättning för det goda resultatet.

Museet fick tillfälle att i detta och övriga samtidiga beredskapsarbeten på byggnader jämka samman erfarenheter och principer från tidigare generationers byggnadsvård på Skansen, i städer och på landsbygden. Endast kalkbruk från arbetsmarknadsstyrelsens tillverkning på Gotland och kalkfärg användes. Vid pigmenteringen anlätades färgkonsulent Gösta Pettersson, Södertälje och för konserveringsarbeten konservatorerna Lars Göthberg och Christer Wildenstam och PO Hegethorn. Fasadrenoveringen var genomgripande och omfattade putslagning, avfärgning, plåtarbeten samt lagning och konservering av yttre utsmyckning. En vägledande princip i arbetet var att vidmakthålla den karaktär anläggningen hade då museet mottog donationen. Se färgbilden på pärmen! (För detaljerade uppgifter om arbetet hänvisas till rapport i Nordiska museets arkiv.)

Särskild uppmärksamhet ur antikvarisk synpunkt ägnades åt herrgårdens köksflygel (södra flygeln). Putsen knackades bort i provytor för att

5. Köksflygelns västfasad under fasadenovering. Bomma putspartier har knackats ner och blottat murverk och fönsteröppningar från medeltid och 1600-tal. En kraftig målad dekor från 1600-talet kom fram och ses tydligast kring källardörren nederst till vänster. Skarven för klosterlängans avslutning mot norr syns strax till vänster om de båda fönsterna. Kalkmålningsfragmenten är överslammade med kalkvatten. Putsen är utlagad med kalkbruk och fasaden är avfärgad, som tidigare, i gult och vitt med återställda blindfönster i brunt och svart. Vid avfärgningen har använts enbart kalkfärg. Foto R. E.

utröna murverkets ålder och företagna ombyggnader och avfärgningar av det medeltida huset dokumenterades. På västra fasaden påträffades flera medeltida fönsteröppningar och cistercienserklosters höjdmått kan nu diskuteras. En välbevarad puts från 1600-talets första fjärdedel blottades. På denna kunde dokumenteras omfattande och kraftfull yttre bemålning i rött av en art som är ytterst sparsamt bevarad idag i landet, men som på 1600-talet var en gängse dräkt för både profana och kyrkliga stenhus.

Julita gårds fordom tämligen grälla färgprakt dokumenterades även från senare skeden här och på manbyggnaden. Dränerings- och reparationsarbeten utfördes kring de Bäckströmska byggnadstilläggen från 1900-talet.

1974 har alltså de byggnader som beskriver Julita gårds hela kända historia dokumenterats, respektive renoverats samtidigt som den byggnad som representerar den framtida inriktningen börjat uppföras. I Hästagsanläggningen sluts även cirkeln

6. Julita gårds tegelbruk och kalkugn med bodar från norr. Vedboden, som revs 1961, har återuppbyggt i samma skick som tidigare. Alla byggnader har avfärgats i Falu rödfärg med borste. Foto Åke Grundström 1974.

från cistercienserkonventets dagar i och med att den medför en återkomst till Julita av andlig odling — om än i modern tappning — vid sidan om det materiellt betingade lantbruket. Det senare står även inför en planerad omdaning i synbar parallellitet med nutida cistercienserklosters lantbruk på kontinenten.

Ekonomibyggnader

En rad anläggningar av trä har också fått en välbehövlig upprustning och vissa äldre funktioner rentav återupptagits.

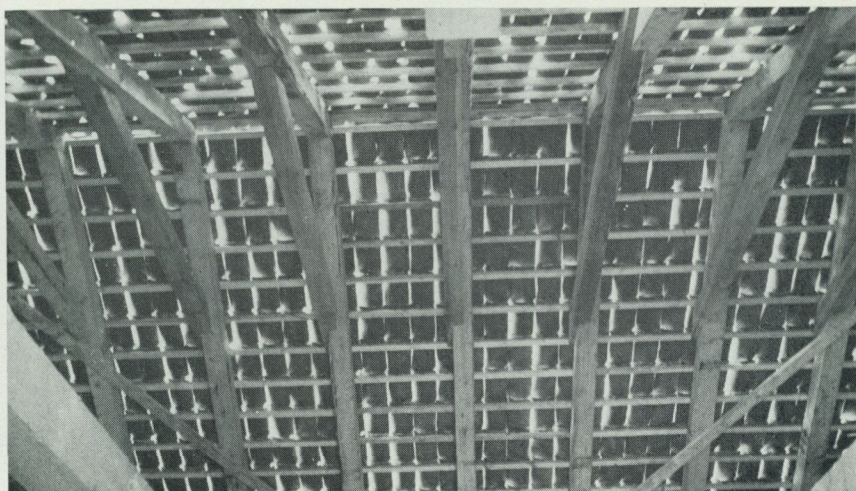
Hösten 1973 påbörjades reparationen av Julita gårds tegelbruk. Det består av kranbod, torklada, vedbod, ugn, verkstad, tegellada och tegelslagarebostad. Arbetet utfördes under ledning av ing. Jan Pettersson och för den antikvariska kontrollen stod FS Johan Åkerlund. Tegelbruket är utförligt beskrivet senast av Arne Biörnstad i en uppsats om ingår i en inom kort utkommande festskrift till Albert Eskeröd. Anläggningen var i

ett mycket dåligt skick. Den bärande timmerkonstruktionen i torkladan har grundligt reparerats och taken har omlagts. Invändigt har det skick återställts som rådde vid senaste driftstillfället 1932. Målsättningen vid arbetets utförande har varit dels att reparationen skulle ske så varsamt och osynligt som möjligt, dels att anläggningen skulle sättas i funktionsdugligt skick. Tegelbruket har dokumenterade anor på platsen från 1700-talets första hälft. Med hänsyn till att klostret byggts och byggts ut i tegel under hela medeltiden och att herrgårdens efterreformatoriska byggnadshistoria innehåller ständiga om- och nybyggnader — också i tegel — är det rimligt att som arbetshypotes antaga en tämligen obruten tegelslagaretradition på Julita gård från 1200-talet till 1932. Framtida arkeologiska undersökningar bör pröva saken.

I det nya lantbruksmuseala perspektivet utgör gårdens tegelbruk en viktig attraktion. Landets nedlagda tegelbruk och ett stort behov av

Chr. Axel-Nilsson:
Byggnadsvård
på Julita gård

7. Torkladans tak
i Julita tegelbruk.
Avsiktligt är tak-
täckningen gles för
att medge största
möjliga luftning.
Trävirket har över-
setts och trasiga
enkupiga taktegel
har utbytts. Foto
Johan Åkerlund.

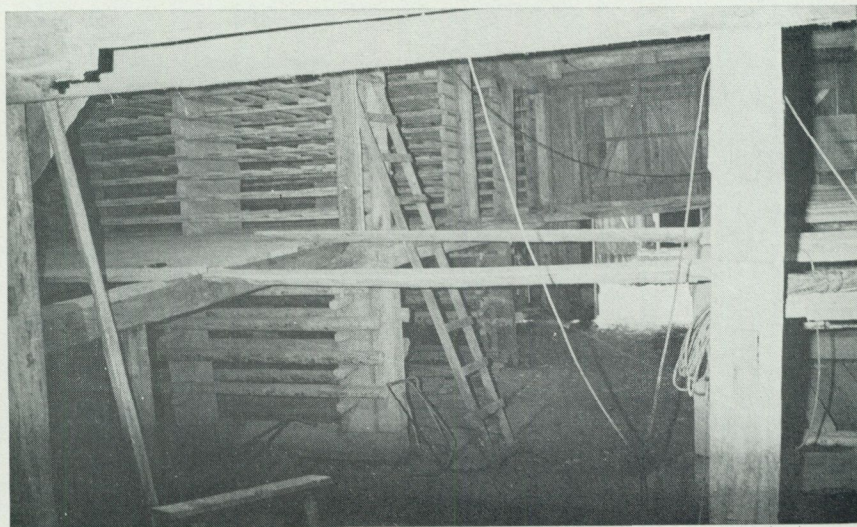

handslaget tegel för restaureringsäm-
dåmål är ett motiv för ett, om ock
blygsamt, återupptagande av konti-
nuerlig drift i bruket. Från våren
1974 har tegelslagaremästare Birger
Hallqvist bosatt sig i tegelslagarens
restaurerade bostad och på nytt star-
tat tillverkning med en första sats
form- och taktegel. Till sin hjälp har
han fått en modern utrustning i verk-

staden invid tegelugnen. Torkladan
och arbetsplatsen vid lerbråkan har
försetts med belysning. Anläggningen
har under sommaren 1974 studerats
av en stor och intresserad publik.

Mot bakgrund av undersökningen
av Julita klosters tegelmurar och re-
staureringen av tegelbruket ämnar
museet bidra till den bristfälliga
kunskapen om äldre tegelslagnings-

8. Torkställning för
tegel i Julita gårds
tegelbruk under
pågående restaure-
ring. Bärande virke
i tak och golv som
murknat under det
otäta taket har er-
satts. Nytt virke
har slammats med
lera. Foto Johan
Åkerlund.

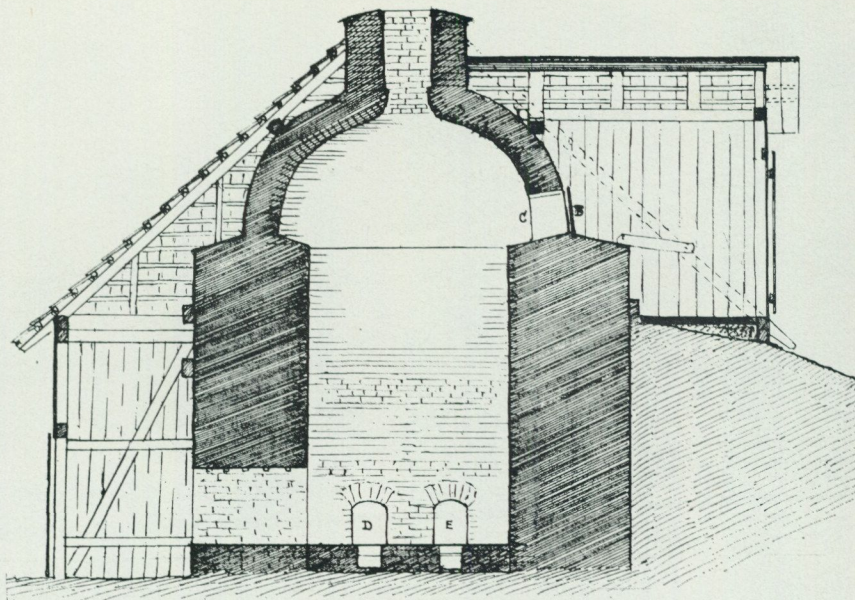

9. Kalkugnen på Julita gård från öster. Ugnen har beskicksats genom en öppning överst på denna sida. Träsigt virke och tegel har utbytts, murverk och puts har lagats, nockbråder cuprinolats, plåtskoningar utbytts.
Foto J. Å.

10. Kalkugnen, detalj. Några skift av takteget är borttagna och man skymtar den bastanta putsade ugnsväggen med ett av de sammanhållande horisontella banden av trä.
Foto J. Å.

11. Kalkugnen, sektion, sikt mot norr. Hela ugnen, kupolen och skorstenen är uppmurad av tegel och utvändigt putsad. D—E är järnluckor genom vilka eldning respektive tömning skett. Uppmätning O. Homman 1943.

teknik genom att taga initiativet till ett symposium kring detta ämne på Julita gård.

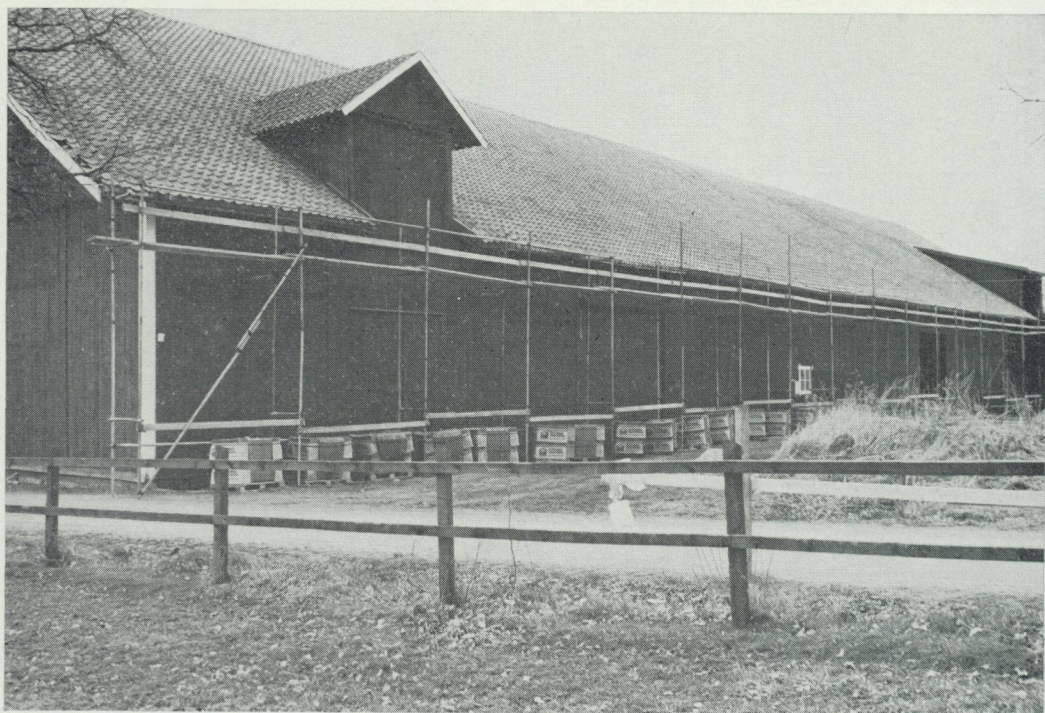
Intill tegelbruket skjuter taket och ytterhöljet till gårdens kalkugn upp. Den och dess kalkbod har restaurerats samtidigt. Även här är avsikten att snarast återupptaga produktionen.

En av gårdens två bevarade tobakslador ligger strax intill tegelbruket och har också delvis återställts i funktionsdugligt skick. 1975 kommer åter tobaksblad som odlats på fält intill att torkas i den invecklade träkonstruktionen med sina många öppningar.

Tre av sekelskiftets ekonomiska funktioner på gården har på detta sätt återuppväckts. 15 personer med rötter i äldre landsbygdskultur (anställda i museets tjänst vid Julita gård av länsarbetsnämnden) borgar för att de beskrivna beredskapsarbetena inte stannar vid restaurering utan får ett

kontinuerligt liv att visa upp. Därtill återger delar av nämnda arbetsstyrka sekelskiftets intilliggande herrgårdspark dess forna ans och tukt så att den på nytt skall kunna bli landskapets förnämsta trädgårdsattraktion.

I det moderna lantbruket på Julita gård ingår ett flertal väldiga träbyggnader från driftsomläggningen på 1880-talet. Normalt ersätts sådana byggnader — loge, stall, ladugård, lador — idag av nya och rationellare. Med ett museum som jordägare, och därtill ett museum med ambitionen att beskriva det svenska lantbrukets historia med Julita som ett av huvudnumren, måste här ske ett både-och. De stora gamla trähusen sparas för att med sin form och volym illustrera det senaste sekelskiftets driftsform. Till det inre sker den anpassning som är möjlig till den moderna maskindriften. Våren 1974 har därför

12. Julita gårds loge, byggd 1882, foto fr N. Den bärande timmerkonstruktionen har översetts. Grunden har dränerats. En tidigare taktäckning av vass har fått en beläggning av panel och underlagspapp, varpå de enkupiga teglet återlagts. Norra hälften med nytt tegel, södra hälften med Julita-tegel. Plåtskoningar och vindskivor har utbytts. Foto 1973.

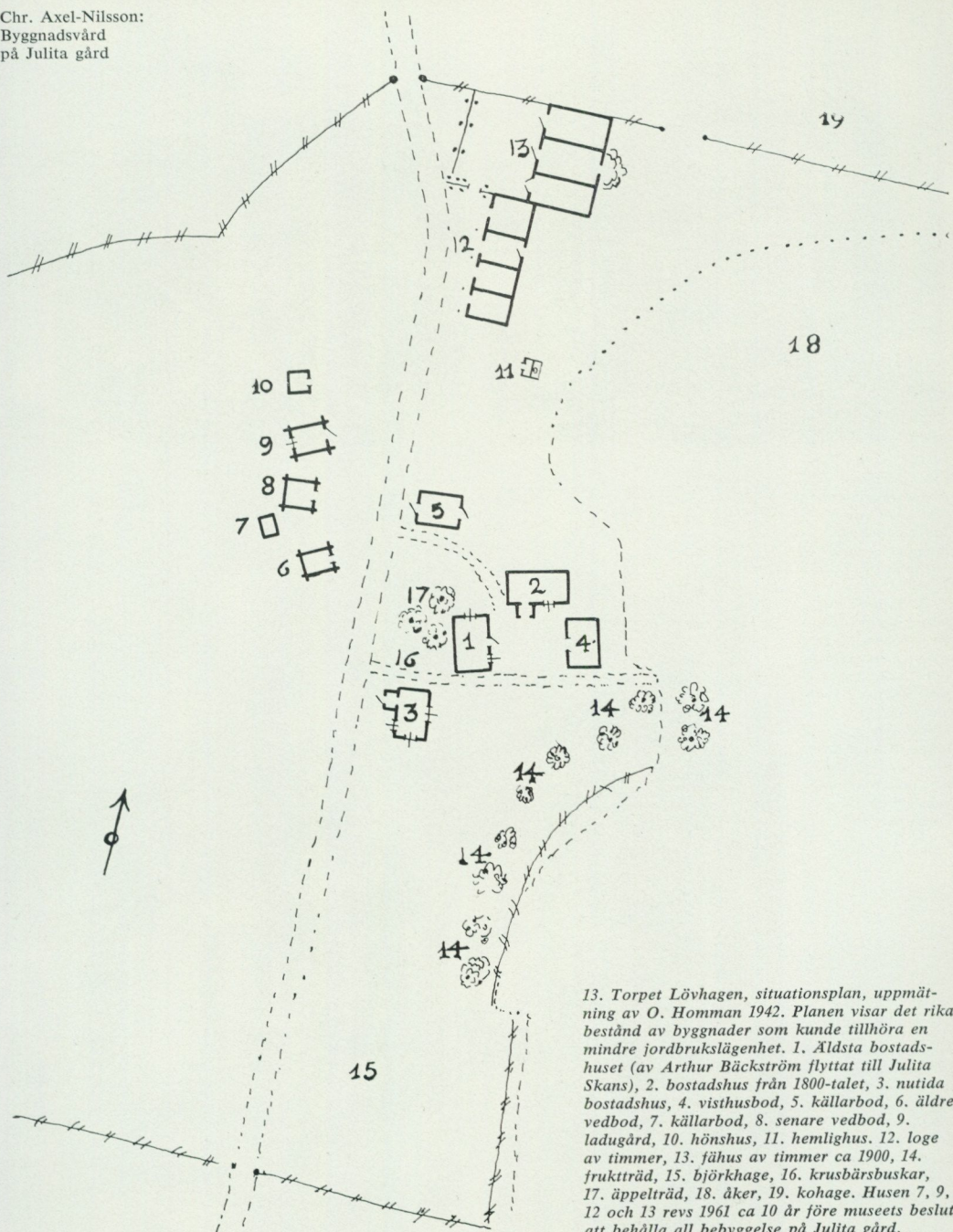
ett väldigt logtak, nära 2 000 m² stort, på huvudgården lagts om. Träkonstruktionen har setts över, vasstaket (!) har fått ligga kvar under en ny skyddande panel och underlagspapp, varpå de enkupiga takteglarna återlagts. Beredskapsarbetet leddes av byggnadsingenjör Karl-Gustaf Tjulstad och utfördes även detta av byggnadsarbetare från Katrineholm och Julita-bygden.

Torp

Till godset hör en mängd torpanläggningar vars många uthus och ekonomibyggnader ovanligt nog ofta är bevarade. Våren 1973 reparerades grundligt exteriören på anläggningarna Lövhagen, Djupanboda och Förarstugan. Särskild hänsyn ägnades

tak och grundläggning. Husen gavs möjlighet att uthärda eventuella framtida dåliga tider genom att taken under teglet försågs med ett skikt korrumderad aluminiumplåt eller oljehärdad masonite. Arbetena stod under ledning av Börje Lindberg och Jan Petersson samt Johan Åkerlund. Som konsulenter vid iakttagandet av byggnadsbyggnadstraditioner deltog bl. a. intendenterna Anders Nyman och Marianne Olsson.

Torpanläggningarna torde i framtiden lämpa sig väl som praktiska illustrationer till lantbruksmuseets utställningar och som utflyktsmål för museibesökare i ekologiska avsikter. Vid flera tillfällen har museet satsat sina omfattande fältarbetsresurser på Julita. En utförlig dokumentation

13. Torpet Lövåhlen, situationsplan, uppmätning av O. Homman 1942. Planen visar det rika bestånd av byggnader som kunde tillhöra en mindre jordbrukslägenhet. 1. Äldsta bostadshuset (av Arthur Bäckström flyttat till Julita Skans), 2. bostadshus från 1800-talet, 3. nutida bostadshus, 4. visthusbod, 5. källarbod, 6. äldre vedbod, 7. källarbod, 8. senare vedbod, 9. ladugård, 10. hönsbush, 11. hemlighus. 12. loge av timmer, 13. fähus av timmer ca 1900, 14. fruktträd, 15. björkhage, 16. krusbärsbuskar, 17. äppelträd, 18. åker, 19. kohage. Husen 7, 9, 12 och 13 revs 1961 ca 10 år före museets beslut att behålla all bebyggelse på Julita gård. Anläggningen är nu uthyrd som sommarbostad.

14—15. T. v.: Torpet Lövåhlen.
Bostadshuset från
1800-talet var för-
fallet och hade
längre stått utan
användning. Foto
J. A.

T. h. Samma hus
under reparation.
Tegellåken läggs
ovanpå ett lager av
oljehärdad maso-
nite. Masonite val-
des som långtids-
skydd dels p. g. a.
takets branta lut-
ning, dels p. g. a.
den underliggande
gamla brädpanelens
ojämnheter. Foto
J. A. 1973.

16. Tak, ytterpanel
och skorsten är
reparerade, grunden
är dränerad. Huset,
liksom anlägg-
ningens övriga
byggnader, avfärgat
i Falu rödfärg.
Dörr- och fönster-
foder vitmålad.
Vissa skyddande
plåtskoningar ut-
förda över in-
gången. Foto J. A.
1973.

17—18. Lövhagen.
T. v.: Visthusboden
under reparation.
T.h.: Den gamla
visthusboden lyfts
med domkraft efter
att i många år
stått kanträd mot
Löten.
Foto J. A. 1973.

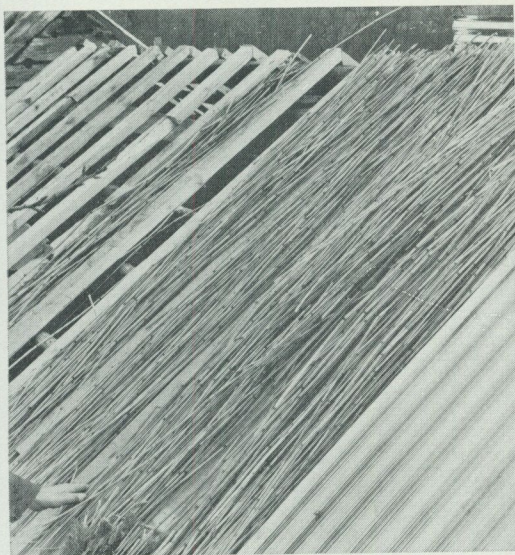
19. Lövhagen.
Visthusboden sedan
den stagats upp
och brädpanelen på
takets försetts med
skyddande korru-
gerad aluminium-
plåt och oljehär-
dad masonite under
tegeltaket. Maso-
niten endast en
smal remsa närmast
takfoten, där plåten
annars skulle blänt
fram. Foto J. A.
1973.

20. Djupanboda från sydväst efter renovering. Från väster syns källarstugan, loftboden och de två boningshusen. Foto J. Å. 1973.

21. Djupanboda. Den förfallna fähuslängan före restaurering. Foto J. Å. 1973.

22—23. Djuparboda, från restaureringen av fähuslängans tak. Vastaket har, på delvis ny takstol av ursprungligt utseende, återlagts för att interiörens utseende skall behållas. Det förses med ett skydd av korrugerad aluminiumplåt varefter det enkupiga teglet återläggs. Principen vid avtäckningen under de här beskrivna reparationerna har varit dels att inte göra några förändringar i exteriör och interiör dels att ge ett gott skydd för överskådlig tid. Taken är härvid viktigast och en försvarlig kompromiss ansågs vara att lägga in ett skikt av beständigt, vattenavvisande material under teglet. Det ges inga garantier för att ekonomi och personaltillgång räcker för ständig tillsyn av tegeltak. Aluminiumplåt har prövats på andra håll i landet (t. ex. fäbodrar). Det valdes först. Nackdelarna är bl. a. att plåten kan förstöras i spikhålen eftersom aluminiumspik av tillräcklig längd ej finns i marknaden. Vidare kan kondens uppstå under plåten. Den måste oundgängligen vara vällyftad. I stället övergick man därför till oljehärdad masonite. Det senare materialet anpassar sig också lättare till ojämn äldre underliggande brädpanel.

24. Djuparboda. Fähuslängan efter renovering. De grå väggarna har bibehållits. Taket har blivit något högre på grund av den inlagda aluminiumplåten. — Man har kategoriskt strävat efter att ej bygga om uthusen för annan användning. De skall stå för att illustrera de skilda funktionerna på en mindre bruksenhet. Interiörerna är helt intakta. Foto J. Å. 1973.

25. Djupanboda.
1600-talsloftboden
under pågående
reparation. Smärre
partier av väggar
och golv var starkt
fuktskadade och har
utbytt. Taket är
omlagt. På den
gamla panelen av
mycket breda bi-
lade plankor har
lagts ett skikt
korrugerad alumi-
niumplåt. På detta
lägt och tegel som
tidigare.

26. Djupanboda.
Källartugan under
reparation. Den
principiella mål-
sättningen har varit
att även minsta
uthus skall bevaras.
Foto J. Å. 1973.

27. Förarstugan
med sina karak-
tärstiska höga
skorstenar återupp-
murade sedan taket
belagts med maso-
nite under tegel-
taket. Taket i
förgrunden hör till
en bevarad liten
källarbyggnad som
också reparerats.
Foto J. A. 1973.

föreligger i foto och uppmätningar av byggnadernas yttre och inre tillstånd alltsedan 1920-talet. Därtill kommer syneprotokoll m. m. ur gårdsarkivet som illustrerar invånarnas villkor under många generationer.

Särskilt stort intresse tilldrar sig härvid Djupanboda. Gården tillhör de anläggningar som är kända från 1600-talets kartor och arkivalier. En byggnad — en loftbod — är sannolikt uppförd senast på 1600-talet! Anläggningens läge i kanten av den utdikade Lötén gör den utmärkt lämpad att ingå i en visningstur i jordbrukslandskapet kring lantbruksmuseet.

Planerade arbeten

Den tidigare nämnda projekteringen av en beredskapsreserv på Julita gård innefattar iordningställandet 1974 av

provisoriska lokaler för föremålsvård, foto, bokvård och textilvård invid de nya museilokalerna i Hästhagen. En gångtunnel under väg 214, som skall förbinda herrgårdsområdet med Hästhagen, har projekterats i samråd med vägverket. Stall vid Julita gård, loge och ladugård vid Berga gård skall få sina tak och bärande timmerkonstruktioner omsedda. Julita gårds kvarn skall åter få vingar till sitt inaktta maskineri. Mejeriet skall i bottenvåningen få servera mjölkprodukter i sin likaledes bevarade arbetsmiljö, växthusen som hade tjänat ut på 1950-talet skall återuppföras för att kunna glädja publiken med sydfrukt och blomprakt, torpanläggningar av skiftande ålder och karaktär skall skyddas mot förgängelse.

Slutligen kan nämnas att sedan

1973 pågår planering och projektering av nya lokaler för Julita värds-
hus innefattande även övernattnings-
rum och ny parkeringsplats m. m.
Konsult för värds huset är arkitekt
SAR Ove Hidemark. Byggstart är
planerad till september 1975.

Då stora förändringar äger rum i
samhället berörs kulturlandskapet
och bebyggelsen i hög grad. Rustade
med detaljkunskap om den äldre be-
byggelsen, dess konstruktion och tidi-
gare funktioner, kan vi lättare be-
döma värdet av dess bevarande och
finna en återanvändning under nya
villkor. De stora inventeringsarbeten
som gjorts av Nordiska museet och
som berört samhällen, odlingsbygd,
byggnadstyper och yrken — för att
nämna några här tillämpliga exempel
— har inte gjorts blott i rent regist-
rerande akademiskt syfte. Det har
skett med en samhällsmedveten insikt
i den meningen att "där ingen kun-
skap finnes, kan ej heller finnas något
levande intresse". Genom att doku-
mentera och framlägga historiska
fakta och förklara bakgrund och
sammenhang kring t. ex. svensk be-
byggelsehistoria har museet verkat i

opinionsbildande syfte. Det är ett
utbrett levande intresse, byggt på fak-
ta och kunskap, som är den mäktigas-
te positiva faktorn när det gäller be-
varandefrågor.

Litteratur:

Bergman, Mats, Ur Julita gårds bygg-
nadshistoria. Konstvetenskapliga insti-
tutionen vid Uppsala Universitet 1973.
Stencil.

Biörnstad, Arne, Tegelbruk och kalkugn
vid Julita gård, i en festskrift till Al-
bert Eskeröd, under utgivning.

Biörnstad, Arne, Tobaksodling på Julita,
i Fataburen 1965, s. 55—64.

Julita, Centralmagasin och lantbruksmu-
seum för Nordiska museet. System-
skiss. Byggnadsstyrelsen 1973.

Lagerquist, Marshall, Nybble gamla fat-
tigstuga i Julita. Sthlm 1946.

Nordiska museets utbyggnad på Julita
gård, i Fataburen 1972, s. 251—264.

*Svärdström, Elisabeth & Gustavson,
Helmer*, Runfynd 1972, i Fornvännen
årg. 68 1973, s. 189—190.

Utbyggnadsplan för Julita gård, upprä-
ttad av Nordiska museet 1971.

Wallin, Sigurd, Julitadonationens karak-
tär, ändamål och möjligheter, i Fata-
buren 1943, s. 12—24.

SUMMARY

The maintenance and restoration of buildings at Julita

Julita, an estate in the province of Sö-
dermanland was acquired by the Nor-
dic Museum in Stockholm in 1943.

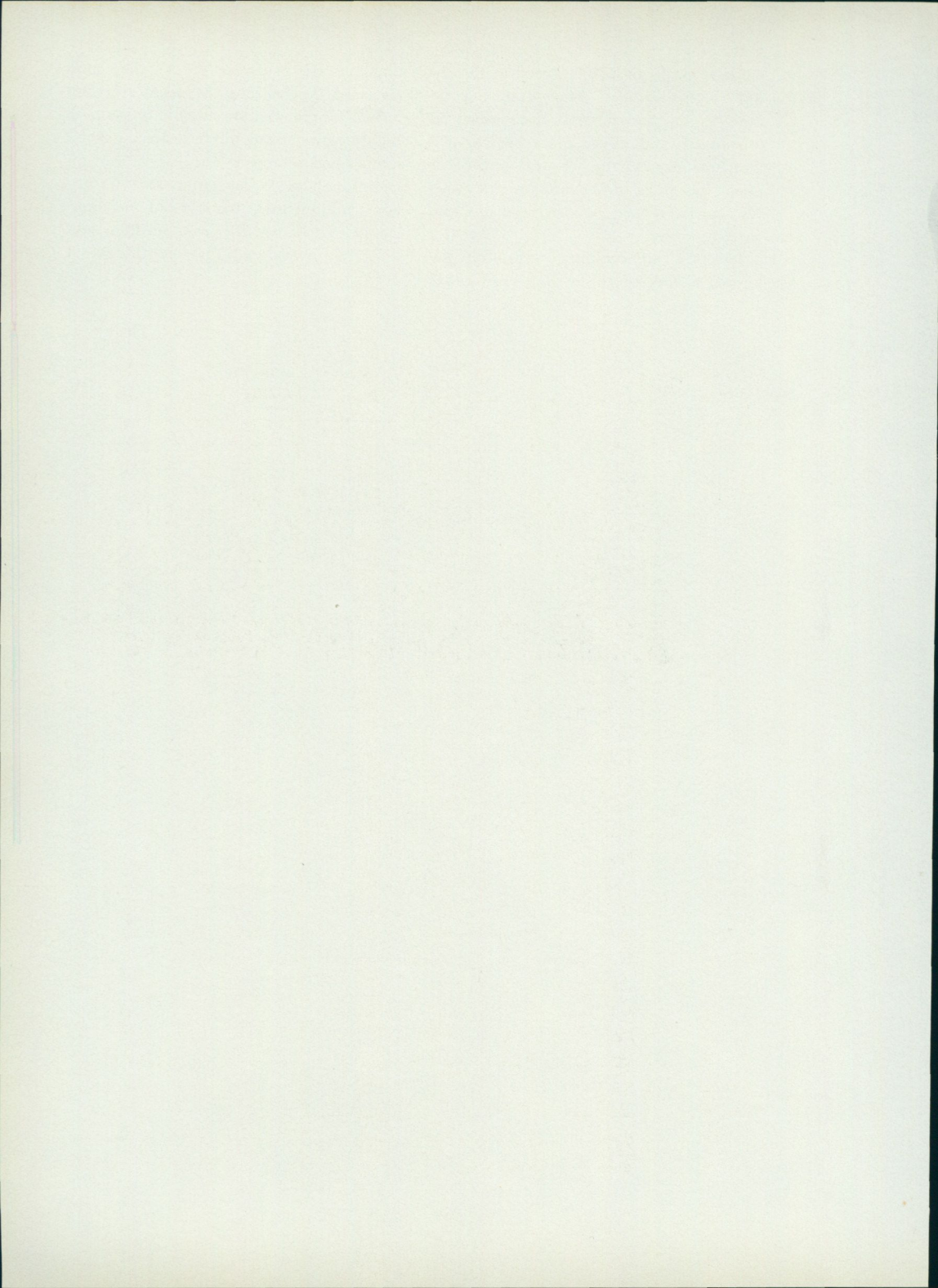
Projects to restore, renew and de-
velop Julita have been under way since
1971. Their realization has been made
possible by the current situation on the
labour market. The government has had
to organize relief work, from which

Julita has benefitted. The objective of
the new-building project is a modern
museum with large warehouse facilities
(cf. Fataburen 1971) to be completed in
1975. In connection with the restoration
of the drainage system, excavations and
documentation have been made of the
old Cistercian abbey, founded in 1180,
(cf. fig:s 1—4 where fig. 4 shows a

runic stone from c. 1050, used as threshold in the abbey). The plastering on the manor houses has been restored (cf. fig. 5 and cover plate) Brick-yard and lime-kiln (cf. fig:s 6—11) and other farm buildings and cottages (cf fig:s 12—28) have been restored and put into working order.

In 1974 all buildings typifying the known history of Julita have been either

documented or restored. At the same time the Agricultural Museum is being built. Complementary to this museum a highly rationalized modern farm will be maintained alongside the use of certain traditional methods—thus, the unbroken tradition from the days of the monastery of catering for both spiritual and material needs will be continued at Julita.

100-årsjubileet

1973 — jubileumsåret — blåstes in med trumpet på nyårsdagen. Gunnel Hazelius-Berg berättade därefter om "Gamle doktorn", hennes morfar. Samtidigt öppnades utställningen "Så började vi. Hazelius och hans museum", en hyllning till Artur Hazelius och hans tidiga medarbetare, inte minst till "kullorna" och till de tusentals upptecknarna ute i landet.

Trots nyårsdagen, en genom alla år mycket dålig besöksdag i museet, kunde drygt 700 besökare räknas in. När jubileumsåret hade gått till ända, kunde museet summera 224 438 besök under jubileumsåret, den genom åren högsta siffran (1972: 141 685).

Arbetsåret 1973 kom i hög grad att präglas av 100-årsjubileet med höjdpunkt den 24 oktober. Det hundrade verksamhetsåret gav inte bara anledning till en kraftig markering i museets publikinriktade arbete. Det blev en given utgångspunkt för överväganden om mål och syfte, om dagens uppgifter och om morgondagens. Nya arbetsformer prövades. Jubileumsåret, dess förberedelse och uppföljning gav museets medarbetare tillfälle att utveckla nya fruktbärande arbetsformer. Arbetet stöddes av en lång rad generösa givare.

Förberedelserna för jubileet hade inletts redan 1970. En kommitté med

uppgift att planera museets publicering i samband med jubileet tillsattes. Snart tillkom också en arbetsgrupp, som skulle svara för jubileumsarrangemangen i stort, "sekelgruppen", där en rad allmänna frågor löstes. Efter hand som förberedelserna fortskred bildades arbetsgrupper för olika aktiviteter under året, bland dem en för jubileumsutställningen "Svenskens 100 år — Känn dig själv". När höjdpunkten i jubileet nåddes i slutet av oktober, var praktiskt taget alla museets medarbetare direkt engagerade i jubileet.

Många större eller mindre frågor kunde få en lösning i anslutning till jubileet. Egna souvenirer utvecklades, föreläsningssalen fick en teknisk utrustning, belysningen längs uppfarten till museet förbättrades, fasadbelysning ordnades och yttertrappan försågs med räcken. "Bokkaféet 24 oktober" öppnades. När jubileumsåret gick in mötte museet vidare med en helt modern logotype, som användes på allt tryck under året i stället för I. G. Clasons "Känn Dig Själf"-logotype, som hade använts sedan 1880.

Till förberedelserna hörde också en fototävling på temat "Kultur som håller på att försvinna" med Postverket, Fotofrämjandet och museet som arrangörer. Tävlingen gav underlag för den frimärksserie, som utkom den

24 oktober, och ett värdefullt tillskott till museets bildarkiv. Den avsatte också en vandringsutställning och en publikation med samma namn, allt en jubileumsgåva av Postverket.

Långa förberedelser krävde också de symposier, som genomfördes på nordisk bas. De underströk museets vetenskapliga uppgifter och dess strävan att fortlöpande finna de vägar, som ger bästa möjliga förutsättningar i museets arbete. Med utgångspunkt från basutställningen "Svensk bostad" gjordes en publikundersökning, som låg till grund för ett symposium om "museispråket", om museets kunskapsförmedling når fram. En framtidsstudie i s. k. delfiteknik, "Mot museernas 80-tal", gav underlag för ett annat symposium. Museets utredning och publikation "Föremål, bild, data" gav underlag både för en konferens på Julita och ett symposium i Stockholm om museernas samtidsdokumentation. På Forsbacka gård hölls ett symposium för dokumentation av svensk hemslöjd. I samband med utställningen "Nordisk trästad" anordnades ett symposium kring aktuella bevarandefrågor. Serien av symposier avslutades med ett som fick karaktären av en inventering av den aktuella forskningen kring Utställningsprogrammet.

Utställningsprogrammet

Raden av utställningar i anslutning till jubileet inleddes som nämnts redan den 1 januari med utställningen "Så började vi". Under året kunde sedan flera utställningar programenligt öppnas, bland dem jubileumsutställningen, "Svenskens 100 år. Känn dig själv". Det är den största utställ-

ning, som museet någonsin producerat. När den öppnades jubileumsdagen, hade förberedelserna pågått sedan förhøsten 1971. Den fick formen av en kavalkad genom den svenska historien från 1873 och tar upp ett tjugotal större och lika många mindre temata.

Till utställningsprogrammet hörde också ett samarbete med Riksutställningar om en vandringsutställning kring industrialismens genombrott. Länsmuseer m. fl. erbjöds vidare en affischutställning kring museets verksamhet. Flera museer i landet arrangerade egna utställningar eller kompletterade affischutställningen med eget material som en hyllning till Nordiska museet.

Övrig programverksamhet

I samband med utställningen "Grundkurs i möbelkännedom" anordnades en föreläsningsserie kring 1700-talsmöbler.

I anslutning till utställningen "Hand och tanke" ordnades aktiviteter under en följd av lördagar och en paneldiskussion: "Har vi råd att klippa ner traditionsväven?"

Skansen hyllade museet söndagen den 27 maj genom att arrangera en vårfest med Skansens första vårfest 1893 som förebild. I tablåer och andra programpunkter deltog många av Skansens och museets medarbetare.

Den 17 juni och den "stora museisöndagen" den 28 oktober utgick vaktparaden från museet.

På torsdagskvällarna under november och december anordnades programaftnar kring ämnen, som hade aktualiserats i jubileumsutställningen.

Tre olika filmserier har visats, bl. a. en ur museets eget filmarkiv. Till programmen hörde också en lång rad musikevenemang från militärmusik till storbandsjazz.

Jubileumsprogrammet

Kulmen i jubileumsfirandet förlades till den 24 oktober, dagen 1873, då Artur Hazelius för första gången på Drottninggatan i Stockholm slog upp portarna till de utställningssalar som i sinom tid skulle resultera i Nordiska museet.

De arbetsgrupper, som hade planeeringen av veckan på sin lott, insåg snart, att festligheterna måste delas upp på flera dagar. Samfundet Nordiska museets Vänner hade genom en värvningskampanj mångdubblats. Därför ägnades den första festen åt "vännerna", en generalrepetition, där Birger Normans jubileumsprolog "Sonatin för sällskap i kava" först framfördes.

Jubileumsdagen den 24 oktober 1973 inleddes i Seglora kyrka med en andaktsstund ledd av kyrkoherden i Oscars församling Lennart J. Laring. Så följde medaljutdelning och som avslutning kransnedläggning vid Artur Hazelius grav. Efteråt samlades museets och Skansens nuvarande medarbetare och pensionärer till gemensam lunch på Solliden.

På eftermiddagen tog museets nämnd emot gratulanter i Stora hallen i museet. Så följde en snabb omöblering och hallen stod färdig för den stora festen på kvällen. Festprogrammet hade följande innehåll: Entrémusik. Regionmusiken i Stockholm under ledning av regionkapellmästaren Bertil Driving.

Tal av ordföranden i Nordiska museets nämnd riksdagsmannen Rune Carlstein.

Högtidstal av statsrådet Ingvar Carlsson.

Uruppförande av modern svensk tonkonst i Rikskonserterns regi. Miklós Maros kammarensemble framträdde med verk av Sven-David Sandström, Arne Mellnäs och Miklós Maros.

Prolog av författaren Birger Norman, framförd av skådespelerskan Irène Lindh.

Festspel av August Söderman, utfört av Regionmusiken i Stockholm. Artur Hazelius-medaljen och medaljen För hembygdsvårdande gärning utdelades.

Nordiska museets styresman om jubileumsutställningen "Svenskens 100 år. Känn dig själv".

Utgångsmusik: På Skansen. Svit i tre satser av Per Lundkvist. Regionmusiken i Stockholm.

Supé för drygt 800 gäster. Maträtter med kulturhistorisk krydda alltifrån barkbröd och strömmingspalt till potage aux saumons, élan farci och kronkan.

Sextett ur Regionmusiken i Stockholm under ledning av förste musiker Lars Boman.

Skansens folkdanslag dansade française anförda av Tage Widholm.

Estradören Olof Buckard framträdde. Musiken fortsatte fram till kl. 24.00.

Kl. 20—22 hölls en särskild postexpedition öppen för försäljning av jubileumsfrimärken och förstadagsbrev.

Den 25 oktober upprepades i stort sett programmet från den 24. Drygt 600 gäster kom denna kväll.

Samma dag hölls två av symposierna och drog mer än fulla hus.

Lördagen den 27 oktober ordnades ett stort barnkalas, varvid 1 000 barn serverades saft och bullar. I allt kom 4 500 personer.

"Den stora museisöndagen" den 28 oktober var museet öppet kl. 10—21. Strax efter öppnandet var det full trängsel och på kvällen hade 9 608 personer räknats in. Därtill kommer ett okänt antal oräknade. Stockholms musikgymnasium gav tre konserter med renässans- och barockmusik. Hela dagen var museets tjänstemän i gång med att besvara frågor i utställningarna och med att ta hand om publiken i övrigt.

De nordiska gästernas besök avslutades på lördagen med en Julitadag. Huvudpunkten var orientering och diskussion kring planerna på centrala studiesamlingar och lantbruksmuseum.

I och med "stora museisöndagen" var det egentliga jubileumsfirandet över. Då började jubileets vardag, en lång serie av framgångsrika publikdagar med köer på yttertrappan. Den långa förberedelsen och den stora satsningen gav resultat. Ingen hade helt kunnat förutse eller vågat hoppas på den breda publikkontakt, som jubileet till slut utmynnade i. Det var jubileets positiva facit, där slutposten ännu inte kan förutsägas, när det etthundraförsta verksamhetsåret inleds.

Även om händelserna inför och kring Nordiska museets 100-årsjubileum dominerade 1973 och därmed också denna årsberättelse, har museets verksamhet även i övrigt kunnat fortgå planenligt. En hel del finns därför att notera vid sidan av jubileet, bl. a. följande.

Planerings- och utredningsarbete

Byggnadsstyrelsens projektering av nya lokaler på Julita gård för Nordiska museet ledde till systemskisser och senare till färdiga bygghandlingar för en första del av ett centralmagasin. Den 29 juni anvisade Kungl. Maj:t byggnadsstyrelsen 5,2 milj. kr till denna del. Under året har också inredning planerats för de 2 800 m², som museet disponerar i kv. Garnisonen.

Sedan Nordiska museet genom Gävle kommuns och Fagersta Bruks AB:s medverkan fått möjligheter att utan egna kostnader disponera Forsbacka herrgård för Hedvig Ulfsparres 7 000 nr stora textilsamling, den mest omfattande dokumentationen av svensk hemslöjd, beslöt museets nämnd att ta emot samlingen. Av donationsmedel tillföres museet vidare årligen lägst 50 000 kr för samlingen.

Under året har en inventering av folkrörelsernas lokaler planlagts på initiativ av Sveriges Arkitekturmuseum. Inventeringen kan ses som en uppföljning av Nordiska museets tidigare undersökningar av folkrörelsehus.

Nordiska museet och Tekniska museet har planerat en gemensam etnologisk och teknikhistorisk undersökning av en gren inom svensk konservindustri.

Handarbetets Vänners mönster och vävnader har tidigare deponerats i Nordiska museet. Ett överförande av HV:s arkiv på samma sätt har planerats.

Undersökningsverksamhet

Ett antal fleråriga projekt har påbör-

jats: hushållsundersökningar i Stockholm, undersökningar i Falun, undersökningar av turism, fotoreportage från tätorter m. m. En särskild, allmän dokumentation av den 24 oktober har genomförts, bl. a. har museet tillförts samtliga program inom Sveriges Radio denna dag.

Insamling av föremål och data

Nordiska museets bokhantverkssamling har berikats genom AB P. A. Norstedt & Söners donation av sitt stilgjuteri, bl. a. 100 000 matriser för stilgjutning, varav ca 30 000 tillverkade under tiden 1500—1800. Samlingen är en av de förnämsta i sitt slag i världen.

1951 donerades till Nordiska museet en betydande del av gårdsarkivet på Godegårds säteri i Östergötland. Under 1973 har donationen följts upp så att arkivet fram till 1950-talet är tillgängligt för forskningen.

Arbetet med olika utställningar i anslutning till 100-årsjubileet har också medfört väsentliga kompletteringar, där det har varit luckor i samlingarna.

Förvaring, vård och konservering

Stiftelsen Strindbergsmuseet i Blå tornet, Drottninggatan 85 invigdes den 11 mars. Nordiska museet har som deposition överfört inventarier från August Strindbergs skrivrum m. m., i allt ett 100-tal föremål.

En systematisk överföring av museets filmer från nitratbas till acetatbas med masterkopior har inletts. Tyvärr är resurserna mycket begränsade för detta angelägna arbete.

Stölder har ökat oroande, särskilt på Skansen. Stöldlarm har monterats i utställningen Svensk Bostad, på Julita gård och Tyresö slott.

Bearbetning och forskning

Förarbetena till 100-årsjubileet kom att inrymma en rad ganska omfattande forskningsmoment, som bl. a. ledde fram till några av de inledningsvis omtalade symposierna. Även i övrigt har forskningsarbetet kunnat fortgå under jubileumsåret.

Fäbodinventeringen i samarbete med Samfundets för hembygdsvårds fäbodkommitté har fortsatt med bidrag från Knut och Alice Wallenbergs stiftelse och Stiftelsen J. C. Kempes Minne.

Turistmarknaden och den folkliga kulturen är ett projekt i samarbete mellan Nordiska museet, Institutet för folklivsforskning och Dalarnas museum.

Intensivundersökningarna av begränsade områden har fortsatt.

Lapska sektionen har utvecklat en form av intensivregistrering av fysiska lämningar i lappmarkerna. Nordiska museets, Riksantikvarieämbetets och de nordligaste läns museernas gemensamma undersökning av fysiska lämningar från samekulturen och dess dräktskick har inletts.

Med stöd av Berit Wallenbergs stiftelse har bearbetning av den textila delen av Berchska samlingen för en kommande publikation påbörjats.

Nordiska museets gårdar

Behovet av beredskapsarbeten har gjort, att en rad angelägna byggnads-

arbeten har kunnat tidigareläggas. Tyngdpunkten har varit förlagd till Julita gård. Beredskapsarbeten har projekterats för vård av godsets byggnader. Torpen Djupanboda, Förarstugan och Lövhagen har reparerats. Undersökningar av lämningarna efter Julita kloster har fortsatt. Under november inleddes reparation av tegelladan, tegelugnen, tegelboden, tegelslagarebostaden och tobaksladan. En ombyggnad av värdshuset har planerats. Även på Tyresö har reparationer utförts. I Gamla stan har Stockholms snickarmästareförening fortsatt upprustningen av de förhyrda lokalerna i museets fastighet.

Undervisning

Den akademiska undervisningen i etnologi, särskilt europeisk, som bedrivs i samarbete med Stockholms universitet, lockar alltjämt ett stort antal elever.

Nordiska museets kunskapsför-

medling har i övrigt i hög grad kanaliserats genom jubileumsårets utställningar och publikationer. Jubileet och särskilt dess uppföljning har inneburit en stor arbetsbörda för en organisation, som inte är dimensionerad för en så stor framgång som jubileet har inneburit från publiksynpunkt. En bristande balans mellan publikens efterfrågan på tjänster och museets personella resurser är förklarlig men mycket beklaglig.

Jubileumsåret har också markerats genom en omfattande utgivning av skrifter. Museet har till jubileet gjort en bibliografisk sammanfattning i "Nordiska museets och Skansens publikationer under 100 år"

Harald Hvarfner

En utförlig årsredogörelse, upprättad avdelningsvis, finns i stencilerad och häftad upplaga tillgänglig vid Nordiska museets bokförmiddling, varifrån den kan rekvireras mot en expeditiönsavgift av fem kronor.

NORDISKA MUSEETS NÄMND

Nämnden har under året haft följande ledamöter: riksdagsledamoten stadskassör Rune Carlstein, ordf., professor Erik Anners, styresmannen Harald Hvarfner (fr. o. m. 1.4.), riksarkivarien Åke Kromnow, v. ordf., överintendenten Åke

Meyerson, författaren Birger Norman och bankdirektören Lars Erik Thunholm. Förste intendenten Marshall Lagerquist var i egenskap av t. f. styresman under tiden 1.1.—31.3. av Kungl. Maj:t förordnad ledamot av nämnden.

TJÄNSTETILLSÄTTNINGAR

Förste intendenten Rosander avgick vid årsskiftet från sin tjänst som föreståndare för avd. Näringsliv och samfund för att tillträda tjänsten som föreståndare för Kulturhistoriska undersökningen.

Till förste intendent utnämndes fil. lic. Jonas Berg med placering som föreståndare för avd. Näringsliv och samfund. Tjänsten skulle tillträdas vid årsskiftet.

SAMFUNDET NORDISKA MUSEETS VÄNNER

Samfundets styrelse har under året utgjorts av H. K. H. Prins Bertil, ordf., friherre J. Nordenfalk, v. ordf., direktör Rolf Arfwedson, skattmäst., friherrinnan Susan af Ugglas, f. Lewenhaupt, friherre Carl von Plomgren, direktör Gillis Tempelman och byggnadsingenjör Lennart Hegert, de båda sistnämnda som suppleanter. Såsom sekreterare fungerar museets styresman. Inköpsnämnden har bestått av H. K. H. Prins Bertil, direktör Arfwedson och styresmännen. Samfundets medlemstal utgjorde den 31.12. 878 personer. Motsvarande siffra för 1972 var 144. Denna glädjande medlemsökning är resultatet av en värvningskam-

panj som på ordförandens förslag startades i början av året och med stor skicklighet och energi genomförts av direktör Gillis Tempelman och direktör Erik Elinder. Den pågår alltjämt.

Förutom Samfundets uppgift att stödja museet med föremålsinköp har en ändring i dess stadgar 1972 öppnat möjlighet för museet att även få ekonomiskt stöd till sin bokutgivning. Den första boken av detta slag är Erik Andrén, Snickare, schatullmakare och ebenister i Stockholm under skråtiden.

Samfundets årsmöte hölls den 4 juni i ordförandens representationsvåning på Stockholms slott.

BESÖKSSTATISTIK

Nordiska museet har under året haft 224 438 besökare, varav 40 766 i grupper (2 062 st.). Motsvarande siffror 1972 var 141 685, därav 30 402 i 1 751 grupper.

Svindervik hade under året 1 817 besökare, Tyresö slott 4 284, Julita: Stora huset 11 996 museet 17 905, Härkeberga ca 1 600, Matsgården ca 400.

UTSTÄLLNINGAR

Basutställningar

Svensk bostad (första delen), 24.3, Översåterså våningens sydöstra sektion. Producenter: Intendenten Hidemark och arkitekten Ove Hidemark.

By, gård, arbete togs ned 18.6. för att återuppträda då jubileumsutställn. öppnar.

Tillfälliga utställningar

Kvar från föreg. år

Tröja och väst till vardag och fest — hela året.

Nya utställningar

Hem och hantverk. — hela året.

Svenskt krukmakeri. — hela året.

Danielsgården i Bingsjö. — 28.1.

Så började vi. Artur Hazelius och hans museum. 1.1.— Absiden i Stora hal-

len. Producenter: Intendenten Olsson med biträde av intendenterna Medelius och Nyström.

Grundkurs i 1700-talets möbelhistoria. 20.1.—4.3. Salen för tillf. utställn. Producent: Förste intendenten Lagerquist.
Den nordiska trästaden. 8.2.—4.3. Torget. Producent: Riksutställningar.

Hand och tanke. 100 år textil. 15.2.—Textilhallen. Producent: Intendenten Danielson.

Oskar, Gerda, Johan, Fredrik, 4 barn för 80 år sedan. 4.3.—23.9. Barnavd. Producent: Intendenten Bjurman.

100 år kläder. 31.3.—Textilhallen. Producenter: Intendenterna Bergman och Wintzell.

Kultur som håller på att försvinna. 14.4.—27.5. Torget. Producent: Postverket.

Ung svensk medaljkonst. (Resultat av en tävlan om medalj till Nordiska museets 100-årsjubileum.) 25.5.—29.7. Torget. Producent: Förste intendenten Lagerquist.

Bilar och tåg. 28.9.— Barnavd. Producent: Intendenten Bjurman.

J. A. Gustafsson — naiv öländsk skulptör. 29.9.— Nordisk folkkonst. Producent: Intendenten Bonge-Bergengren.

Svenskens 100 år. Känn dig själv. 25.10.— Salen för tillf. utställn., södra tvärgången och sydöstra sektionen i hallplanet samt delar av torget. Projektledare: Förste intendenten Rosander. Huvudproducent och samordnare: Intendenten Nyström. Utställn.arkitekter: Ulla Forstenberg, Eva Levén och Lotta Melanton.

Frans Lindberg 1857—1944. 25.11.— Bottenvåningens norra tvärgång. Producent: Intendenten Nilsson.

Utställningar på Julita

Att knyppla (vandr.utställn.). 27.5.—17.6.

Grafik med Julitamotiv av Edvin Axelson. 15.6.—1.7.

Kultur som håller på att försvinna (vandr.utställn.). 20.6.—19.8.

Naivt måleri. 8.7.—30.9.

Producent: intendenten Bonge-Bergengren.

Vandringsutställningar

Forts. fr. föreg. år.

Att knyppla (utom Julita): Örebro, Linköping, Jönköping, Vadstena, Kalmar, Västervik, Göteborg.

Arbetarminnen: Distr. av Riksutställningar.

Storstrejken 1909: Distr. av Riksutställningar.

Sportfiske, ur Olle Törnbloms samlingar: Malmö, Göteborg.

Nya utställningar

"Land du välsignade". Producerad av Riksutställningar i samarbete med Nordiska museet. Medproducent: Intendenten Bjurman. Distr. av Riksutställningar.

Statussymboler. (1971 utställn. i Nordiska museet). Producent: Intendenten Nodermann-Hedqvist. Södertälje.

"Lilla Svarta Sambo" (1971 utställn. i Nordiska museet). Producent: Intendenten Bjurman.

PUBLICERING

Från Nordiska museet har utgivits:

Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 206 s.

I serien Nordiska museets handlingar

Nr 80 Eskimo marriage. An account of traditional Eskimo courtship and marriage, av Rolf Kjellström. 267 s.

Nr 81 Snickare, schatullmakare och ebenister i Stockholm under skråtiden, av Erik Andréén. 185 s.

I serien Acta Lapponica

Vol. XIX Lapska ben- och träkalendrar, av Ingalill och John Granlund. 185 s.

I serien Svenskt liv och arbete

Nr 31 Stenhuggarminnen, red. av Mats Rehnberg. 296 s.

Nordiska museets och Skansens publikationer under 100 år. 78 s.

Gösta Bergs tryckta skrifter 1919—1973. Förteckning upprättad [av Gundis Bringéus] i anledning av 70-årsdagen den 31 juli 1973. 72 s.

Sigfrid Leander. En folkbildares bibliografi, sammanställd av Herluf af Trolle. 95 s.

Tal vid ingivningen av Nordiska museets jubileumsår 1 januari 1973 av Gunnel Hazelius-Berg. [7 s.]

1873. Nyheter och axplock ur Nya Dagligt Allehanda, Aftonbladet, Ny Illustrerad Tidning, Freja m. fl., red. av Teje Colling. [32 s.]

Hand och tanke, 100 år textil, av Sofia Danielson. 37 s.

Svenskens 100 år. Känn dig själv. Nr 1—10. [40 s.]

Svensk bostad. Ett utställningsprojekt, av Elisabet och Ove Hidemark. (Särupplaga av en uppsats i Fataburen.) 19 s.

Föremål, bild, data. Riktlinjer för Nordiska museets insamlingsverksamhet. 85 s.

Översikt över kulturinventariet, red. av Kerstin G:son Berg. 84 s.

Två manipulationer i en utställning. Underlag för diskussion om museispråket, hållen den 26 oktober 1973 i samband med Nordiska museets 100-årsjubileum. 49 s.+22 bil.

Mot museernas 80-tal. Nordiska museets delfi-studie om de kulturhistoriska museernas framtid. 58 s.

Glesbygd—tätbygd. Rapport från folkuniversitetskursen Glesbygd—tätbygd vid Nordiska museet i Stockholm den 16—18 aug. 1971, red. av Sigfrid Leander. 64 s.

Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen. Nr 97. 16 s.

Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek. Nr 34—36. 103 s.

Nordiska museets årsredogörelse upprättad avdelningsvis 1972. 100 s.

I samarbete med Föreningen för Svensk kulturhistoria och Folklivsarkivet i Lund har utgivits 4 häften av tidskriften Rig. 128 s.

Stig Appelgren:

Västgötavandring i Åbotrakten, i Västgötabygden, årg. 28, nr 3, s. 235—237.

Lajla Benedy:

Folkskola — grundskola (tills. med Hans

Medelius), i Svenskens 100 år, nr 4, s. 4.

Kerstin G:son Berg:

Översikt över kulturinventariet. Svensk bearbetning. Nordiska museet. 84 s.

Some sledges with handles and their relations to the kicksleigh, i Land transport in Europe, s. 90—108. Khvn. (Folkelivets studier 4.)

Svenskt näringsliv i med- och motgång, i Svenskens 100 år, nr 7, s. 4.

Vardagslivets notiser, I Svenskens 100 år, nr 7, s. 4.

Göran Bergengren:

Kommunikationskuriosa, i Svenskens 100 år, nr 8, s. 4.

Registrering av museala samlingar, i SOU 1973: 5. Museerna, s. 70—75.

Ingrid Bergman:

Arbetskläder. 100 år kläder. Utställning i Nordiska museet. 2 s.

Kläder för 100 år sedan. 100 år kläder. Utställning i Nordiska museet. 2 s.

Tag plats! Var god stäng dörrar och grindar (tills. med Åsa Thorbeck), i Svenskens 100 år, nr 3, s. 1, 4.

Trångboddhet och fattigdom, i Svenskens 100 år, nr 4, s. 1, 4.

Hos modisten, i Svenskens 100 år, nr 6, s. 4.

Inger Bonge-Bergengren:

Glas, porslin och lysolja, i Svenskens 100 år, nr 6, s. 2—3.

Bättre bostäder. HSB går i täten, i Svenskens 100 år, nr 8, s. 1—2.

Recension: Palle Friis m. fl., De næsten ukendte skilderier fra 1800-årene. Arv och Eje 1971, i Rig, årg. 56, s. 120—121.

Birgitta Conradson:

Köket förr i tiden (tills. med Jane Fredlund). 96 s. ICA-förlaget, Västerås.

Från stuga till kök, i Form, årg. 69, s. 146—148.

På verkstadsgolvet, I Svenskens 100 år, nr 4, s. 1, 3.

"Ett halvt hekto smör, tack!", i Svenskens 100 år, nr 6, s. 1.

I mjölkbutiken, i Svenskens 100 år, nr 8, s. 2.

Hos Frissan, i Svenskens 100 år, nr 8, s. 2.

Folkhemmet växer fram (tills. med Göran Rosander), i Svenskens 100 år, nr 9, s. 1—3.

Redigerat Mot museernas 80-tal. Nordiska museets delfistudie om museernas framtid.

Sofia Danielson:

Hand och tanke. 100 år textil. 37 s. Nordiska museet.

Hemslöjd och hemslöjdsrörelse i Värmland, i Värmland förr och nu, årg. 71, s. 81—101.

Kunnande — utveckling — undervisning, i Föreningen för svensk hemslöjd. Berättelse över verksamheten under år 1972, s. 7—11.

Recension: Aagot Noss, Johannes Flintoes draktakvareller. Oslo 1970, i Ethnologia Scandinavica, s. 208—210.

Lis Granlund:

Plysch och antimakasser, i Svenskens 100 år, nr 4, s. 2.

Stampen — en hjälp i nöden, i Svenskens 100 år, nr 6, s. 3—4.

Mats Hellspong:

Borlänge. Studie av ett brukssamhälle, i Dalarnas hembygdsbok, s. 9—179.

Bostaden under 1900-talet, i Historia i centrum och periferi, red. av Göran Graninger och Sven Tägil, del 3, s. 268—269. Esselte studium. Lund.

Recensioner: The sociology of sport, utg. av Eric Dunning. New Sociology Library no 2. London, i Rtg, årg. 56, s. 45—48. — Sigurd Erixon, Skultuna bruks historia, del 3. Upps. 1972, i Rtg s. 84—86 och i Ethnologia Scandinavica, s. 186—188.

Birger Grape:

Mot ökad fritid, i Svenskens 100 år, nr 9, s. 3—4.

Heidi Henriksson:

Jagtmethoden in Norrland in Schweden, i Lectures of the international scientific conference of hunting. 3/4. Section Nature conservation. Utg. av Lajos Bence, Sopron, s. 157—161.

Den åländska stugan i äldre litteratur, i Budkaveln, årg. 50/51 (1971—72), s. 15—31. Åbo.

Kersti Holmquist:

Föremål, bild, data. Riktlinjer för Nordiska museets insamlingsverksamhet (tills. med Rut Liedgren, Marianne Olsson och Göran Rosander). 85 s. Nordiska museet.

Harald Hvarfner:

Nordiska museet och det nordiska kulturarvet, i Fataburen, s. 7—10.

Tornedalen — a divided entity. A model for boundary research (tills. med Askö Vilks), i Ethnologia Scandinavica, s. 49—66.

Redigerat Svenska museer.

Rolf Kjellström:

Eskimo marriage. An account of traditional Eskimo courtship and marriage. 267 s. (Nordiska museets Handlingar nr 80.)

Bengt af Klintberg:

Tro, sanning, sägen. Tre bidrag till en folkloristisk metodik. Urval och inledning. PAN/Norstedt, Sthlm. 148 s. Gasten i svenska folktradition. 37 s. (Förkortad och omarbetad version av uppsatsen "Gäst" in Swedish folk tradition, i Temenos, vol. 3 (1968), Helsinki.) Institutet för folklivsforskning. "Jag såg Jesus i Vadstena". Berättelser om oförklarliga händelser, i Tradisjon. Tidskrift för folkeminneskunskap, årg. 3, s. 31—50. Oslo.

Vad folkdiktningen berättar om folkets liv förr, i Arkivet för folkets historia. 16 bl. Stencilserie. 8. Sthlm.

Marshall Lagerquist:

Artikeln Gottlieb Iwerson, i Svenskt biografiskt lexikon. Redigerat (tills. med Gösta Berg och Sigfrid Svensson) Rig.

Rut Liedgren:

Föremål, bild, data. Riktlinjer för Nordiska museets insamlingsverksamhet (tills. med Kersti Holmquist, Marianne Olsson och Göran Rosander). 85 s. Nordiska museet.

Ernst-Folke Lindberg:

Redigerat (tills. med Bengt Nyström och Göran Rosander) Svenskens 100 år. [40 s.] Nordiska museet.

Sten Lundwall:

Redigerat (med biträde av Margit Stoye) Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek. Nr 34—36. 103 s. Nordiska museet.

Hans Medelius:

Folkskola — grundskola (tills. med Lajla Benedy), i Svenskens 100 år, nr 4, s. 4.

Maj Nodermann-Hedqvist:

Nordiska museets norska samling — en kommentar, i Museumsnytt, årg. 22, s. 35—36. Oslo.

Anna-Maja Nylén:

Kring Värmlands folkliga dräktskick, i Värmland förr och nu, årg. 71, s. 9—38.

Recension: Margrethe Hald, Primitive shoes, Copenhagen 1972, i Ethnologia Scandinavica, s. 213, 215.

Bengt Nyström:

Vad gjorde Nordiska museet i Tors-
hälla och Malmköping?, i Sörmlands-

bygden, årg. 42 (1972—73), s. 125—134.

Kommentar till en utställning (tills. med Göran Rosander) i Svenskens 100 år, nr 1, s. 3.

Konung Oscars svenskar, i Svenskens 100 år, nr 2, s. 1, 4.

Folkkrörelser (tills. med Annette Rosengren), i Svenskens 100 år, nr 5, s. 1.

Den tidiga arbetarrörelsen (tills. med Annette Rosengren), i Svenskens 100 år, nr 1—2, 4.

Redigerat (tills. med Ernst-Folke Lindberg och Göran Rosander) Svenskens 100 år. Känn dig själv. [40 s.] Nordiska museet.

Karin Näsström:

Redigerat Nordiska museets och Skansens publikationer under 100 år. Förteckning sammanställd i Nordiska museets bibliotek. 78 s. Nordiska museet.

Mats Rehnberg:

Kultur som håller på att försvinna, [75 s.] Sthlm.

Helg och söcken. Bilder ur svenska folkets liv och arbete vid mitten av förra seklet. Inledning och kommentar. 89 s. Bonniers, Sthlm.

Stenindustrien och dess folk, i Stenhuggarminnen, s. 9—31. Nordiska museet.

Professor Törneros' tankar om maten, i Gastronomisk kalender, årg. 14 (1974), s. 7—20.

Sveriges första spelmansstämma, i Sool-Ön. Krönika utg. av Sollerö hembygdsförening, s. 31—34.

Då Gustavsberg inte fick järnväg, i Gustavsbergaren, årg 31, nr 6, s. 7—9.

Institutet för folklivsforskning (tills. med Åke Daun), i Humanistisk forskning vid Stockholms universitet, s. 23—26.

Förord till Arbetsliv i gamla tider. Bilder från sekelskiftets Sverige, red. av Gunnar Reinus. [122 s.] Askild & Kärnekull, Sthlm.

Efterskrift till Svenska låtar, saml. av
Nils Andersson, Dalarna, ny uppl.
Samfundet för visforskning och
Svenskt visarkiv, 1972.

Redigerat Stenhuggarminnen, 296 s. Nor-
diska museet. (Svenskt liv och arbete
31.)

Redigerat Gastronomisk kalender, årg.
14 (1974), 168 s.

Marianne Olsson:

Föremål, bild, data. Riktlinjer för Nor-
diska museets insamlingsverksamhet
(tills. med Kersti Holmquist, Rut Lied-
gren och Göran Rosander). 85 s. Nor-
diska museet.

En pionjär, i Svenskens 100 år, nr 1,
s. 1.

Recension: Holger Rasmussen, Boder og
butikker. Arv og Eje 1972, i Rig, årg.
56, s. 121.

Göran Rosander:

Föremål, bild, data. Riktlinjer för Nor-
diska museets insamlingsverksamhet
(tills. med Kersti Holmquist, Rut Lied-
gren och Marianne Olsson). 85 s. Nor-
diska museet.

Replik [på Karl-Olov Arnstberg, Om
Nordiska museets insamlingsverksam-
het], i Svenska museer, s. 51—53.

Kommentar till en utställning (tills. med
Bengt Nyström), i Svenskens 100 år,
nr 1, s. 3.

Sverige förr — ett u-land, i Svenskens
100 år, nr 1, s. 3.

Folkhemmet växer fram (tills. med Bir-
gitta Conradson), i Svenskens 100 år,
nr 9, s. 1—3.

Sverige — i tiden, i Svenskens 100 år,
nr 10, s. 1—3.

Världen — i framtiden, i Svenskens 100
år, nr 10, s. 1, 3—4.

Redigerat (tills. med Ernst-Folke Lind-
berg och Bengt Nyström) Svenskens
100 år. Känn Dig själv. [40 s.], Nor-
diska museet.

Recension: Peter Michelsen, Museerne

og samtiden. 43 s. Khvn 1972, i Rig,
Årg. 56, s. 81—82.

Annette Rosengren:

Till Amerika — framtidslandet, I Svens-
kens 100 år, nr 3, s. 1—3.

Folkrörelser (tills. med Bengt Nyström),
i Svenskens 100 år, nr 5, s. 1.

Den tidiga arbetarrörelsen (tills. med
Bengt Nyström), i Svenskens 100 år,
nr 5, s. 1—2, 4.

Goodtemplarna, i Svenskens 100 år, nr
5, s. 3.

Konsumentkooperationen, i Svenskens
100 år, nr 5, s. 3.

Väckelserörelsen, i Svenskens 100 år, nr
5, s. 4.

Idrott, i Svenskens 100 år, nr 5, s. 4.

Elisabet Stavenow-Hidemark:

Så renoveras torp och gårdar (tills. med
Ove Hidemark, Göran Söderström
och R. Axel Unnerbäck), 168 s. ICA-
förlaget. Västerås.

Europén i norsk vävkonst, i Form, s.
345.

Mátyás Szabó:

Sveriges basnäringar under 100 år, i
Svenskens 100 år, nr 2, s. 2—4.

Recension: K. Vilkuna, Die Pfluggeräte
Finnlands, i Ethnologia Scandinavica,
s. 199—202.

Åsa Thorbeck:

Tag plats! Var god stäng dörrar och
grindar (tills. med Ingrid Bergman), i
Svenskens 100 år, nr 3, s. 1, 4.

"Det är skam det är fläck på Sveriges
banér att medborgarrätt heter pengar",
i Svenskens 100 år, nr 7, s. 3.

Svår arbetslöshet!, i Svenskens 100 år,
nr 7, s. 3.

Mannens tjänarinna—självständiga kvin-
na, i Svenskens 100 år, nr 8, s. 1, 3.

Pressbyråkiosken, i Svenskens 100 år,
nr 8, s. 3—4.

Knut Weibust:

Det mediterrana mönstret och lokala va-

riationer, i Kulturvariation i Sydeuropa, s. 1—18.

Redigerat Kulturvariation i Sydeuropa.
NEFA:s forlag, Khvn. 164 s.

Inga Wintzell:

Barnkläder. 100 år kläder. Utställning
i Nordiska museet, 2 s.

Underkläder. 100 år kläder. Utställning
i Nordiska museet. 2 s.

Barnkläder på Mårbacka, i Värmland
förr och nu, årg. 71, s. 39—54.

Annika Österman:

Vad gjorde Nordiska museet i Svappa-
vaara, i Vår by sen' sist. Hembygds-
tidning för Svappavaara, s. 7—8.

Dagboksblad, i Meddelanden från Kul-
turhistoriska undersökningen, s. 9—16.

Redigerat Meddelanden från Kulturhis-
toriska undersökningen, nr 97.

BEFATTNINGSHAVARE VID ÅRETS UTGÅNG

Styresman

Fil. lic. Harald Hvarfner, 73

AVD. 1 NÄRINGS LIV

Förste intendent fil. dr. docent Göran
Rosander, 70

Intendent fil. dr docent Mátyás Szabó,
67, 73

Intendent fil. kand. Eric Hedqvist (tj.-
led.), 65

Intendent fil. lic. Birgitta Conradson, f.
Carlestam, 69, 73

Intendent fil. lic. Heidi Henriksson, 73

Intendent fil. kand. Åsa Thorbech, f.
Nordlund, 73

Intendent fil. kand. Lajla Benedy, f.
Walter (1/2-tid), 64

Kansliskrivare Hedda Sandström, f. Ge-
ber, 66, 71

Lapska sektionen

Intendent fil. dr Rolf Kjellström, 67

Föremålsregistreringen

Intendent fil. kand. Göran Bergengren,
62, 64

Assistent Mona Palmé, f. Löthgren, 46,
66

Märkerska Anna Sjöbom, 08 († 27.12.)

Fil. lic. Kerstin G:son Berg (1/2-tid), 67

AVD. 2 BOSTADSSKICK

Förste intendent fil. lic. Kersti Holm-
quist, f. Wallér, 49, 70

Intendent fil. dr docent Elisabet Hide-
mark, f. Stavenow, 56, 70

Intendent fil. lic. Maj Nodermann-Hed-
qvist, 64

Intendent fil. lic. Eva Lis Bjurman, f.
Nørgaard, 62, 64

Intendent fil. kand. Inger Bonge-Ber-
gengren, 60, 70

Intendent fil. lic. Lis Granlund, f. Ro-
senberg, 68, 70

Kansliskrivare fil. kand. Annika Tyrfelt,
71, 72

Magasinslaget

Förrådsmästare Nils Nilsson, 30, 65

Förrådsförmän Arne Karlsson, 42, 67

Förrådsförmän Bertil Granqvist, 47, 67

Rustmästarlaget

Rustmästare Elov Carlsson, 38, 68

Möbelkonservator Carl-Axel Holm, 45,
67

Målningskonservator Manne Göransson,
64, 72

Museiassistent Åke Lindholm, 39, 68

För båda lagen gemensam personal

Hantverkare Tage Johansson, 50, 61

Hantverkare Anthe Olsson, 59, 61

Förrådsman Per-Olov Wallgren, 60, 67

Förrådsman Nelly Andersson, f. Pers-
son, 52, 70

Hantverkare Dag Holmberg, 70

Hantverkare Björn Solberg, 72
Hantverkare Bernt Sundberg, 72

Sektionen för Nordiska museets gårdar
Intendent fil. lic. Christian Axel-Nilsson,
60, 63

AVD. 3 TEXTIL

Förste intendent fil. dr docent Anna-
Maja Nylén, 38, 61
Intendent fil. kand. Sofia Danielson, f.
Andersson, 65, 71
Intendent fil. kand. Inga Wintzell, f.
Wikland (tj.led. 1/4-tid), 50, 71
Intendent fil. lic. Ingrid Bergman, 71
Kansliskrivare Else Pihl, f. Werner (1/2-
tid), 65

Textilkonserveringen

Konservator textilkonstnärinnan HKS
Marie-Louise Dagel, f. Wulfcrona
(tj.led. 1/2-tid), 52, 65
Textilkonservator vävlärarinnan Ingrid
Wahlström, f. Welin, 64, 72
Konserveringsassistent textilkonstnärin-
nan HKS Inger Nyman-Elofson (1/2-
tid), 71

Textilvård

Museiassistent Karin Hanses, 27, 71
Museiassistent Lisa Eriksson, f. Wallan-
der, 63, 71
Museiassistent Karin Pers, f. Eriksson
(3/4-tid) 69

KULTURHISTORISKA UNDERSÖK- NINGEN

T.f. förste intendent fil. lic. Marianne
Olsson, f. Hagstroem, 48, 60
Intendent fil. dr Bengt Nyström, 65, 68
Intendent fil. kand. Annika Österman, f.
Berggren, 62, 64
Byråassistent arkitekt HKS Bertil Wetter,
53, 71
Assistent fil. kand. Birger Grape, 60, 65
Assistent fil. kand. Annette Rosengren,
71, 72
Förste ritare Brita von Knorring, f.
Standertskjöld, 65, 70

Kansliskrivare Ingrid Boëthius, f. Kron-
ning, 65, 70
Kansliskrivare Birgitta Munthe, f. Rib-
bing, 65, 71
Kontorsbiträde Kerstin Kunelius-Hestrell
(tj.led.), 71

UNDERVISNINGSAVDELNINGEN

Förste intendent fil. lic. Skans Torsten
Nilsson, 63, 66
Intendent fil. kand. Ernst-Folke Lind-
berg, 51, 64
Intendent folkskollärare fil. kand. Hans
Medelius, 59, 65
Intendent fil. kand. Teje Colling, f.
Brodin, 62, 68
Assistent fil. mag. Staffan Carlén, 73
Kansliskrivare Eva Olsson, f. Brithon,
63, 66
Kontorist fil. kand. Christina Gardeback,
f. Karlsson, 72
Kontorist Ann-Marie Kumlin, f. Wenn-
ström, 71
Adjunkt teol. och fil. kand. Martin Wik-
ström (avlönad av Stockholms skol-
direktion), 72

BIBLIOTEK OCH ARKIV

Förste bibliotekarie fil. dr Sten Lund-
wall, 42, 72

Biblioteket

Intendent fil. lic. Stig Appelgren (tj.led.),
70
Intendent fil. kand. Karin Näsström, 59,
71
T.f. intendent fil. kand. Anita Larson,
73
Biblioteksassistent Lena Cederström, f.
Böök, 66, 70
Biblioteksassistent fil. kand. Brita Geijer
(1/2-tid), 72
Kansliskrivare Margit Stoye, f. Berg-
schöld, 45, 70

Arkivet

Förste arkivarie fil. lic. Rut Liedgren,
43, 72

Intendent fil. kand. Bengt af Klintberg, 73
Intendent fil. kand. Marianne Erikson, 69, 72
Intendent fil. kand. Bo Nilsson (bidr. till lönen från AMS), 69, 72
Intendent fil. kand. Barbro Barwing, f. Lindskog (avlönad av AMS), 67
Amanuens fil. kand. Carita Wigell-Collmar (1/2-tid, avlönad av AMS, tj.-led.), 73
Amanuens fil. kand. Gunvor Vretblad, f. Lindroos (1/2-tid, avlönad av AMS), 73
Kontorist Signe Broström, 64, 68
Kontorist Ingegerd Ehrving, f. Sundwall, 66

Fotoateljén

Byråassistent Åke Grundström, 49, 71
Assistent Ulla Wäger, 52, 66
Fotograf Terttu Höglund, f. Rantanen, 58, 67
Fotograf Birgit Brånvall, f. Flemberg, 66, 72
Fotograf Hans Koegel, 65, 72
Förste fotobitråde Siv Jansson, 67, 72
Fotobitråde Ann-Britt Ohlsson, 70
Fotobitråde Eva Frank, 72
Fotobitråde Bengt Nilsson, 72

ADMINISTRATIVA OCH KAMERA- LA AVDELNINGEN

Byrådirektör jur. kand. Sanfrid Fenger, 69
Förste byråsekreterare fil. kand. Ann Marie Huss, f. Hedenius, 54, 73
Kamrer Gunvor Wreiman, f. Karlsson, 46, 64
Bokhållare Lillemor Kihlskog, f. Andersson, 44, 66
Assistent (registrator) Anne von Friesendorff, 64, 71
Kansliskrivare Märtha Rudén, f. Pettersson, 69, 70
Kansliskrivare Kerstin Lindberg, f. Löberg (tj.led.), 72
Kansliskrivare Inga Skoglund, 73

Kontorist Brita Rimling, f. Weglin, 73
Expeditionsvakt Margit Svensson, f. Edström, 65, 72
Expeditionsvakt Lennart Lindström, 67, 72
Kontorsbud Bengt Singman, 68
Uppsyningsman Rune Glad, 68, 73
Maskinist Arvid Forss, 62
Trädgårdsmästare Harry Karlsson, 68, 69
Museivakt Eleonora Marlöw, 67
Museivakt Ingrid Wahlquist, f. Liwendahl, 62, 65
Museivakt Gösta Bolin, 70, 71
Museivakt Herbert Ahnes, 71, 72
Museivakt Birger Widing, 63, 72
Museivakt Folke Jonsson, 72, 73
Utställningsvakt Svea Blomberg, f. Holmqvist, 69
Utställningsvakt Märta Törnby, f. Blomberg, 69
Utställningsvakt Ruben Mård, (3/4-tid), 68
Utställningsvakt Henry Johnsson (1/2-tid), 70
Utställningsvakt Hans Andersson, (1/2-tid), 70
Utställningsvakt Karin Hallberg (1/2-tid), 72
Utställningsvakt Karin Brådhe, 72
Städare Luis Lopez-Lacasta, 71
Städerska Doris Bergström, f. Österberg, 67
Städerska Dagny Pettersson, f. Karlsson, 56
Städerska Margit Sundberg, f. Olofsson, 71
Städerska Anna Greta Carlsson, 72
Städerska Linnea Åberg, f. Blomqvist, 71
Städerska Viola Björnvall, 70
Städerska Mary Ölvestad, 70

INSTITUTET FÖR FOLKLIVSFORSK- NING

Institutionsprefekt professor fil. dr Mats Rehnberg, 69

Docent fil. dr Knut Weibust (avlönad
av univ.), 69

Studierektor fil. lic. Mats Hellspång
(avlönad av univ.), 73

E. univ. lektor fil. lic. Åke Daun (av-
lönad av univ.), 73

Studievägledare fil. kand. Berit Rönn-
stedt (avlönad av univ.), 70, 71

Amanuens fil. kand. Hans Blomqvist
(1/2-tid), 71

Kansliskrivare Maria Rapp, 72

Assistent Solveig Gynther, f. Kull, 70,
71

Kontorist Ingrid Vallin, 61, 65

Museivakt fil. kand. Lars Westberg (tj.-
led. 1/2-tid), 72

HÄRKEBERGA

Platsrepresentant Linnéa Karlsson, 65

JULITA GÅRD

Godsförvaltningen

Museiassistent Nils Andersson, 43, 71

Trädgårdsmästare Sven A. Karlsson, 55

Skogsförvaltningen

Forstmästare Axel Gustawsson, 44

Hantverkare Gunnar Larsson, 43

Skogvaktare Nils Bäcklin, 64

MATSGÅRDEN

Platsrepresentant Givars Anders An-
dersson

SVINDERSVIK

Platsrepresentant Astrid Sandberg, 52

TYRESÖ

Trädgårdsmästare Bror Danielsson, 65

Museivakt Gunnar Sandberg, 73

KULTURHISTORISKA AVDELNINGEN

Nyanläggningar

Återuppförandet av krogen Stora Gungan i Stadskvarteret har fortgått under året. Arbetet har utförts i Arbetsmarknadsstyrelsens regi.

Uppförandet av en jordkällare och ett uthus vid Statarlängan har påbörjats.

Sökandet efter en skånegård som ersättare för den brunna Ravlundagården har fullföljts. Sedan flera alternativ diskuterats föll det slutliga valet på en fyrlängad gård Hög 18: 1 i Harjagers härad, Skåne. Vid de följande förhandlingarna rörande köpeskillningens storlek visade gårdens ägare, lantbrukare Karl Åkesson, den stora generositeten att skänka byggnaderna till Skansen. För denna stortartade gåva betygar stiftelsen honom och hans syskon, vilka verksamt bidragit till byggnadernas underhåll, sin stora tacksamhet.

Förberedelser för gårdens flyttning har påbörjats och önskemålet är att gården skall stå redo att motta skansenpubliken så snart som möjligt.

Underhållsarbeten

Det planmässiga underhållet av kulturhistoriska byggnader har fortgått under hela året enligt nedanstående förteckning.

Ekshäradsgården. Förskjutningar av fönsterbräden och ytterpanel förorsakade av sjunkning i byggnadens timmerstomme har justerats. Samtliga yttre snickerier målade med oljefärg. Ytterpanelen struken med Falu rödfärg av slamfärgstyp enligt recept från 1760-talet.

Garveriet. Återställandet av Garveriet efter branden våren 1972 har fullbordats under året. I vindsvåningen har hela taklaget befriats från brandrester. Röstenas beklädnad och samtliga luckor har utbytts jämte vissa andra alltför hårt brandskadade delar. Det övre vindsgolvet på hantverkarna har nylagts. Detsamma gäller yttertakets varjämte tegeltäckningen kompletterats. All plåtbeklädnad har gjorts om. Husets båda bakre hörn har fått knutbrädor över de brandskadade knutarna och hela huset har målats utvändigt, fasaderna med Falu rödfärg och snickerierna med oljefärg.

Häckstugan. Takveden har förnyats jämte sitt på detta hus isolerande underlag av dubbla näverskikt med mossor emellan.

Håsjöstapeln. I mitten av april nyöppnades Skansens bergbana. I samband härmed hade automatisk klockringning installerats i Håsjöstapeln av

Bergholtz klockgjuteri i Sigtuna. Klockorna ringer nu varje dag klockan 10.00 och 16.00 i överensstämmelse med kyrkolagens bestämmelse för städer.

Lusthuset från Katarina prästgård skadades liksom Garveriet av brand våren 1972. Här har delar av taklag, tak och ytterpanel måst förnyas varjämte hela huset målats både ut- och invändigt.

Moragården. Kopieringen av gårdens bristfälliga fähus har fortsatt under året, så att stomme och tak fullbordats, medan båsineredning och spismurning återstår.

Officina Typographica. Gavelväggen hade blivit svedd vid ridhusets brand våren 1972. Väggen har renskrapats och rödtjärats.

Nåsloftet. Hela täckningen med näver och takved har förnyats. Många stockar i bakre väggen förefaller vid en ytlig besiktning att vara tämligen hårt angripna av röta. Provborrningar i dem har emellertid visat att skadorna är av så ytlig natur att det ej föreligger något behov av att utbyta virket.

Oktorpsgården. Den 1971 påbörjade omläggningen av halmtaken har fullbordats under hösten med gårdens ursprungliga vedbod och bryggshus som de sista objekten. Närmare hälften av taken är nu försedda med brandskyddande skikt under halm-täckningen.

Soldattorpet. Omläggningen av halmtaket på ladugården med brandskyddsskikt under halmen.

Älvdalsbodarna. Nyläggning av vedtaken på eldhuset från Umsi, mjölkboden från Dovsbodarna, fähu-

sen 10 och 11 samt höladorna 6 och 7.

Öppethållande, aktiviteter

Under januari—april har fem kulturhistoriska byggnader hållits öppna på vardagarna och fjorton på söndagarna klockan 11—15. I maj månad ökades antalet till tretton på vardagarna och sexton på söndagarna. Under sommarsäsongen har tjugutvå kulturhistoriska anläggningar hållits öppna för besökare klockan 11—17, dock med lunchstängning mellan 12 och 13. Från och med september månad hölls åtta byggnader öppna på vardagarna och sexton på söndagarna mellan kl. 11—15. Under perioden oktober—december hölls fem öppna på vardagar och fjorton på söndagar.

Glashyttan och Krukmakeriet har liksom tidigare år varit utarrenderade och har med undantag av den kallaste perioden varit i verksamhet och tillgängliga för besök dagligen.

Under vinterhalvåret har dessutom samtliga anläggningar hållits tillgängliga efter besökarnas önskan genom regelbundna turer dagligen kl. 12, 13 och 14. Under sommarhalvåret har "Fröken Skansen" lett guidningar varje timma mellan kl. 11 och 17.

Som tidigare har det varit avdelningens strävan att i samarbete med programavdelningen söka levandegöra de olika miljöerna genom att låta besökarna uppleva så många aktiviteter som möjligt i och kring hus och gårdar. Detta gäller speciellt vårfesten i anledning av Nordiska museets 100-årsjubileum samt programserien "I gårdar och gränder", vilken också återkom i mindre format några vår- och höstsöndagar. För samproduktio-

nen mellan kulturhistoriska avdelningen och programavdelningen redovisas närmare under denna senare avdelnings redogörelse.

Genom medverkan av Skansens Borgerskap har det vid 23 tillfällen under året varit möjligt att uppleva verkstäderna i Stadskvarteret i full verksamhet.

Under sommaren har Oktorpsgården fungerat som en levande bondgård med kor, hästar, grisar och höns.

Som vanligt har ett stort antal hemssysslor och hantverk som vävning, spinning, kardning, nålbindning, ystning, smörkärning, korgflätning etc. visats i ett flertal gårdar under sommaren. Liksom föregående år har lin odlats.

Folkets hus, som enligt av styrelsen fastställda bestämmelser, är tillgängligt för uthyrning, har använts ett flertal gånger.

Till julmarknaden hade som vanligt ett stort antal hus smyckats och bord dukats på traditionellt vis.

Skansens kulturhistoriska miljöer utnyttjas regelbundet för filmning, och fotografering samt radio- och TV-inspelningar. Denna användning har starkt tilltagit under senare år. Under 1973 utfördes ett 70-tal upptagningar av detta slag.

Klädkammaren

Klädkammarens arbete har i stor utsträckning präglats av förberedelserna inför "Vårfesten anno 1893". Det innebär bl. a. att 212 personer genom klädkammarens försorg kläddes till detta tillfälle.

Flera dräkter än tidigare har kunnat sys upp under året till stor del tack vare AMS-personal som ställts

till förfogande. Sålunda nytillverkades inför vårfesten ett 40-tal bomullsklänningar av 1890-talstyp. Ett stort antal folkdrätsdetaljer m. m. har kunnat sys upp sedan Klädkammaren anvisats en skräddare.

En mängd gåvor har överlämnats till Klädkammaren. Huvudsakligen rör det sig om eleganta sekelskiftesklänningar och uniformer samt barnkläder.

Sammanlagt har under året 1900 dräkter ulånats ut av klädkammaren vilket innebär en viss minskning av uthyrningsverksamheten jämfört med föregående år. Detta har sin grund i den ökade programaktiviteten inom Skansen där dräkter ingår.

Biologiska museet

Biologiska museet har under året hållits öppet dagligen från kl. 10 till skymningen (dock senast kl. 17).

Undervisning

De kulturhistoriska anläggningarna har liksom tidigare utnyttjats för såväl elementär som kvalificerad undervisning. Nordiska museets undervisningsavdelning har under året haft visningar för bl. a. Stockholms kommuns skolors årskurs 6 under vårterminen i Delsbogården och i Stadskvarteret samt under höstterminen i Skogaholms herrgård, Soldattorpet, Oktorpsgården och Älvrosgården. För ett stort antal klasser har dessutom hållits visningar av Skansens julbord.

Bland övriga kurser och studiebesök kan följande nämnas: Stockholms läns hemslöjdsförenings växtfärgningskurs, en korgflättningskurs i privat regi, Handarbetets Vänners yrkeskurs för blivande textilkonsulen-

ter, Sveriges Radios producentkurser, Kursverksamheten, Nyckelviksskolan, Konstfackskolan, Malmstens verkstadsskola m. fl.

Liksom under tidigare år har studerande i ämnet folklivsforskning vid

Stockholms och Uppsala universitet haft en del av sin undervisning förlagd till Skansen.

I övrigt har avdelningen givit handledning och visningar för in- och utländska grupper.

ZOOLOGISKA AVDELNINGEN

Anläggningar

De under senare år färdigställda nyanläggningarna för olika djurgrupper har efter hand tagits i bruk och intrimmats. En del förbättringar har gjorts för att ytterligare tillgodose djurens miljökrav samt för att underlätta deras skötsel. Hänsyn har härvid även tagits till önskvärdheten av goda observationsmöjligheter.

Allmänt har kunnat konstateras en förbättring av djurens allmänna hälsotillstånd genom nyanläggningarnas bättre utrymmen och därmed större möjligheter för motion, etc. Utformningen av hagar och andra anläggningar har i flera fall något ändrats i enlighet med vad som kunnat utläsas genom djurens beteende. Ej alltid har nämligen i förväg kunnat utrönas djurens närmare krav på sin närmiljö, trots ingående studier och konsultationer rörande de olika djurarternas beteendemönster.

Det nya *tropikhuset för apor* togs i bruk under sommaren 1973. Det är konstruerat och byggt för tre grupper av apor, nämligen chimpanser, gibbonapor och rhesus-makaker. Varje grupp har flera olika inomhusutrymmen och därjämte utomhusutrymme i form av "apberg". De båda förstnämnda arterna avses dela ett berg, eventuellt så att de alternerande

får vistas där under olika tider på dagen. Rhesus-makakerna har ett eget berg. Bergen ligger i söderläge på var sin sida om tropikhuset och konstruktionen är sådan, att aporna därifrån fritt kan gå ut eller in i huset.

Insynen i aphyuset har varit mindre god, bl. a. på grund av reflexer i fönstren. Markisväv har därför satts upp utanför fönstren och detta har avsevärt förbättrat möjligheterna till insyn. Arrangemanget medför nedsatt ljus i djurrummen, men genom möjligheterna för utevistelse har denna olägenhet inte bedömts som alltför allvarlig.

Åtskilliga anordningar för klättring och lek har inmonterats i anläggningen. Härvid har hänsyn tagits till att djuren bör ges möjligheter att undkomma eventuella förföljare.

Visenterna har uppenbarligen funnit sig väl tillrätta i sin nya anläggning. En del i hagen inlagda trädstubbar och andra föremål har förbrukats och ersatts med nya i form av ett kummel av stora stenar och grova timmerstockar. Visenter har otvivelaktigt ett behov av att förbruka en del av sin överskottsenergi genom att stänga på tyngre föremål såsom trästockar. Kumlet tjänar även det syftet att jagade djur lättare kan undkomma sina förföljare.

Tre årsgamla *vildsvin* har släppts in i visenthagen. Även dessa har uppenbarligen funnit sig väl tillrätta och fränsett de första timmarna efter inläppningen har några konfrontationer mellan dem och visenterna inte observerats.

Varganläggningen har i vissa avseenden förbättrats under året. Anläggningens avgränsning mot söder genom en hög betongmur och publikutrymmet där har medfört vissa olägenheter. Många djurarter är oroade av att se människor ovanför sig på ett högre plan och vargarna har uppenbarligen varit mycket irriterade av detta. Möjligen kan stenkastning från publiken ha bidragit till denna irritation, men detta har avhjälpits sedan publikutrymmet vid betongmuren asfalterats och åtkomsten av stenar därmed försvårats.

För att mildra djurens irritation har ett mindre berg av jord, stenar, stekar, o. s. v. börjat uppföras i hagen. Under senare tid har vargarna nämligen visat sig obenäga att utnyttja barriären i den gamla varggropen. På grund av risk för markförstöring under vissa årstider och med hänsyn till vargarnas fortplantning har detta nya berg ännu inte helt färdigställt. Det är avsett att skapa skydd för vargarna, att erbjuda dem såväl soliga som skuggiga viloplatser samt att ge dem möjligheter att komma upp i ungefär samma nivå som besökarna.

En viss irritation har förmärkts mellan vargarna och de i angränsande anläggning befintliga lodjuren. Stängslet mellan de båda hagarna har därför förstärkts och försetts med elektriska trådar.

Sedan ankomsten har vargparet vi-

sat en påtaglig viktsökning, otvivelaktigt som en följd av förbättrade möjligheter för motion. Fortplantning skedde också under våren 1973.

Den nya *lodjursanläggningen* togs i bruk i början av året. Djuren har funnit sig väl tillrätta där och utnyttjat möjligheterna för motion, trädklättring, etc. För att skydda träden mot skadegörelse och för att förhindra rymning har en del träd i hagen försetts med manschettliknande skydd av plast. Träden har emellertid inte mått väl därav genom fukt- och mögelbildning, varför skydden kring en del träd utan synbar olägenhet tagits bort.

Det i hagen uppförda stenberget har väl utnyttjats av lodjuren för såväl skydd som vila. Marken i hagen är till större delen gräsbevuxen. Någon större förslitning av gräsmattan har inte förmärkts.

Lodjuren har till skillnad från vargarna inte visat någon påtaglig oro av att se besökare på ett högre plan.

Ombyggnaden av *älghagen* blev färdig under våren och älgparet återfördes dit. Hagen har utökats väsentligt och möjligheter finns att dela upp den i en något större och en något mindre avdelning. Detta har avsevärt underlättat skötseln av djuren, speciellt under parningstid och i samband med födslar.

Hagen är något kuperad, delvis grusbelagd, delvis gräsbevuxen och dessutom finns partier med naturlig klippgrund. Älgarna syns ha funnit sig väl tillrätta i hagen och två kalvar föddes i början av juli. Detta är ungefär en månad senare än vad som normalt brukar förekomma.

En ny hage för *dovhjort* har iord-

ningställt på gamla visenthagens plats, varvid en väsentlig utökning av hagen skett. Marken i hagen är delvis grustäckt, delvis täckt av gräsmatta och dessutom upptas en del av naturlig klippgrund. Sådd av gräs skedde ganska sent på hösten, varför överflyttningen av hjortarna uppskötts för att gräsmattan skulle hinna stabilisera sig.

Skansens gamla *uteterrarium* iordningställdes under året och en del huggormar och snokar släpptes dit. De försvann emellertid redan efter några dagar, uppenbarligen stulna av några besökare.

Under 1972 påbörjades uppsättning av *skyltar* vid de olika djuranläggningarna med beskrivning av respektive djurarts utbredning, levnadsvanor samt en del uppgifter i övrigt av biologisk art. Såväl svensk som engelsk text finns och uppsättningen har otvivelaktigt varit välmotiverad att döma av den uppskattning de rönt från besökarna. Denna uppsättning av skyltar avslutades i stort sett under 1973.

Överläggningar rörande *förbättringar* av anläggningar för elefanter, isbjörnar, sälar, o. s. v. har skett under året.

Djurbeståndet

Skansens djurbestånd utgjordes vid utgången av år 1973 av följande djur.

Rhesusapor	10 st
Makaker	50 "
Vithandade gibbonapor (larer)	0,1 (ingen hane, en hona)
Schimpanser	3,3 (ålder ca 2—6 år)
Indiska elefanter	0,2 (Gobi f. 1958, Noi f. 1964, båda i Indien)
Visenter	1,3 (Stor-Ulf f. Skansen 13/5 1965, Stolla f. Skansen 13/6 1957, Stompan f. Skansen 3/2 1971, Avi f. Avesta 28/4 1971)
Gotländska utgångsfår	1,7 (gammal behornad ras)
Älgar	1,3 (två äldre, två kalvar f. 6/7 1973)
Kronhjortar	1,1
Dovhjortar	2,6 (sex äldre, två kalvar f. juli—aug. 1973)
Renar	3,7
Getter	1 st
Dvärggetter	1,5
Fjällkor	0,3
Vildsvin	2,5

Isbjörnar

1,4 (Rasmus ♂ f. 3/12 1952, Norsel
♀ f. 8/12 1951, Glader ♀ f.
14/12 1959, Mick ♂ f. 13/12
1965, Snötass ♀ f. 6/12 1970,
samtliga födda på Skansen)

Brunbjörnar

1,3 och därjämte tre fjolårsungar
och två årsungar (Flax ♂ f.
Jokkmokk dec. 1962, Trulsa ♀ f.
Tomelilla dec. 1962, Flux ♀ f.
Jokkmokk dec. 1962, Kåra ♀ f.
Danmark 1956, Vem, Vet, Vad
f. 5/1 1973, Av, An f. 25/12
1973)

Järvar

4,1

Grävlingar

2 st

Lodjur

7,3

Vargar

2,4 (fyra vuxna, två ungar)

Gråsäl

6,1

Sjölejon

1,3

Igelkottar

Ett okänt antal

Berguvar

1,1 (från "Berguv Sydväst")

Ormvråkar

1,1

Fjällvråk

1 st

Fjällugglor

0,2

Humboldtpingviner

3 st

Gultofspingviner

1 "

Kungspingviner

2 "

Spetsbergsgäss

3 "

Vitkindade gäss

42 "

Fjällgäss

2 "

Gravänder

3 "

Viggar

1,1

Påfåglar

3,2

Tamgäss

2 st

Hyacintaror

1 "

Grå jacko

2 "

Amazonpapegojor

5 "

Rödhuade parakiter

1 "

Dvärghöns

7,8

Landsköldpaddor

5 st

Vattensköldpaddor

6 "

Dessutom häckar ett 50-tal hägrar i frihet intill Skansens fågelburar och ett stort antal gräsänder häckar eller uppehåller sig på Skansen-området.

Ett flertal av de på Skansen hållna djuren har fortplantat sig under året.

Bland rhesusaporna och makaker-na har ett oräknat antal födslar skett. De har varit ganska utspridda i tiden.

Den 10/4 1973 inköptes fyra schimpanser, ♂♂♂♀, uppskattningsvis i åldern 4—6 år och enligt uppgift här-
rörande från Sierra-Leone i Västafrika, samt den 2/5 resp. 14/9 två schimpanshonor i åldern 2 år, också troligen från Västafrika. Den senast inköpta honan opererades omkring en månad efter ankomsten för en valnöttsstor cysta i högra överarmen.

En av Skansens visentkor, Av-Le-na f. i Avesta 28/8 1969, dog den 30/4 1973. Hon befanns då dräktig med ett fullgånget foster av hankön. För att ersätta kon inköptes senare under året en visentkviga, Avi f. i Avesta 28/4 1971.

En vildsvinssugga nedkom den 17/4 1973 med sex ungar. Vildsvinsgalten har under året ersatts med en yngre galt från Molstaberg, Mölnbo.

Skansens gamla vargpar är kull-syskon, födda i Lemnijokki i norra Finland 1963. De kom som ungar till Tammerfors och när denna djurpark lades ner, inköptes de till Skansen 31/8 1972. Parning skedde i mars 1973 och tre valpar föddes 11/5 1973 (♂ + ♀ + död) i östra grottan. Den döda ungen bars ut av honan och grävdes ner i hagen.

Det gamla lodjursparet parade sig 19/3 1973 och två ungar föddes 26/5 1973. Den ena ungen, ♀, förolyckades senare.

Bland isbjörnarna skedde parning under tiden 26—28 mars 1973. En unge av hankön vägande 0,600 kg föddes den 24/12 1973. Då honan inte tog sig an ungen, omhändertogs den, men den dog efter två dagar. Den befanns vid efterföljande under-sökning lida av en njurmissbildning.

Tre brunbjörnsungar, Vem, Vet, Vad, föddes 5/1 1973. Parning obser-verades bland björnarna 9/4 1973 och honan Flux födde den 25/12 1973 två ungar, Av och An.

Två älgkalvar föddes den 6/7 1973, ungefär en månad senare än normalt. Bland dovhjortarna skedde tre föds-lar, den senaste den 8/8. Två av kal-varna var välutvecklade, den tredje dödfödd. Tre födslar skedde även bland renarna.

En gräsälunge av hankön och vä-gande 12 kg föddes den 7/3 1973. Den dog efter kort tid. Födseln sked-de något senare än normalt, nämli-gen i slutet av februari.

Skansens vitkindade gäss flyger fritt och flyttar på hösten söderut. Flytt-ning skedde 15/11 1972 och åter-komsten i april 1973. De första två paren uppenbarade sig på Skansen den 9/4 1973. Snart efter återkoms-ten skred de till häckning på stugta-ken och sex kullar kläcktes på för-sommaren med början 24/5 och 30/5. Det kunde konstateras, att de olika kullarna håller ihop i varje fall långt ut på hösten. Totalt uppgick flocken av vitkindade gäss på hösten till 42 stycken och bortflyttning skedde 1/11 1973.

Försök med häckning bland spets-bergsgässen har gjorts även under 1973, men misslyckades på grund av att bona förstörts.

Fjällugglorna värpte under våren ett antal ägg, men då hane saknas

(har ej gått att anskaffa), var äggen obefruktade.

PROGRAMAVDELNINGEN

Årets första program, julgransplundring med Thore Skogman, anordnades den 14 april med dans och lekar kring granen och utdelning av julpåsar till barnen.

För skolungdomens vintersportlov den 19—25 februari ordnades program i samarbete med Svenska Korporationsidrottsförbundet med cykel-turer, frågepromenad, orientering m. m.

Vårens övriga idrottsevenemang var Sjöscoutdagen den 25 mars, Sleipners terräng den 8 april, Hellas motion den 14 och 15 april med bl. a. Auktion med Karl-Erik Eriksson, Korpens dag den 6 maj, OK-dagen den 12 och 13 maj och Svenska Dagbladets stafett den 20 maj.

Den 28, 29 och 30 april samt den 1 maj anordnades "Vårgalopp på Skansen" av sällskapen Stallbröderna och Stallfåglarna. I programmet medverkade bl. a. Lars Lönndahl, Ann-Louise Hansson med Bruno Glennmarks orkester, Kårsdraget, Lill-Babs och Carl-Gustaf Lindstedt.

Traditionen med studentsång och vartal på Valborgsmässoafton fullföljdes även detta år. Talet till våren hölls av skriftställare Lars Widding. Dirigent för Stockholms Studentsångarförbund var Lars Blohm.

Årets första "Skansen visar"-program anordnades den 6 maj med aktiviteter i Stadskvarterets verkstäder och hantverk i olika gårdar. Samma

dag hölls program på Orsakullen, i Seglora kyrka och på Solliden med anledning av "Körsångens dag". Dessutom arrangerade Stockholms Korporationsidrottsförbund ett festprogram på Solliden med deltagande av bl. a. Wilhelm Forsberg, Camilla Odhnoff och Stig Järrel i samband med "Korpens dag".

Norges dag firades traditionsenligt den 17 maj med barntåg och festtal av ordföranden i Det Norske Samfund, Olav Imshaug, och stortingspresident Leif Granli samt sång av operasångare Rolf Jupither.

Stockholms Musikkörening anordnade den 19 maj en konsertdag kallad "Takt och Ton till tusen" med musik av större och mindre ensembler på Solliden, Bollnästorget m. fl. platser.

Polisens dag anordnades den 20 maj med festprogram på Solliden, körsång och uppvisningar av polisens tjänstehundar, motorcyklister och rytare. Tal hölls av landshövding Hjalmar Mehr och polismästare Kurt Lindroth.

Lördagen den 26 maj anordnades av Lions Club, Djurgården, ett program kallat "Mors dags afton", med bl. a. Bosse Larsson med Favoritorkestern och gäster samt Norrahammars musikkår.

Med anledning av Nordiska museets 100-årsjubileum arrangerades den 27 maj i samarbete med Kultur-

historiska avdelningen "Skansens Vår-fest anno 1893" med bl. a. marknad, historiska tablåer, brudfölje, vissångare och konserter av Sällskapet Par Bricoles kör och "Jubileumsorkestern Hazelius".

Programmet i anslutning till den årligen återkommande "Folknykterhetens dag" på Kristi Himmelfärdsdag den 31 maj arrangerades av De Kristna Samfundens Nykterhetsrörelse. Tal hölls av landstingsrådet Gunnar Hjerne och avdelningsdirektör Daniel Wiklund. Vårbasar, konsert av Tempellets Musikkår och debatt kring alkohol- och narkotikafrågor var några av programinslagen. Rytmiska koraler spelades i klockstaplarna och vid Seglora kyrka.

Lördagen den 2 juni arrangerades "Dragspelets dag" med dragspelsmusik på flera platser och ett scenprogram, "Våra favoriter på Skansen", på Solliden med Gnesta-Kalle och Favoritorkestern.

Svenska Ungdomsringens årliga fest med ca 500 deltagande dansare och spelmän ägde rum den 3 juni.

Den 4 juni var årsavslutningsdag för Stockholms kommunala musikskola med en serie konserter av större och mindre ensembler på olika platser på Skansen. Dagen avslutades med en festkonsert på Solliden av orkester, kör, blåsensemble och storband under ledning av Sven-Gösta Sjöberg, Margareta Stigbrand, Folke Linck och Nils Lindberg.

Svenska Flaggans dag firades traditionsenligt med flaggutdelning av H. M. K. Gustav VI Adolf, sång av Rolf Björling och Stockholms Studentsångarförbund under ledning av Hilding Asker.

Den 8—17 juni arrangerades en "Norrbottnen-vecka" i samarbete med länsstyrelse, landsting och kommuner samt kultur-, turist- och näringsliv i Norrbotten. Programmet omfattade utställningar, demonstrationer, försäljning av hantverk, hemslöjd och konsthantverk, turistinformation, filmvisning och underhållningsprogram. I invigningsprogrammet medverkade bl. a. riksdagsman Tage Erlander, landshövding Ragnar Lassinanti och H. K. H. Kronprinsen. Övriga medverkande under veckan var bl. a. Paulus Utsi, Israel Ruong, Adrian Wennström, Kammarkören med Eric Ericson, Norrbottens-Teatern, Pelle Jacobsson, Erik Moraeus med söner, "Pajala-Hasses", "Bysmederna" från Framnäs, Björn Hallerdt, Folke Asplund, Torsten Åhlander, Jokkmokks-Jokke, Rose-Marie Wikberg, Gunnar Svensson med trio och Gunnar Wiklund Show med Marianne Kock och Roffe Berg.

På pingsaftonen den 9 juni anordnades underhållningsprogram på Solliden med operasångerskan Birgit Nordin, Troendegruppen från Framnäs, Björlingkvartetten, Thord Carlsson och Regionmusiken i Boden. På pingstdagen medverkade bl. a. Rolf Bengtsson, Tor Bergner och Anna-Lena Löfgren med Boyfriends i ett underhållningsprogram på Solliden.

Måndagen den 11 juni, annandag pingst, hölls den årligen återkommande SL-dagen, arrangerad av Storstockholms Lokaltrafiks fritidsråd. Programmet innehöll bl. a. utställningar, musikgissning, folkdansuppvisningar och festprogram på Solliden med deltagande av bl. a. landstingsrådet Bertil Jonberger, Nordisk

Spårvägsmusikers stämma, Sporvejsfunktionärernas orkester från Danmark och Oslo Sporveiers musikkorps från Norge.

Midsommarfirandet den 22—24 juni inleddes på traditionellt sätt med majstångsresning på Tingsvallen, konserter av Stockholms Spårvägsmäns Musikkår under ledning av Marc de la Berg, lekar och långdans. Den 23 och 24 juni framfördes ett midsommarprogram kallat "I Midsommartid" med Busk Margit Jonsson, Skansens folkdanslag, ringleksbarn och spelmän i regi av Else Fischer.

Lördagen den 30 juni framfördes på Solliden "Makten och ärligheten — en folkopera om oss på Gotland i pop och folkton" med text av Allan Nilsson och Göte Nilsson och musik av Claes Fellbom och Svante Pettersson. Studieförbundet Vuxenskolan producerade och bland de många medverkande kan nämnas en 24-man-orkester under ledning av Olle Lind.

Söndagen den 1 juli firades Finlands dag med folkdansuppvisningar och ett stort festprogram på Solliden, anordnat i samarbete med Sveriges Finlandsföreningars Riksförbund — Fadderortsrörelsen.

Frälsningsarméns årliga musikgudstjänst hölls måndagen den 2 juli med tal av stabschefen kommandör Arnold Brown.

Lördagen den 7 juli och söndagen den 8 juli uppfördes på Solliden sångspelet "Värmlänningarna" av F. A. Dahlgren av teatersällskapet "Wermlänningarne" från Arvika och Jössehäringarnas folkdanslag.

Bellmandagen firades söndagen den 29 juli. I Balderslunden serverades helstekt lamm och trubadurerna Pier-

re Ström och Torgny Björk underhöll med sång. På planen framför Skogaholms herrgård dansades française, i Rosengården, Bergsmansgården och vid Hazeliushuset sjöngs Bellmans-sånger av "Les Phonophon" med manskvartetten "Stormstakarna". Vid Skogaholms herrgård framfördes ett promenad-divertissement kallat "I Kungens park 1790" av Les Phonophon och Orkestern under ledning av Karl Nilheim. På Solliden framfördes "Glimmande nymf — blixtrande öga" — ett upptåg med sång och dans kring Bellmans sånger i regi av Bernard Krook och med bl. a. Monica Nielsen och Björn Arabh. Detta spel framfördes även den 22 juli.

Svensk-amerikanarnas dag firades den 5 augusti med ett festprogram på Solliden. Ambassadör Tore Tallroth hälsningstalade, Tage Erlander överlämnade "Den gyllene plaketten" till årets svensk-amerikan, Eric Bellqvist, och Sveriges och USA:s Jenny Lindstipendiater, Ingrid Stålné och June Andersson, sjöng.

Med anledning av LO:s 75-årsjubileum ägde en stor folkfest rum söndagen den 12 augusti med bl. a. utställningar, filmvisningar, "öppet hus" i Folkets Hus, jubileumsfyrverkeri och ett festprogram på Solliden. Talare var LO:s ordförande Gunnar Nilsson och statsminister Olof Palme. Övriga medverkande var bl. a. Lena Andersson show, Monica Nielsen, Two Larrys, Spårvägsmännens Musikkår, Ingrid Stålné, Svenska Arbetarsångförbundet och Tjaddens vitsparty.

Den 18 och 19 augusti hölls spelmannsstämma, arrangerad av Stockholms Spelmansgille. Konferencier var Tore Sander.

Barnens Dag anordnades lördagen den 25 och söndagen den 26 augusti. I programmet ingick lekar, tävlingar och glada upptåg för barnen, talangtävlingen "Nya ansikten" med Sonja Stjernqvist och "Tollarparn"-show samt jazzfestival på Solliden med Ove Linds kvintett, Hörselmat, Arne Domérus, Rune Gustafsson och Sandvikens Storband.

Torsdagen den 30 augusti anordnades Pensionärernas dag av Stockholms kommuns fritidsverksamhet för pensionärer med underhållning av olika slag. Tal hölls av borgarrådet Sören Carlsson.

Kyrkornas dag arrangerades av Stockholms Frikyrkoråd och Stiftsrådet i Stockholms Stift söndagen den 3 september med gudstjänster, stugmöten, gårdsmöten, och väckelsemöten. Ett program på Solliden, "För Dig — ett program kring glädje, trygghet, gemenskap", leddes av Folke Forsberg och deltagare var Jean Paillard, Ingmar Ström, Björn Westlund, Karin Wrigstad, Gertrud Zetterholm, Jan-Arvid och Lena Hellström. Dagen avslutades med "Musik och lyrik" i Seglora kyrka med Putte Wickman, Bengt Hallberg, Åke Nygren och Karl-Erik Swärd.

Lördagen den 8 och söndagen den 9 september firade HSB sitt 50-årsjubileum på Skansen. Programvärd för festprogrammet på Solliden var Lasse Holmqvist och övriga medverkande var bl. a. Rune Andersson, Jan "Tollarparn" Eriksson med orkester, Anders Fugelstad, Kårsdraget, Lasse Kühler, Lill Lindfors, Carl-Gustaf Lindstedt, Ricke Löws orkester, Kvintetten Ohlsson, Bosse Parnevik, Eva Rydberg, Mille Schmidt, Herr T och

hans spelmän, Östen Warnerbring. Tal hölls av f. d. statsminister Tage Erlander och HSB:s verkställande direktör Sven Kypengren. Lördagen avslutades med ett stort festfyrverkeri på Solliden.

Söndagen den 16 september anordnades ett program på Solliden kallat "Familjen och hunden" med en utställning arrangerad av Svenska Terrierklubben. Presentatör var Carl-Gustaf Lindstedt och prisutdelare Nils Erik Baehrendtz.

De Blindas Dag arrangerade i år sitt program lördagen den 22 och söndagen den 23 september. På lördagen medverkade Hasse Funcks Minifunkar med Hacke Hackspett show och på söndagen Berith Bohm, Helena Döse, Ted Gärdestad med Nature, Rolf Jupither och Jarl Kulle.

Programmet "Skansen visar" söndagen den 30 september bjöd som vanligt på aktiviteter och underhållning i gårdar och gränder. Samma dag anordnade Röda Korset en loppmarknad på Bollnästorget och på Solliden arrangerade Diabetikerförbundet ett festprogram med medaljutdelning av riksdagsman Nancy Erikson och framträdanden av bl. a. Busk Margit Jonsson, Sven Erik Wikström, Sven-Bertil Taube och Bosse Parnevik.

Söndagen den 7 oktober arrangerades en Trafiksäkerhetsdag med motot "Säkrare trafik — skydda dig själv" av Stockholms läns Trafiksäkerhetsförbund och Stockholms Trafiksäkerhetsförening i samarbete med NTF och TSV samt Stockholmsavdelningen av Riksföreningen för Trafik- och Polioskadade, RTP. Utställningar, demonstrationer, och barnpro-

gram ingick i arrangemanget. På Solliden hölls konsert av Stockholms-Polisens Musikkår och tal av NTF:s verkställande direktör Alvar Thorsson.

Söndagen den 14 oktober anordnade Stockholms Sparbank sin sedvanliga familjesöndag med bl. a. familjepromenad, filmvisning, barnprogram, pensionärsträff och ett underhållningsprogram på Solliden med Gunnar Stållfors som programvärd och deltagande av bl. a. Thore Skogman och Bengt Bedrup.

Från mitten av juni till slutet av augusti har nedanstående serieprogram ägt rum under veckans olika dagar.

På måndagarna har för femtonde året i följd och under ledning av musikdirektör Karl-Erik Andersson givits 8 Skogaholmskonserter under tiden 18/6—13/8. "Liten kvällsmusik i herrgårdsmiljö" bestod liksom tidigare av verk från 1700- och 1800-talet och de medverkande uppträdde i tidstrogen kostym. Följande solister och ensembler medverkade: June Andersson, Anders Bergin, Leif Berry, Hans Claes, Anders Dahl, Dag Dahlberg, Berit Hedeby, Åke Hedlund, Anna Hillman, Lars Erland Holmlund, Busk Margit Jonsson, Sölve Kingstedt, Bernard Krook, Helena Leandersson, Rolf Leandersson, Ann-Cathrin Palme, Birgitta Ridderstedt, Lennart Rönnlund, Jörgen Rörby, Berit Sjögren, Lars Sjögren, Karel Sneberger, Ingrid Stålné, Hans Wahlgren, Gösta Zachrisson, Albena Zaharieva, Lars Åberg.

"Happy Jazz på Skansen" med Ove Linds kvintett anordnades för femte året i följd på måndagar under tiden

9/7—20/8. Programvärd var Leif "Smoke rings" Anderson. Ove Linds kvintett bestod av Lars Erstrand, vibrafon, Arne Wilhelmsson, bas, Rolf Larsson, piano, Nils-Bertil Dahlander, trummor, och Ove Lind, klarinett. Följande gästsolister medverkade: Alice Babs, Benny Bailey, Roffe Berg, Rolf Blomqvist, Sten Carlberg, Roffe Ericson, Lennart Jansson, Lee Konitz, Allan Lundström, Gunnar "Siljabloo" Nilsson, Erik Nordström, Lennart Nylén, Bertil Strandberg, Leppe Sundevall och Bengt Arne Wallin.

På tisdagarna återkom pop-programmet "Opopoppa". Det sändes direkt i P 3 9 gånger under tiden 26/6—21/8 och spelades samtidigt in av TV 2 för sändning på fredagarna. Programvärd var Claes af Geijerstam, husband var Lasse Samuelssons "Bumpiga Bandet" och dessutom medverkade i varje program Janne Carlsson, Gösta Wällivaara och sångkören "Dolls". Bland de medverkande artisterna kan nämnas: Canned Heat, Neil Sedaka, Jerry Williams, Hoola Bandoola Band, Janne "Lukas" Persson, Mikael Ramel, Björn J:son Lindh, Gallagher & Lyle, Savage Rose, Thomas Ledin, Manfred Mann's Earth Band, John Prine, Steve Goodman, Eva Norberg, Peps Blues Band, Ted Gärdestad, Bruce Cockburn, Landslaget, Edgar Broughton Band, Dandy Livingstone, Maritza Horn, Pugh & Rain-Rock, Tasavallan Presidentti, Vinegar Joe, Lefvande Musik, Monica Thörnell, Frank Zappa med Mothers of Invention, Kisa Magnusson, Björn Skifs och Göran Fris-torp.

"Filikromen" hette ett direktsänt radioprogram, som gick 10 onsdagar

under tiden 13/6—15/8 med Carl-Uno Sjöblom som programvärd. Temat för programmen var "folkmusik och musik för folk" och kapellmästare var Monica och Carl-Axel Dominique. Gästartister var bl. a.: Folke "Göken" Andersson, Knis Karl Aronsson med Leksands spelmän, Sone Banger, Thorstein Bergman, Arne Domnerus orkester, Bengt Edqvist, Solveig Faringer, Sonya Hedenbratt, Ole Hjort, Tor Isedal, Alfred Janson, Margareta Jonth, Lars Lönndahl, Margareta Kjellberg, Martin Martinsson, Grynet Mollvig, Alm Nils, Mats Paulsson, Peps Persson, "Salig blandning", "Skogsfiol och flöjt", Solar Plexus med Tommy Körberg, Storkyrkans kör under ledning av Gustaf Sjöqvist, Björn Ståbi, Bo Sundblad, Börje Sundqvist, Jeja Sundström, Margareta Söderberg, Templets musikkår, Eje Thelin, Hans Wahlgren, Ingvar Wixell och Sigurd Ågrens Mäsingssextett.

På torsdagarna direktsändes i TV 1 9 gånger under tiden 5/7—30/8 programmet "Skogman på Skansen". I varje program medverkade, utom Thore Skogman, Nisse Hanséns orkester och gästartister var bl. a.: Inger Berggren, "Bobbies", Berith Bohm, Brita Borg, Staffan Broms, Britt Damberg, Chris Dane, Britt-Inger Dreilich, Gösta Elveroth, Anna-Lisa Ericson, Stig Gabrielsson, Birgitta Glantz, Erik Gustafson, Idla-flickorna, Margareta Kjellberg, Lasse Kühler, Rudi Lakatos, Lars Lennartsson, Maj Lindström, Rutger Nygren, Gits Olsson, Hjördis Pettersson, Eva Rydberg, Ulla Sallert, Sonja Sjöbeck, Skansens folkdanslag, Gaby Stenberg, Sonja Stjernqvist, Bo Sundblad, Carin

Swensson, Bröderna Tancred, Olof Thunberg, Sven-Erik Wikström och Tor Zachrisson.

Sam vanligt arrangerade Svenska Ungdomsringen lekar och dans för allmänheten på Bollnästorget på fredagarna.

På fredagarna anordnades under tiden 29/6—24/8 ett serieprogram kallat "Dixieland och Blues" med olika orkestrar som inledde programmet med en konsert och sedan spelade till dans på Sollidenscenen under kvällen. Medverkande orkestrar var: Jazz Doctors, Maggie's Blues Five, Optimus Orchestra med Rolf Wahl, Svenska Swingsextetten med Lena Edenbrink, Cave Stompers, Sumpens Double Swingsters, Albrekt's Swingband, Bunta Horns Jazzband och Kustbandet.

"I Gårdar och Gränder", en dag med hantverk och aktiviteter i Stads-kvarteret och i Skansens hus och gårdar och med underhållning av vandrande musikanter anordnades varje lördag under tiden 30/6—18.8.

Programmet "Lördagssväng på Skansen" med Lasse Olssons kvartett och Bosse Larsson som programvärd arrangerades varje lördagskväll under tiden 14/7—25/8 med medverkan av bl. a.: Lily Berglund, Solveig Bergström, Thory Bernhards, Stefan Dahlén, Erik Frank, Per Grundén, Göingeflickorna, Olle Johnny, Vincent Jonasson, Jularbo gille, Lasse Kåge, Hans Muthas, Ole Dole Doff med Anita Olofs, Ornö gospelkör med Mia Marianne och Per Filip, Leif Pettersson, Runo Sundberg, Gunnar Thim, Carli Tornehave, Västgöta-Sigge, Älvdalingarna, Gustaf Öhlander och Eric Öst.

Gratis dans på Bollnästorget för allmänheten har varit anordnad onsdagar och fredagar under maj månad samt onsdagar t. o. m. söndagar under juni, juli och augusti. För dansmusiken svarade Axel Andereds kapell, "Bamses" d. v. s. Bosse Petterssons orkester och "Magdeburgarna". På dansbanan vid Sollidsterrassen har dans anordnats på onsdagarna till Putte Flodqvists Pocketband. På Galejans dansbana har dans anordnats endast på Valborgsmässaöften den 30 april till Öijwinds med Jan Höiland.

Skansens folkdanslag och spelmän har under tiden maj t. o. m. augusti dagligen visat folkdanser respektive spelat folkmusik och ringleksbarnen har uppträtt under juni och augusti alla lör- och söndagar samt även under söndagarna i september. För danslaget har svarat rustmästare Nils Nilsson och ringleksbarnen har letts av Astrid Selking och Thorbjörn Atter-sand. Axel Myrman har svarat för spelmännen. Folkdanslaget har även gjort dagliga uppvisningar på restaurang Solliden under sommaren.

Gästande folkdanslag under sommaren har varit: "Salzburger Stierwascher" från Österrike, "Pommern Jugend" från Erlangen, Folkdanslaget "Skalni" från Krakow, Polen, och "Turun Purpurit" från Finland.

Följande utländska sångköror och musikårer har gjort egna framträdanden: Blindheims skolekorps från Norge, Long Island Youth Orchestra, USA, Royal Marine Band, England, Schwäbische Bläserbuben från Gerst-hofen-Augsburg, "Polyfonkören" från Reykjavik samt "The Lutheran Church Choir" och "Sounds of Hope" från USA.

Liksom förra sommaren demonstrerades biodling vid Vaktstugan lörda-gar och söndagar under juni, juli och augusti samt den 1 och 2 september. Arrangör har varit Sveriges Biodla-res riksförbund och avsikten har varit att belysa binas stora betydelse för naturvården och öka intresset för svensk biodling.

Julmarknaden ägde rum tre sönda-gar i följd, den 25 november och den 2 och 9 december, med de traditio-nella arrangemangen. Auktionsförrät-tare var i år Hilding Bielkhammar från Ringrum de två första söndagar-na och Olle Pahlén den sista sönda-gen. I Delsbogården berättade "Lill-Stintan", Birgit Leander, historier från Hälsingland, Hai & Topsy samt Doug-las och Dominique Heffer underhöll i Stadskvarteret och i gårdarna. I Seglora kyrka musicerade ungdomar från olika distrikt av Stockholms kom-munala musikskola, den 2 december medverkade sångkören Par Bricole och den 9 december Musikskolans i Nyköping ungdomskör.

Lucia-dagen firades i samarbete med Året Runt den 13 december. Lucia-tåget, med Skansens Vaktparad i täten, gick från Nybroplan till Boll-nästorget, där H. K. H. Prinsessan Christina överlämnade ett smycke till 1973 års Lucia. Medlemmar av Skan-sens folkdanslag deltog som ledare för dans och lekar runt granen och konferencier var Torbjörn Johnsson.

Skansens stjärngossar, bestående av medlemmar ur Stockholms Gosskör under ledning av musikdirektör Ro-land Nilsson, uppträdde i olika gårdar Annandag Jul, den 30 december, Ny-årsdagen och Trettondagen.

I Seglora kyrka har högmässa hål-

lits varje sön- och helgdag, varvid huvudsakligen präster från Stockholms stift officierat. Fr. o. m. den 25 maj t. o. m. den 1 september har aftonbön hållits varje dag i samarbete med Stockholms kyrkobrödrakår. Ansvar för genomförandet av dessa aftonböner har åvilat kantor Gustaf Hellblom och klockare Haqvin Tiderman. I medeltal har 60 personer deltagit i aftonbönerna per kväll. 73 vigslar har under året ägt rum i kyrkan. Under sommaren har kyrkan upplåtits 12 söndagar för eftermiddagsgudstjänster i Stockholms frikyrkoråds regi, som också svarat för konventiklar i Bollnässtugan söndagar under tiden 1/7—26/8.

För barnen har under sommaren spelats kasperteater på Bollnässtorget varje lördag och söndag under tiden 1/5—28/10. Kasper har varit Ulf Håkan Jansson. På Orsakullen har spelats "Noaks ark" av Per Edström, ett barnprogram där barnen själva får vara med och spela djur, varje lördag och söndag under tiden 1/5—30/9. Gubben Noak har spelats av Ulf Håkan Jansson och Gumman Noak av Ing-Margret Lackne, Ellika Lindén eller Britt Örnehed. I Väla skola har "Tant Lillemor", Lillemor Biörnstad, läst sagor under tiden 20/5—3/6, 9—23/9 samt under julmarknadssöndagarna.

I Bragehallen har arrangerats barn- och familjeföreställningar med clownen Armand Miehe sex dagar i veckan under tiden 1/7—26/8. I september gavs under tio dagar barnpjäsen "Tonfångaren" med Paula Brandt, Gustav Kling och Christer Boustedt.

På Galejan visades under tiden 1/7—19/8 utställningen "Skylab — det

amerikanska rymdlaboratoriet", en modell i full skala av bostads- och verkstadsvåningen i "Skylab".

Ett mindre antal interna arrangemang har hållits på Skansen. Sålunda har Stockholms Socialnämnd arrangerat programdagar den 27 och 28 augusti för personal vid "Hemtjänsten". "Pensionärernas Dag" anordnades den 30 augusti av Stockholms kommuns fritidsverksamhet för pensionärer med medverkan av Anna och Kalle Öst, Sven Gréen, borgarrådet Sören Carlsson, Lennart Hyland, Sylvia Wrethammar med Rune Öfvermans trio, Invandrarteatern m. fl.

Utöver de tidigare nämnda artisterna, körerna, musikkåren och ensemblerna har även medverkat: Yngve Andersson, Sten Ardenstam, Jarl Borsén, Lasse Brännström, Ulf Elfving, Anders Gernandt, Gävle Musikkolas blåsorkester, Magnus Härenstam, Ingegerd Käll, Sven Lindahl, Elsie Lindgren, Hans Lindgren, Martin Ljung, Messingsorkestern Blåsningen, Peter Molin, Postens orkester, Regionmusiken i Västerås, Erik Saedén, Bo Setterlind, Lennart Swahn, Oscar Tanced, Sigvard Thörnqvist, Bert-Åke Warg, Rose-Marie Wikberg och Lil Yunkers.

Olle Björklund har under tiden 15/5—31/8 varit anställd som programvärd på Skansen.

Skansens guideverksamhet har skötts av årets "Fröken Skansen", Birgitta Persson, som fungerat som chefsguide, samt följande guider: Kristina Högberg, Agneta Tellander, Brita Strand, Catharina Ljungner, Kerstin Arbaeus och Christina Olsen. De två sistnämnda har arbetat halva sommaren på halvtid, huvudsakligast

i informationskioskerna. Den 9/7 överflyttades Birgitta Persson till programavdelningen och hennes arbete som chefsguide övertogs av Kristina Högberg. Ingrid Sundlöf, "Fröken Skansen" år 1971, har arbetat som semestervikarie.

Tiden 12 maj—31 augusti utgick turer för allmänheten från Bollnässtorget dagligen kl. 11.00, 12.00, 13.00, 14.00, 15.00, 16.00 och 17.00. Tiden 1—11 maj och 1—30 september utgick turerna från Seglora kyrka kl. 12.00, 13.00 och 14.00. Samtliga turer har varit kostnadsfria och utförts på svenska, engelska, tyska och franska. Guiderna har dessutom tjänstgjort i två informationskiosker samt haft ett stort antal beställda turer mot extra avgift. Två guider har arbetat 1—11 maj, fem guider 12 maj—31 augusti och en guide under september.

För anordnandet av ovan relaterade program har närmast svarat intendent Margareta Tullander, assistent Kristina Gareby (t. o. m. 6/7), prograsekr. Birgitta Persson (fr. o. m. 9/7) och intendent Sten Blomquist. Intendent Britt Stern har skött guideverksamheten och tillsammans med skrivbiträde Anna Maria Gnista svarat för reklam och PR-verksamhet.

Alla program med kulturhistorisk anknytning, såsom "Skansens Vårfest Anno 1893", Bellmandagen, "I Gårdar och Gränder" m. m. har genomförts i samarbete med Kulturhistoriska avdelningen.

Fru Anna-Greta Rickan har förestått varulagret för Julmarknaden och souvenirförsäljningen, en verksamhet som har sorterat under programavdelningen.

Nils Erik Bährendtz

UTGIVNA SKRIFTER

Från Skansen har utgivits:

Skansen. Bâtiments et animaux. Guide pour les visiteurs. 60 s.

Skansen. Lyhyt opas kävijöitä varten. 64 s.

Delhäften av en utvidgad, ännu ej utkommen, ny uppl. av Skansens hus och gårdar:

Finngården och Rökstugan, av Albert Eskeröd, Gunnar Nordlinder och Christina Westberg. 16 s.

Oktorpsgården och Kyrkhultsstugan, av Albert Eskeröd, Gunnar Nordlinder, Kerstin Sjöqvist och Christina Westberg. 32 s.

Seglora kyrka och klockstaplarna, av Ingemar Tunander och Christina Westberg. 32 s.

Soldattorpet, av Gunnar Nordlinder och Christina Westberg. 16 s.

Delhäften av en utvidgad, ännu ej utkommen, ny uppl. av Skansen open-air museum:

The Finn settlement, av Albert Eskeröd, Gunnar Nordlinder och Christina Westberg. 16 s.

The Oktorp farm and the Kyrkhult farmhouse, av Albert Eskeröd, Gunnar Nordlinder, Kerstin Sjöqvist och Christina Westberg. 32 s.

Seglora church and the belfries, av Ingemar Tunander och Christina Westberg. 32 s.

The soldier's cottage, av Gunnar Nordlinder och Christina Westberg. 16 s.

Arne Biörnstad:

Konservierung und Restaurierung von Holzhäusern in Freilichtsmuseen, i Verband europäischer Freilichtmuseen, Tagungsberichte 1966—1972, utg. av Adelbert Zippelius, Köln, s. 94—105.

Kai Curry-Lindahl:

Ecological considerations on land use

effects in two regions of Somalia. Report to the government. 19 s. UNESCO, Paris.

Låt dem leva. 388 s. Rabén och Sjögren, Sthlm.

Än lever jorden! 199 s. Natur och Kultur, Sthlm.

Ecological principles for the conservation of animals, i Ecology and bio-protection, international conclusions by H. Sioli (red.) s. 197—243, 487—498.

Global review of renewable land resources — Use and misuse, i Uniting nations for bio-survival, An international symposium, Stockholm June 10—12 1972, s. 16—20. National wildlife federation, Washington.

L'Europa come ambiente, i Enciclopedia degli uccelli d'Europa. Fasc. 46—48, s. 190—247. Rizzoli, Milano.

Pesticides as an environmental threat. Black Lechwe, 11, s. 18—24.

Pesticides as an environmental threat, i Pollution and environment in Zambia. Seminar report, s. 93—113. Lusaka.

Projecting the future in the Worldwide national parks movement, i Trends. Nr 10, s. 4—11.

Zoogeography in the Pacific region and the function of ecological reserves, i Island ecosystems. Technical report No. 26. U.S. International biological program.

Recensionen: Handbuch der Vögel Mitteleuropas. 4, i Sveriges Natur, årg. 63 (1972), s. 268. — Life of reptiles, 1—2, by A. Bellairs, i Journal of wildlife management. 37, s. 129—130. — Norges nasjonalparker, 1—2, i Sveriges natur 64, s. 49—50.

Ingemar Liman:

Påskens ABC, en bok om våra påsktraditioner. Forum, Sthlm. 64 s.

Helmut Pinter:

Albino-svärdbärare, i Akvariet, årg. 47, s. 45—46.

Hur bär man sig egentligen åt? Om tekniken vid odling av avelsformer och korsningar, i Akvariet, årg. 47, s. 108—110.

Exoten im Bierdeckelformat; Skalare und Diskusfische, i Aquarien Magazin, vol. 7, s. 106—111.

Für den Anfang: Kardinalfische, i Aqua-

rien Magazin, vol. 7, s. 76—77.

Jak možna latwo rozmnozacz ryby, i Akwarium, vol. 16, s. 14—23.

Maulbrütende Chichliden — auch in der Neuen Welt, i Aquarien Magazin, vol. 7, s. 414—417.

Planmäßige Zucht von Kongosalmlern, i Monatsschrift für Ornithologie und Vivarienkunde, Ausg. B, Jahrg. 20, s. 400—403.

BEFATTNINGSHAVARE VID ÅRETS UTGÅNG

Verkställande direktör, docent Nils Erik Bærendtz, 69

Sekreterare Maj Wohlin, 69

Ekonomidirektör, tillika vice verkställande direktör, jur. kand. Karl-Erik Nygren, 62

Sekreterare Margit Schüssler, 64

KULTURHISTORISKA

AVDELNINGEN

Förste intendent fil. lic. Arne Biörnstad, 52

Intendent fil. lic. Ingemar Liman, 66

Fil. kand. Christina Westberg, 71

Assistent Berit Hertzberg, 65

Förste reparatör Per Majgren, 71

Gårdsvärdinna Borghild Kristoffersson, 59

Gårdsvärdinna Elsa Bertilsson, 67

Gårdsvärdinna Valborg Uhlén, 55

Gårdsvärdinna Ingrid Lööv, 71

Gårdsvärdinna Annie Larsson, 68

Gårdsvärdinna Aina Johansson, 73

Gårdsvärdinna Jenny Forsberg, 70

Gårdsvärdinna Karin Kihlberg, 72

Gårdsvärdinna Edith Bondesson, 55

Gårdsvärdinna Alice Hammarström, 55

Gårdsvärd Per Steckzelius, 70

Gårdsvärd Erik Appell, 67

Gårdsvärd Gunnar Svensson, 71

Klädkammaren

Intendent fil. kand. Ann Resare (deltid), 71

Assistent Maj-Britt Hemlin, 60

Sömmerska Maria Kings-Eriksson, 42

Sömmerska Berit Lindén, 69

Sömmerska Helena Tirkkonen, 73

Tvätterska Gerd Eriksson, 71

Biologiska museet

Kassörska Marta Arvind, 70

Seglora kyrka

Kantor Gustaf Hellblom, 51

ZOOLOGISKA AVDELNINGEN

Förste intendent Kai Curry-Lindahl (tjänstledig), 54

Professor Karl Borg (deltid), 54

Djurvårdarförman Tore Glemmefors, 32

Vice djurvårdarförman Sven Borg, 32

Vice djurvårdarförman Åke Nord, 54

Förste djurvårdare Torsten Cellvander, 38

Förste djurvårdare Helmut Pinter, 58

Förste djurvårdare Anders Wiklund, 57

Förste djurvårdare Henry Mähl, 65

Förste djurvårdare Ingvar Nylund, 66

Djurvårdare Bernt Malmqvist, 65

Djurvårdare Ingrid Hansen, 65

Djurvårdare Mats Berg, 71

ALLMÄNNA AVDELNINGEN, SEKTION 1

Programenheten

Intendent Margareta Tullander, 37

Programsekreterare Birgitta Persson, 73

Försäljningsenheten

Intendent Britt Stern, 63
Kansliskrivare Karin Björkman, 68
Kontorsbiträde Karin Persson, 55
Kontorsbiträde Margit Land, 66
Försäljningsbiträde Anna-Greta Rickan,
71

Informationsenheten

Intendent Britt Stern, 63
Skrivbiträde Anna Maria Gnista, 71

ALLMÄNNA AVDELNINGEN,
SEKTION 2

Intendentursektionen

Intendent Sten Blomquist, 66
Vaktförman Tore Bergsten, 41
Förste vaktmästare Karl-Erik Anders-
son, 56
Förste vaktmästare Folke Boqvist, 66
Förste vaktmästare Sven Hörnfeldt, 63
Förste vaktmästare Rune Kirsch, 64
Förste vaktmästare Åke Nilsson, 57
Förste vaktmästare Kjell Mattsson, 69
Förste vaktmästare Bengt Krantz, 66
Förste vaktmästare Don Karlström, 70
Förste vaktmästare Leif Färlén, 71
Förste vaktmästare Sixten Sirén, 72
Stallförman Per Otto Södergren, 66
Djurvårdarelev Gunilla Söderlund, 71
Stallelev Yvonne Jonsson, 73

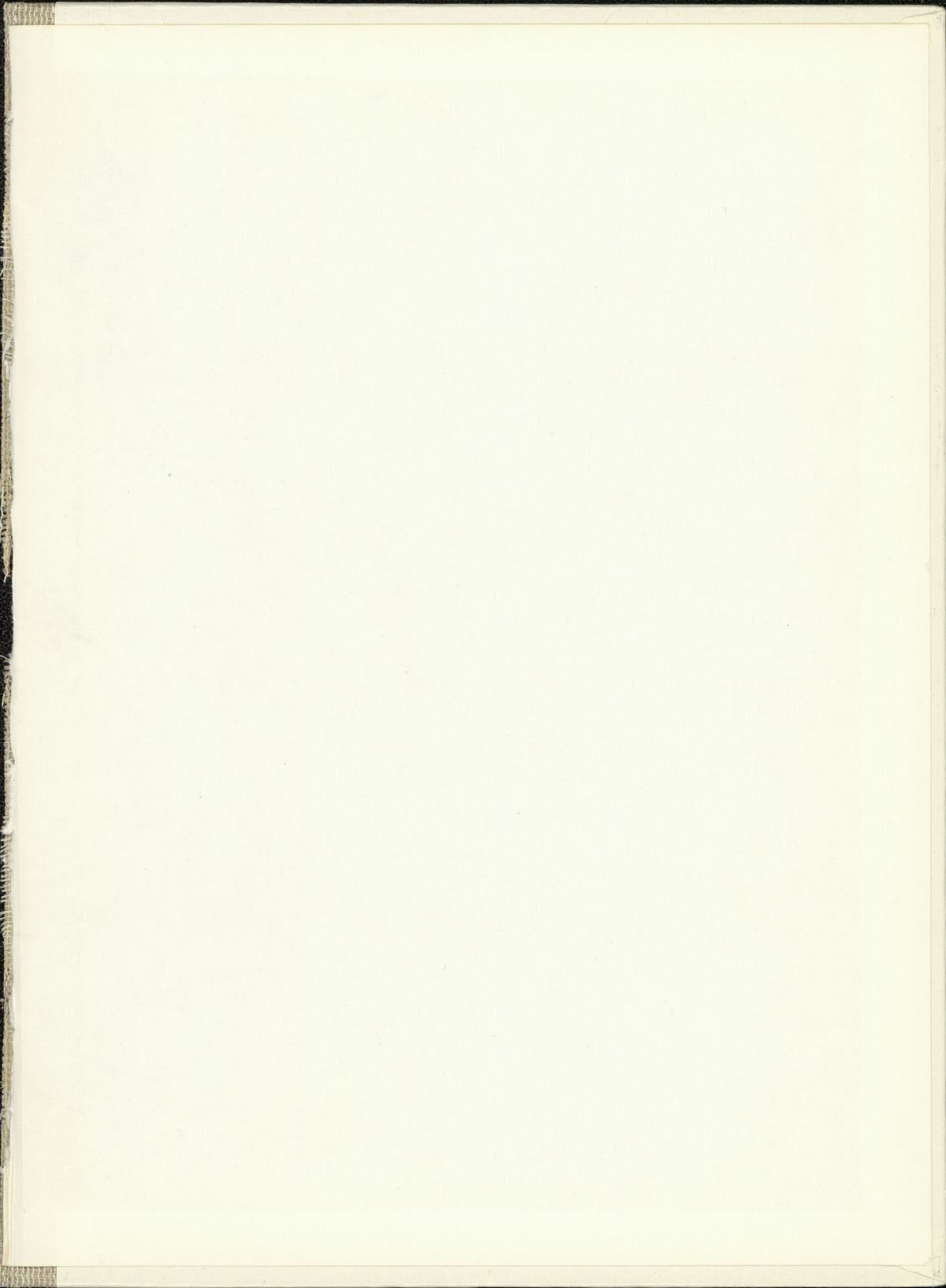
EKONOMIAVDELNINGEN

Kamrer Åke Johnson, 72
Kassör Inga-Stina Landström, 66
Assistent Karin Hagelin, 27
Kontorsskrivare Gun Adamsson, 71

Kontorsskrivare Ulla Mähl, 70
Kansliskrivare Karin Frisk, 56
Kansliskrivare Kerstin Röckner, 72
Telefonist Birgit Lindström, 39
Telefonist Inez Mattsson, 68

BYGGNADSAVDELNINGEN

Byggmästare Bo Kumerius, 67
Vermästare Lars Mattsson, 72
Förrådsförvaltare Hans Nilsson, 31
Hantverkare Helge Sjöberg, 30
Hantverkare Erik Gjers, 32
Hantverkare John Gjers, 36
Hantverkare John Ahlström, 37
Hantverkare Helge Hafström, 63
Hantverkare Simon Renemar, 66
Hantverkare Åke Degerman, 72
Hantverkare Hans Markeryd, 72
Trädgårdsmästare Leif Johansson, 63
Trädgårdsbiträde Yngve Hopstadius, 66
Trädgårdsbiträde Sigfrid Flodin, 37
Trädgårdsbiträde Axel Lundström, 56
Trädgårdsbiträde Pekka Hirvonen, 72
Elverkmästare Rune Sagström, 70
Elektriker Börje Boman, 62
Maskinist Ola Landin, 67
Traktorförare Lars Pettersson, 59
Bilförare Anders Thonberg, 66
Reparatör Karl Otto Kimbratt, 67
Reparatör Bernt Lindqvist, 68
Reparatör Lennart Ahlén, 68
Reparatör Erik Larsson, 71
1:a städerska Ingeborg Biehmelt, 73
Städerska Lisa Andersson, 58
Städerska Sigrid Larsson, 70
Städerska Helvi Helén, 70
Städerska Margareta Larsson, 71

Byggnaders vård och bevarande

Inför det av Europarådet utlysta byggnadsvårdsåret 1975 har Fataburen i år ägnats temat Byggnaders vård och bevarande. Utom en inledande artikel som skildrar hur synen på våra byggnadsminnesmärken och deras vård har förändrats under det senaste seklet ges bl. a. en praktisk handledning för dem som vill skaffa sig kunskap om sina byggnaders historia och en översiktlig presentation av de hantverk som hör samman med äldre tiders byggnation.

NORDISKA MUSEET

ISBN 91 7108 081 3